

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 1 · 2006

З М І С Т

Статті

СТЕПАНЧУК В.М. Динаміка заселення території України в нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту

МОРДВІНЦЕВА В.І. Ювелірна справа елліністичного і ранньоримського часу в закордонній і вітчизняній історіографії

ЗУБАР В.М. Час та обставини будівництва комплексу Західної базилики Херсонеса-Херсона

Articles

3 STEPANCHUK V.M. Dynamics of peopling of the territory of Ukraine in Lower, Middle Paleolithic Age and at the early stage of Upper paleolithic Period

12 MORDVINTSEVA V.I. Study of jewelry-making of the Hellenistic and Early Roman periods in foreign and home historiography

25 ZUBAR V.M. On the time and background of construction of the Western basilica in Chersonesos-Cherson

Публікації археологічних матеріалів

БУЙНОВ Ю.В. Поселення малобудківського типу біля с. Тимченки у басейні р. Сіверський Донець

Publications of archaeological materials

42 BUINOV Yu.V. Malobudkivsk type settlement of the Late Bronze Period near the village of Tymchenky in the basin of the Siverskyj Donets river

Публікації архівних матеріалів

КОЛЕСНИКОВА В.А. Листування В.В. Хвойки з Е. Міннзом як джерело для створення наукової біографії В.В. Хвойки

Publications of archives materials

48 KOLESNYKOVA V.A. The correspondence between V.V. Hvoika and E. Minnz as a source for writing the scientific biography of V.V. Hvoika

До історії стародавнього виробництва

НЕДОПАКО Д.П., ГОРНИКОВА М.О. Технологія виготовлення зброї із поховання в Млинові

To the history of ancient crafts

60 NEDOPAKO D.P., GORNIKOVA M.O. Manufacturing technique of weapons from the burials in Mlynove

Київські старожитності

АРХИПОВА Є.І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001—2002 рр.)

Antiquities of Kyiv

62 ARKHYPOVA E.I. Monuments of arts and crafts and ancient Kyiv (by 2001–2002 excavation materials)

Нові відкриття та знахідки

МОГИЛОВ О.Д., ДІДЕНКО С.В. Вуздечні предмети з курганів «Г» біля с. Журовка

Discoveries and recent finds

75 MOGYLOV O.D., DIDENKO S.V. Parts of harness from the «Г» barrows near Zhurivka

Пам'ять археології

СКОРИЙ С.А. До 70-річчя Б. М. Мозолецького: штрихи до портрета

БОЛТРИК Ю.В. До 70-річчя Василя Івановича Бідзілі

ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського)

In commemoration of the archaeology

78 SKORY S.A. To the 70-th anniversary of B.M. Mozolevskyj: some traits to portret

80 BOLTRYK Yu.V. To the 70-th anniversary of Vasyl Ivanovyjch Bidzilya

82 OLENKOVSKYJ M.P. Scientific immortality created by oneself (to the 120-th anniversary of Arkadiy Viktorovych Dobrovolskyj)

Дискусії

СКОРИЙ С.А. «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «Укрлісостепу» (з приводу рецензії Н.А. Гаврилюк)

Discussions

85 SKORY S.A. «The herd of Skythians-nomads» in the line «Ukr-forest-steppe» (concerning the review by N.A. Havrylyuk)

Рецензії

БУНЯТЯН К.П. Рец.: Рассамкин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н. э. — Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г. Рец.: Горелов М.Є., Мотся О.П., Рафальський О.О. Цивілізацій на історія України

Book review

89 BUNYATYAN K.P. Rec: Rassamakin Yu.Ya. Azov-Pont Steppe in Copper Age. Burial monuments of the middle 5th—the end of the 6th mil. BC — Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004

93 KORVIN-PIOTROVSKYJ A.G. Rec: Gorelov M.Ye. , Motsya O.P., Rafalskyj O.O. Civilization history of Ukraine

Хроніка

МАРГОЛІНА І.Є. Друга Судацька міжнародна наукова конференція

ВІДЕЙКО М.Ю. Відкрито перший музей Кукутень

БЛЯЄВА С.О., ІВАНЧЕНКО Л.І., КУЛАКОВСЬКА Л.В., ФІАЛКО О.Є. Виставка «Акерман—Очаків-2004»

МАЦКЕВИЙ Л.Г., КОЧКІН І.Т. Міжнародна археологічна конференція «Методичні проблеми інтерпретації радіовуглецевих дат» (16 жовтня 2004, м. Жешів, Республіка Польща)

ЗІНЬКО В.М. Міжнародний колоквіум «Античне місто: проблеми збереження архітектурно-археологічних комплексів»

Порушення прав на інтелектуальну власність

News review

96 MARGOLINA I.Ye. The Second Sudak International Scientific Conference

97 VIDEJKO M.Yu. The first Kukuten museum is opened

100 BILYAYEVA S.O., IVANCHENKO L.I., KULAKOVSKA L.V., FIALKO O.Ye. The exhibition «Akerman — Ochakiv-2004»

102 MATSKEVYJ L.N., KOCHKIN I.T. The International archaeological conference «Methodical problems of radiocarbon dates interpretation» (October, 16, 2004, Zheshiv, Poland)

103 ZINKO V.M. International colloquium «Ancient city: the problems of preserving the architectural-archaeological complexes»

107 Infringement of copyright

Наші автори

110 Authors

Список скорочень

111 Abbreviations

Пам'ятка автора

112 List of instructions for authors

В.М. Степанчук

ДИНАМІКА ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НИЖНЬОМУ, СЕРЕДНЬОМУ І НА ПОЧАТКУ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

Сучасний стан проблеми заселення території Східної Європи дає змогу порушити низку питань щодо початкового освоєння цієї території, а також динаміки та особливостей її заселення.

Проблема заселення території Східної Європи лишається актуальною протягом багатьох десятиліть. Нові дані та відкриття часто суттєво коригують усталені уявлення або ж розкривають нові аспекти у розв'язанні низки питань, пов'язаних із цією проблемою. Певною мірою ключовими для розуміння процесів, що відбувалися в регіоні на ранніх етапах історії, є джерела, які походять із пам'яток, розташованих на території України. Вони дають змогу звернутися до таких аспектів, як час і початкове освоєння території, динаміка й особливості заселення у пізніший час — у нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту.

Матеріалів для реконструкції шляхів початкового освоєння давньою людиною території сучасної України небагато, тому особливого значення набуває просторова локалізація найдавніших пам'яток України і суміжних територій, а також дані палеогеографії.

Для з'ясування закономірностей географічного розподілу залучають як стратиграфічно і хронологічно обґрунтовані пам'ятки, так і ті, належність яких до верхнього палеоліту менш доведена (техніко-типологічний вигляд інвентарю, приуроченість до давніх річкових або морських терас тощо). Так, нижньопалеолітичні пам'ятки відомі на Закарпатті, у середніх течіях Дністра та Дніпра, а також у Криму (рис. 1). Очевидною є приуроченість найдавніших палеолітичних пам'яток України до її південних територій і Карпатських гір. При цьому найдавніші місцезнаходження пов'язані з гірськими регіонами: Карпатським (культурно-хронологічний комплекс VIII Королеве на Закарпатті) і Кримським (Ечки-Даг, Гаспра тощо). Зауважимо, що у другому випадку давність знахідок визначається за морфологічним і технічним виглядом виробів, а також приуроченістю до високих морських терас. Пізніші пам'ятки зафіксовано крім Закарпаття

(Королеве, культурно-хронологічні комплекси VII—V) у долинах Дністра (Меджибіж, Непорогове VI, Лука Врублевецька) і Дніпра (Кодак).

До України територіально тяжіють ранні пам'ятки Молдови: Дубосари (міндель, VII надпойменна тераса Дністра) і Погребя (міндель-рис—рис, VI тераса Дністра) (Анисюткин 1994). Нижньопалеолітичні місцезнаходження Герасимовка, Хрящі і Михайлівське (Праслов 1984; 2001), що знаходяться поблизу східного кордону України, датуються різними етапами середнього плейстоцену (міндель, міндель-рис). На особливу увагу заслуговують нижньопалеолітичні місцезнаходження Прикубання: Богатирі (дунай/дунай-гюнц), Цимбал (гюнц-міндель?), Игнатенків Куток (міндель?), Фортепьянка (міндель-рис—рис?) (Любин 1984; 1998а; Щелинский, Кулаков 2005). До гюнц-мінделю, міндель-рису і, ймовірно, рису належать стратифіковані матеріали з печери Трикутна на Північному Кавказі (Любин 1998).

У вивченні питання початкового проникнення і заселення давньою людиною території сучасної України і Східної Європи в цілому надзвичайно важливими є палеогеографічні дані. Установлено, що між Босфором і Дарданеллами періодично існувала сухопутна перемичка. Зв'язок між Чорним і Середземним морями був відсутній до початку середнього плейстоцену, а потім періодично відновлювався протягом середнього і верхнього плейстоцену, а також нижнього голоцену. Каспійський і Азово-Чорноморський басейни практично протягом усього плейстоцену були з'єднані по Маничській западині. Проте є дані щодо регресій цього басейну наприкінці нижнього і в середньому плейстоцені, за якими Маничської протоки в рисі II (московське зледеніння, OIS 6) не існувало. У періоди регресій зона мілководного шельфу в Чорному морі час від часу виходила з-під води, через що Кримський півострів у плейстоцені періодично перетворювався то на острів, то на південний край материка.

Палеогеографічні дані цілком узгоджуються з локалізацією нижньопалеолітичних знахідок

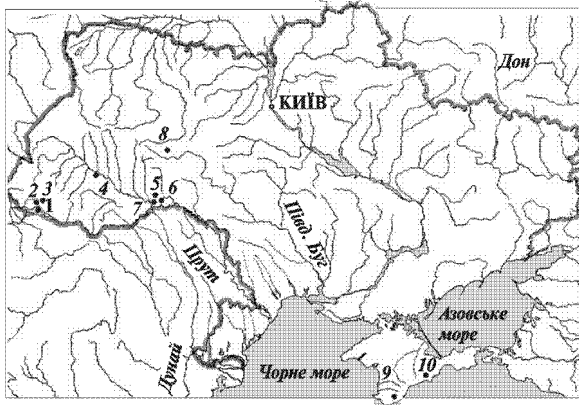

Рис. 1. Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (за даними: Борисковський 1953; Гладилін, Ситливий 1990; Zuk 1995; Ключин і др. 1990; Пясецький 2001; Ридуш, Степанчук 2003; Рековець 2001; Черныш 1965): 1 — Королеве; 2 — Малий Раковець; 3 — Рокосове; 4 — Буківна IV; 5 — Лука Врублевецька; 6 — Бабин I; 7 — Непоротове VI; 8 — Меджибіж; 9 — Гаспра; 10 — Ечки-Даг

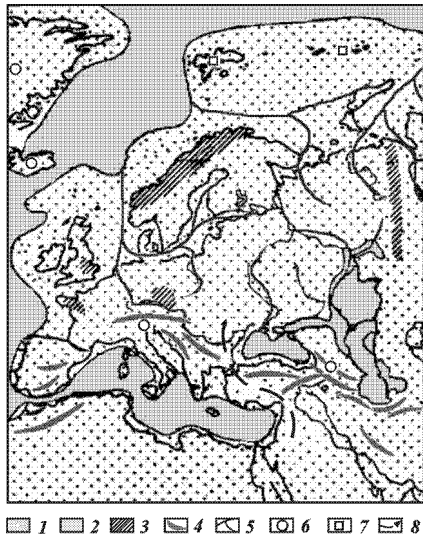

Рис. 2. Палеогеографічна схема кінця пліоцену (за Г.І. Лазуковим 1981, з доповненнями): 1 — суша; 2 — море; 3 — основні масиви давніх гірських споруд, піднятих в епоху альпійської складчастості; 4 — альпійські гірські споруди; 5 — основні річкові артерії; 6 — встановлені осередки зледеніння; 7 — імовірні осередки зледеніння; 8 — імовірний шлях проникнення носіїв галькових індустрій

на території східноєвропейської рівнини. Розташування найдавніших географічно близьких місцезнаходжень (Королеве на сході Центральної Європи, Дманісі на Закавказзі, Шандалья на Балканах) опосередковано засвідчує перше проникнення носіїв найдавніших індустрій на територію Східноєвропейської рівнини і в Крим близько 1 млн років тому з півдня і південного заходу через територію Південно-Східної Європи, а з північного заходу — з Центральної Європи. Проблематичним є північно-східний напрямок: через чорноморсько-каспійське озеро із закавказького центру розселення гомінід. Залишається відкри-

тим питання про вік галькових індустрій, виявлених на високих морських терасах Криму, знахідки з яких типологічно не суперечать передбачуваному нижньоплейстоценовому віку. Якщо це дійсно так, то початкове освоєння Криму також могло відбуватися через Балкани, з Малої Азії і Закавказзя, через сухопутний міст, який тоді існував між цими територіями (рис. 2).

У результаті передвоєнних знахідок у Кахетії Кавказ розглядали як вірогідну околицю «зони олюднення мавп», хоча це твердження викликало і критику. У будь-якому разі, теза про «вельми раннє проникнення палеолітичної людини на Кавказ і в інші південні райони ЄСРП» (Формозов 1977; Праслов 1984) отримала надійні аргументи: знахідки із Дманісі (Lordkipanidze et al. 2000; Vekua et al. 2002). На думку фахівців (П.І. Борисковський, В.М. Гладилін, М.Д. Праслов та ін.), первинне розселення найдавніших людей на території Східноєвропейської рівнини почалося з півдня і південного заходу (Любин 1953; Бібіков 1959; Формозов 1959). В.М. Гладилін аргументує заселення Східної Європи з того самого південного центру, але опосередковано, через територію Центральної Європи. Припускають, що лінії зв'язків: Центральна Європа—Східноєвропейська рівнина—Передня Азія—Кавказ намітилися дуже рано і до мустьєрського часу були вже традиційними (Формозов 1959; 1972; 1977).

Свідчення щодо перебування на території сучасної України давніх гомінід дуже уривчасті як у просторі, так і в часі. Це може бути зумовлено тафономічними причинами, але, ймовірно, є відображенням і циклічного хвилеподібного процесу освоєння території, а також рухливого способу життя та нечисленності давнього населення. Немає жодних підстав для твердження, що територія України, починаючи з того часу, була вже стабільно освоєна і заселена. Тут може йтися лише про початкове освоєння колективами *Homo erectus* південних регіонів Східної Європи.

Інша картина вимальовується щодо східної околиці Центральної Європи, яку, принаймні в північній частині Карпат, давня людина періодично освоювала протягом тривалого часу.

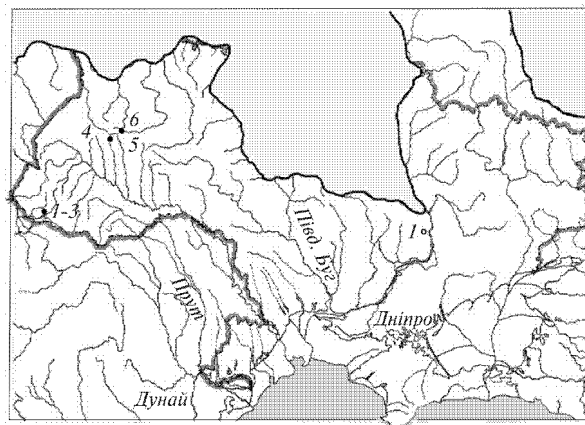
Проблема заселення території України має кілька аспектів.

Передусім потрібно окремо розглядати питання про час початкового проникнення на територію України перших людей, які виготовляли кам'яні знаряддя, і питання про час, з якого населення (хоч би яким нечисленним воно було) мешкає тут постійно. Перше проникнення фіксується найдавнішими (гюнц, OIS-20/23) горизонтами знахідок у Королево I і, не виключено, гальковими індустріями Криму (Гаспра, Ечки-Даг), які в техніко-типологічному аспекті є архаїчними і, можливо, значно давнішими. Галькові індустрії не мають

явного продовження в інших, техніко-типологічно більш розвинених палеолітичних індустріях Криму. Не подібні вони й до менш архаїчних матеріалів Королевого. Отже, можна висловити припущення, що перше проникнення виробників кам'яного знаряддя на територію України могло бути наприкінці еоплейстоцену — на початку нижнього плейстоцену через сухопутний міст, що з'єднував середземноморський і чорноморський басейни (рис. 2). Наступне проникнення, часова позиція якого хроностратиграфічно більш обґрунтована, відбулося на початку нижнього плейстоцену. Географічне положення Королевого в середніх широтах на східній окраїні Центральної Європи начебто вказує на європейські джерела цього пересування. Дослідники пам'ятки зазначають, що найдавніший комплекс стоянки подібний до молодшого горизонту, що його перебиває, і датується гюнц-мінделем (OIS-17/19). Можливо, тут дійсно може йтися про спадкоємність, але потрібно мати на увазі, що хронологічний розрив між цими горизонтами (VIII і VII культурно-хронологічні комплекси) може сягати 100—150 тис. років.

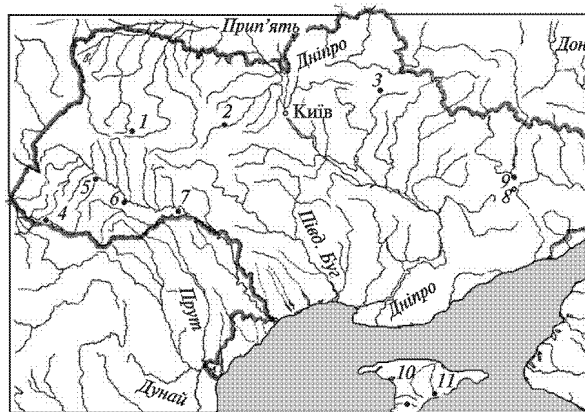
Хронологічний розподіл молодших пам'яток раннього палеоліту так само має великі хіауси (рис. 3—7)*. Певною мірою це можна пояснювати недостатнім обсягом даних. Разом з тим незначна кількість найдавніших пам'яток засвідчує, що як у нижньому, так і в першій половині середнього плейстоцену, включаючи міндель-рис, територія України, як і раніше, була заселена не постійно і невеликими групами населення. Таким чином, немає достатніх підстав для твердження про спадкоємність населення, а отже, й матеріальної культури і традицій. Зауважимо, що з нагромадженням нових джерел ситуація, можливо, буде оцінена інакше, адже на сьогодні повністю відсутні свідчення щодо заселеності території України протягом значних проміжків часу в 80—150 тис. років між OIS-17 і OIS-13, OIS-13 і OIS-11 і т. д. Оскільки географія поширення пам'яток тяжіє до Карпат і долини середнього Дністра, можна припустити, що цю частину України спорадично заселяли невеликі групи давнього населення. Освоєність ареалу Середнього Подністров'я у цей проміжок часу підтверджують і дані стосовно суміжних територій Молдови. За відсутності аналогічних за віком пам'яток в інших регіонах України, швидше за все, вихідними пунктами пересу-

* Карти (рис. 3—9) укладені за даними: Аникович 1992; 2003; 2004; Анисюткин 2001; Береговая 1984; Гладилін 1985; Гладилін, Ситливый 1990; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Красковский 1978; Кулаковская 1989; Кухарчук 2002; Сапожников 1994; Синицын 2002; Ситник 2000; Смирнов 1973; Степанчук та ін. 2004; Чабай 2004; Чабай и др. 1998; Черныш 1973; 1977; 1982 та ін.

• а • б

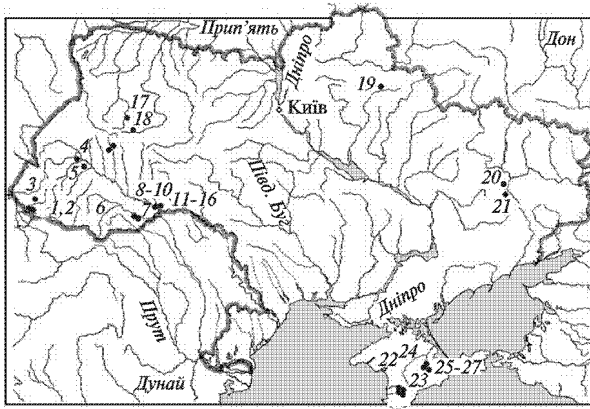
Рис. 3. Стоянки і місцезнаходження часу дніпровського зледеніння (OIS-8/6): 1—3 — Королеве I, культурно-хронологічні комплекси V, V-a, V-би; 4, 5 — Великий Глибочок I, шари III і III-Б; 6 — Буглів V, шар I; 7 — Круглик; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

• а • б

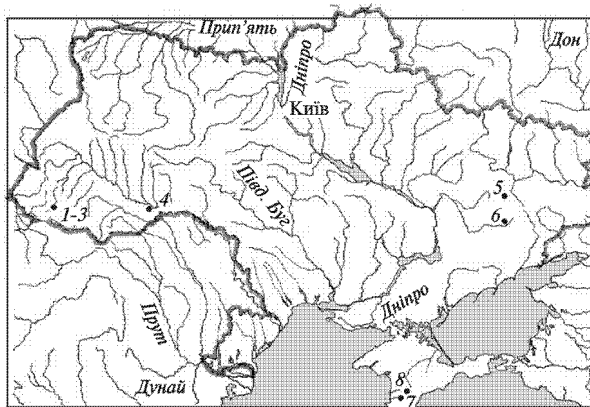
Рис. 4. Стоянки і місцезнаходження часу останнього міжльодовик'я (OIS-5e): 1 — Буглів V, шар II; 2 — Житомирська, ашельський комплекс; 3 — Муховець; 4 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-a; 5 — Єзупіль, шар III; 6 — Кетроси, алювій; 7 — Кормань IV, алювій; 8 — Блокузьминівка; 9 — Корнесв Яр; 10 — Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 — Новий Світ; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

вань населення того часу були території Центральної і Південної Європи та Балкан. Найвність близьких за віком місцезнаходжень поблизу південно-східних кордонів сучасної України (на Кавказі й уздовж західної лінії азово-чорноморського узбережжя, в гирлі Сіверського Дінця) вказує ще на один ареал, освоєний у середньому палеоліті. На думку В.П. Любіна, на Кавказ людина проникла з Передньої Азії (Любин 1998а), однак її просування далі на захід, на територію нашої країни, було неодноразово протягом тривалого часу лімітовано широкою протокою, що виникала в районі Кумо-Маничського вигину, перериваючи зв'язок

• 1 • 2

Рис. 5. Стоянки і місцезнаходження часу першої половини останнього зледеніння (OIS-5d-a): 1 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 3 — Малий Раковець IV; 4 — Колодіїв; 5 — Єзупіль, шар II; 6 — Кетроси, основний шар; 7 — Осипка; 8–10 — Молодова V, шари 11, 12, 12а; 11–14 — Молодова I, шари IV, III, II, I; 15 — Ігровиця I, шар II; 16 — Пронятин; 17 — Ванжулів I, шар II; 18 — Буглів, шар II; 19 — Муховець; 20 — Білокузьминівка; 21 — Курдюмівка; 22 — Старосілля, шар 4; 23 — Кабази II, шар/горизонт III/2, III/2А—III/17; 24 — стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, шар 2, 1; 25–27 — Заскельна V, шари VII—V; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

• 1 • 2

Рис. 6. Стоянки і місцезнаходження раннього плієнціалу (OIS-4): 1–3 — Королеве I, культурно-хронологічні комплекси II-б, II-а, II; 4 — Стінка, нижній шар; 5 — Курдюмівка; 6 — Антонівка II; 7 — Старосілля, шар 3; 8 — Кабази II, шар/горизонт III/1А–III/3; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

Кавказу зі Східноєвропейською рівниною. Принаймні нині немає свідчень на користь проникнення найдавніших людей (архантропів) на територію України з кавказького центру.

Відкритим залишається питання про спадкоємність між нижньопалеолітичним і середньопалеолітичним населенням України. На цей час немає жодних антропологічних підстав припускати чи відкидати можливість прямої спадкоєм-

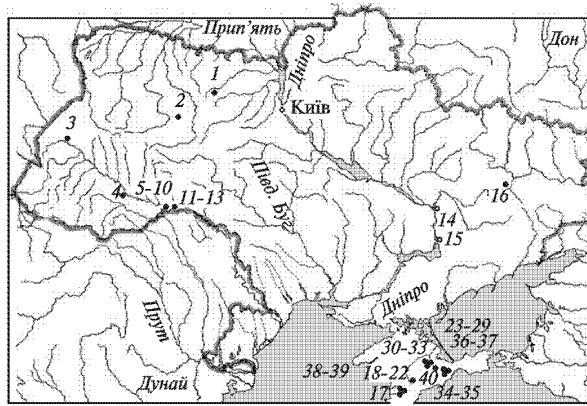
ності між архантропами і палеоантропами, які населяли територію України. Зауважимо, що практично всі антропологи визнають часткове співіснування у часі палеоантропів і архантропів, яке могло сягати десятків тисяч років. При цьому дуже важливо, що індустрії, які супроводжували архантропів і ранніх палеоантропів, не мали істотних відмінностей. Отже, сучасні антропологічні й археологічні джерела не дають змоги однозначно співвідносити архантропів з нижньопалеолітичними індустріями, а палеоантропів — із середньопалеолітичними, адже відповідність тут виявляється лише у формі переважної тенденції, а не жорсткого правила. Така сама ситуація стосується і пізнішого населення — палеоантропів і неоантропів.

Картина заселеності території України кардинально змінюється в рісі, особливо у другій його половині. Пам'ятки, достовірно або з великою часткою ймовірності датовані OIS-7/6, зафіксовано на Закарпатті, Подністров'ї, Подніпров'ї і в Криму (рис. 3). Можна стверджувати, що з того часу і до кінця середнього палеоліту територія України постійно освоювалася. Це не означає, що аж до сучасності всі ці регіони були заселені людиною безперервно. Території освоювали, покидали, потім заселяли знову. Певне уявлення про динаміку освоєності території України на різних палеокліматичних етапах, що розрізняються для останніх 150–200 тис. років, дає картографування основних пам'яток і місцезнаходжень (рис. 3–7). Динаміка цих процесів тісно пов'язана зі змінами палеогеографічної ситуації: наступами і відступами льодовика, посушенням і зволоженням клімату, зміною конфігурації прибережних районів у результаті морських трансгресій і регресій. Ще раз зазначимо: про постійну освоєність території України у нижньому і більшій частині середнього палеоліту говорити не можна, адже тут реконструюється швидше картина численних припливів і відпливів населення.

Крім того, твердження про постійну освоєність території давньою людиною не означає постійності самого населення і його генетичної спорідненості. Демографічна динаміка давнього населення недостатньо вивчена, але немає підстав відкидати припущення щодо впливу демографічних чинників на заселеність території. Тут мається на увазі не стільки нечисленність давнього населення, скільки високий (унаслідок цієї нечисленності) ступінь залежності динаміки заселеності окремих територій від випадкових чинників, що призводили до вимирання окремих груп населення. У вітчизняній літературі практично відсутні праці, присвячені дослідженню загальних закономірностей демографічного процесу в нижньому і середньому палеоліті. Чи не єдиним винятком є робота В.Л. Носевича (Носевич 1991), який застосував для рекон-

струкції популяційної динаміки архантропів і палеоантропів математичні моделі. Зокрема, дослідник зазначає, що час, необхідний для заселення початковою популяцією всієї ойкумени, виявився мізерно малим (близько 15—20 тисячоліть) порівняно із загальною тривалістю періоду, тобто в археологічному розумінні заселення було практично миттєвим. Результати моделювання з урахуванням ефектів повторних міграцій і вимирань окремих популяцій засвідчують, що за 3—4 тис. років вмирає понад 95 % початкових спільнот, а ті, що залишаються, чисельно збільшуються в десятки і сотні разів. Збільшення популяції спричинює значне сповільнення темпів вимирання і знижує ймовірність повного зникнення. Просторове розміщення популяцій, що вижили у змодельованому просторі, доволі швидко упорядковується шляхом утворення ареалів із переважанням представників однієї генеалогічної лінії. В.Л. Носевичу належить ще низка цікавих спостережень, зокрема щодо швидкості поширення більш прогресивної популяції в ойкумені, вже зайнятій іншим населенням. Під час такого моделювання з'ясувалося, що заселення ойкумени потребує близько 150—200 тис. років. Запропонована модель реконструкції популяційних процесів давніх часів, звичайно, є ідеальною і спрощеною порівняно з реальною дійсністю. Так, модель передбачає сталу заселеність ареалів, що практично не узгоджується з більш уривчастими археологічними даними. Разом з тим на особливу увагу заслуговують математично підтверджені високі темпи початкового освоєння великих територій і значно нижчі темпи у разі наявності аборигенного населення; генетична спорідненість популяцій, що займають значні ареали; тривале співіснування в межах ареалів популяцій різних генетичних ліній та інші закономірності. В.Л. Носевич пов'язує наявність великих ареалів, що встановлюється археологічними методами техніко-типологічно близьких індустрій, з їх тривалим існуванням у часі.

Загалом для території України нижнього і середнього палеоліту вимальовується мозаїчна картина короткочасних заселень, запустінь і повторних заселень окремих ареалів, причому населенням не обов'язково генетично спорідненим. Проте можна стверджувати про стабільну освоєність деяких регіонів протягом десятків тисяч років. Тут прикладом насамперед може бути Крим, де середньопалеолітичні пам'ятки, що мають чітку хроностратиграфічну позицію, зафіксовано з рис-вюрму до кінця вюрму II (рис. 4—7). При цьому з огляду на острівне положення Криму в останньому інтергляціалі й, імовірно, на початкових етапах вюрму I, можна припускати його безперервну заселеність щонайменше з часу, що передував карангатській трансгресії. Можливо, це пояснюється крайнім

• 1 • 2

Рис. 7. Стоянки і місцезнаходження часу інтерпленіаціялу (OIS-3): 1 — Точильниця; 2 — Жорнів; 3 — Прийма I; 4 — Стінка, верхній шар; 5—10 — Молодова V, шари 11, 11а, 10в, 10а, 10б; 11—13 — Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 — Орел; 15 — Балки; 16 — Білокузьминівка; 17 — Старосілля, шари 1, 2; 18—22 — Кабазі II, шар/горизонт IIА/3—IIА/4В, IIА/2, IIА/2-3, IIА/1—II/8С, II/1А—II/7Е, А3А—А4; III/1А—III/3; 23 — Кабазі V, шар/горизонт II/3—II/4А; 24 — Кіік-Коба, шар IV; 25—29 — Заскельна V, шари IV, III, II, Iа, I; 30—33 — Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, IIIа, II; 34, 35 — Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 — Пролом II, шари III, II; 38, 39 — Пролом I, шари II, I; 40 — Буран-Кая III, шар В; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

південним положенням регіону, що зумовлювало порівняну комфортність кліматичних умов, а отже, привабливість для заселення. З наявних джерел впливає, що заселення інших регіонів України стає безперервним і стабільним дещо пізніше: приблизно з амерсфурту—брьюрпу в Середньому Подністров'ї і Донбасі (рис. 5—7). Утім, дійсно, масштабне освоєння і постійне заселення території сучасної України відбувалося лише після максимуму останнього зледеніння.

Для часового проміжку приблизно після 180—200 тис. років тому, мабуть, уже можна порушувати питання щодо спадкоємності населення і культурних традицій. Заселеність багатьох областей України наприкінці рису теоретично допускає можливість автохтонного розвитку мустьєрського населення. Втім встановлення достовірних зв'язків між індустріями, що передували останньому міжльодовиков'ю, і більш пізніми залишається справою майбутнього, хоча матеріали щодо цього питання нагромаджуються вже тепер (Ситник 2000). Єдиним ключем до реконструкції вірогідної генетичної спорідненості давнього населення є подібність технології і типології кам'яного інвентарю. Тому закономірними є припущення щодо центральноєвропейського походження індустрій із двобічними формами знарядь (індустрії мікоксського технокомплексу) або південно-західного, Балканського, походження левалуа-мустьєрських індустрій (Гладилин 1985).

З приводу шляхів заселення території Східної Європи в цілому й України зокрема існує велика кількість думок. Так, В.М. Гладилін обстоює гіпотезу західного (з території Центральної Європи) напрямку розселення давніх колективів (Гладилин 1976; 1985; 1997), а С.М. Бібіков, не заперечуючи такого розселення в мустьє, більше наполягає на східному його напрямку — з території Кавказу (Бибиков 1959; 1961; 1989). О.О. Формозов (Формозов 1959; 1972; 1977) припускає два напрямки заселення Східної Європи: з південного сходу, із Кавказу, і із заходу, з Центральної Європи. Інші гіпотези щодо міграцій в мустьє припускають рух з Кавказу в напрямку Дністра (Бибиков 1989) і з Добруджі в Крим (Колосов 1972). Безумовно, справедливим є твердження, що освоєння території України продовжувалося і в мустьєрський час (Гладилин 1997). Цей процес не можна зводити до одноразового переміщення колективів на територію України або за її межі, а потім багатовікового розвитку в якомусь чітко окресленому ареалі. У середньому палеоліті заселення теж мало множинний хвилеподібний характер. Зауважимо, що вектори переміщень не були односпрямованими: тільки в регіон, що розглядається. Немає сумнівів, що населення переміщувалося і з регіону на суміжні території.

І все ж на цей час питання щодо шляхів заселення території України можна порушувати лише в найбільш загальній формі: поки не вдається простежити переконливих зв'язків між конкретними індустріями або їх групами, віддаленими у часі й просторі. Усі спроби окреслити конкретні шляхи проникнення залишаються гіпотезами. Отже, питання закономірно переходить у площину пошуку аргументів на користь існування великих географічних ареалів, які внаслідок специфіки належних до них пам'яток можуть засвідчувати переважний напрям зв'язків і вплив населення в середньопалеолітичний час. Тут йдеться про великі територіальні угруповання палеолітичних пам'яток, реальність існування яких у середньому і нижньому палеоліті так чи інакше визнають усі палеолітознавці. Такі угруповання можуть бути утворені пам'ятками, об'єднаними в рамках різних фацій, шляхів або ліній розвитку, технокомплексів тощо, за умови їх територіальної єдності і відносної синхронності. Для позначення таких територіальних одиниць запропоновано використовувати такі поняття, як «культурна зона», «область», «ареал» (Григорьев 1972; Любин 1972; Формозов 1972; Гладилин 1976; Праслов 1984).

Про дві великі етнокультурні області — кавказько-причорноморську (з однобічним інвентарем і великою кількістю зубчастих форм) і середньоруську (стоянки з двобічно обробленим

знаряддям) — пише О.О. Формозов (Формозов 1964; 1977). С.М. Бібіков (Бибиков 1989) розглядає дві культурно-історичні зони поширення пам'яток мустьє: південну (каспійську або середземноморську, провінцію) і північнішу прильодовикову (атлантичну) провінцію. Тієї ж думки і В.Н. Гладилін (Гладилин 1976; 1997), який відзначає, що для пам'яток середземноморського півдня Європи, Близького Сходу і Кавказу характерні одиничні двобічні форми або їх відсутність і численні зубчасті, а для пам'яток Центральної і Східної Європи — двобічні форми. Нагромаджені останнім часом матеріали узгоджуються з висловленими раніше ідеями про існування двох великих зон у палеоліті Східної Європи.

Проте достовірно не відомо, що стоїть за цими територіальними угрупованнями: випадкова техніко-типологічна подібність кам'яного знаряддя і застосованих технологій; аналогічний результат адаптації до близьких природних умов; неусвідомлена генетична спорідненість; соціально-етнічна близькість. Слід визнати, що досі задовільно «пояснити це ні ландшафтними, ні господарськими відмінностями... не вдається. Очевидно, в цьому відбилосся різне походження первинного населення» (Формозов 1977, с. 40). Швидше за все, протягом усього середнього палеоліту домінував взаємний обмін новими ідеями і населенням у західному і південному напрямках. Імовірно, можна говорити і про певні лінії спадкоємності в культурному розвитку цих областей. У рис-вюрмі—вюрмі на території України в рамках індустрій з двобічним знаряддям і без нього розрізняють кілька технокомплексів. Що стоїть за цими явищами? Колеги із країн Центральної Європи схильні розглядати, наприклад, мікок як етнокультурну спільність (Valoch 1988; Kozłowski 2001). Західні науковці вбачають тут прояв регіональної адаптації (N. Rolland, H. Dibble). Аналогічну позицію зайняли деякі вітчизняні дослідники (Чабай 2003). Більш аргументованою видається думка про те, що це явище потрібно пояснювати детермінованістю з боку культурних і соціальних чинників, а не біологічних і природних факторів (Ronen, Weisten-Evron 2000, p. 235).

Таким чином, на сьогодні немає підстав припускати безперервну заселеність території України, починаючи з нижнього плейстоцену. Тут може йтися лише про хронологічно лімітоване перше проникнення груп давнього населення (архантропів). Більш-менш стабільна освоєність території України пов'язується із рисом, а точніше, з другою його половиною і, ймовірно, з новим типом населення — палеоантропами. З того часу у південному регіоні (Криму) фіксується безперервна освоєність. Сучасні джерела дають змогу стверджу-

вати, що стабільне безперервне освоєння територій континентальної України почалося пізніше — у період між останнім інтергляціалом і нижнім плєнігляціалом. Немає жодних аргументів на користь безпосередньої спадкоємності палеолітичного населення більшої частини країни у часи, що передували інтерстадіалу амерсфорт-брюроруп. Таку спадкоємність можна припускати лише для часу після 70—50 тис. років тому (на південних територіях починаючи з 100—130 тис. років тому).

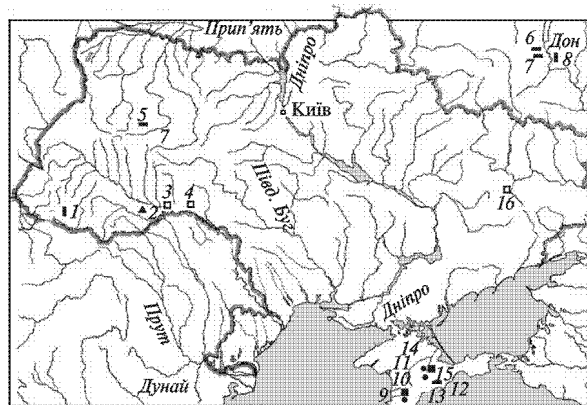
Підґрунтям для такого припущення можуть слугувати дані про практично безперервне існування тут палеолітичного населення і подібність його матеріальної культури. Відносність надійності такого підґрунтя очевидна, але разом з тим зазвичай його розцінюють як достатнє. Не можна не визнати, що загальноприйнята щодо середньопалеолітичних пам'яток практика встановлення «спорідненості» індустрій на основі подібності матеріальної культури є предметом жвавої полеміки, особливо коли йдеться про пам'ятки, що належать до перехідного періоду (від середнього до верхнього) палеоліту. Малоімовірними видаються, з одного боку, дані щодо різного фізичного вигляду носіїв середнього і верхнього палеоліту, а з іншого — наявність архаїчних, «мустьєрських» рис у матеріальній культурі деяких верхньопалеолітичних пам'яток. Питання архаїчної складової деяких українських верхньопалеолітичних пам'яток розв'язувалося б простіше, якби вони знаходилися не в Україні, а десь у Північній Америці. Тоді «архаїчну» специфіку можна було б цілком переконливо пояснювати відмінністю культурних адаптацій у різних груп населення. У нашому випадку проблема складніша: у Північній Америці, на відміну від України, немає неандертальських пам'яток з матеріальною культурою, яке має прями відповідники у верхньопалеолітичній культурі. Можна сформулювати три гіпотези щодо українських верхньопалеолітичних пам'яток з архаїчним компонентом:

- вони є безпосереднім результатом еволюції локального середнього палеоліту (що не аргументується переконливими археологічними прикладами і суперечить антропологічним даним);

- вони є результатом незалежної творчості людини сучасного фізичного вигляду (що не суперечить антропологічним даним, але археологічний факт технологічного регресу важко пояснити);

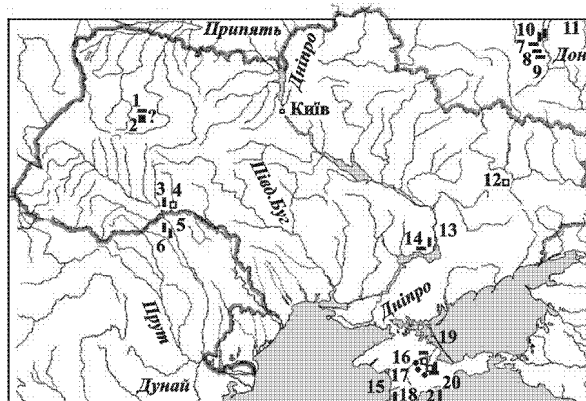
- вони є результатом контактів між різними типами людини і культури. Ми поділяємо погляд тих дослідників, які вважають останню гіпотезу найвірогіднішою (Аникович 2004; Степанчук 2005).

Питання безпосередньо стосується проблем заселення території України в палеоліті і спадкоєм-

■ 1 □ 2 • 3 - 4 ▲ 5 □ 6

Рис. 8. Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 40—32 тис. радіовуглецевих років тому. Індустрії: 1 — середньопалеолітичні однібічні, 2 — ближче не визначні середньопалеолітичні (?) без двобічних форм, 3 — середньопалеолітичні двобічні, 4 — зубчасті, 5 — архаїчні верхньопалеолітичні, 6 — верхньопалеолітичні, 7 — вірогідна хронологічна позиція; *цифри на схемі*: 1 — Сокирниця I; 2 — Стінка I, верхній шар; 3 — Молодова V, шари 10а, 10б; 4 — Кормань, шари 10; 5 — Куличівка; 6 — Костьонки I, шар V; 7 — Костьонки-12, шар 3 (стрілецька АК); 8 — Костьонки-14, шар IV (стрілецька АК); 9 — Старосілля, шар I; 10 — Кабазі II, шар/горизонт ПА/1—П/1А; 11 — Кіік-Коба, шар IV; 12 — Пролом I, шар II; 13 — Буран-Кая III, шар С; 14 — Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 15 — Альошин Грот, шар II; 16 — Білокузьминівка

■ 1 □ 2 • 3 - 4 ? 5 □ 6

Рис. 9. Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 32—27 тис. радіовуглецевих років тому: 1 — Куличівка; 2 — Жорнів; 3 — Молодова V, шар IX; 4 — Кормань, шари 9, 8; 5 — Міток Малул-Галбен, шари 12b—8b (оріньяк); 6 — Міток Малул-Галбен, шар 7b (гравет); 7 — Костьонки-6; Костьонки-12, шар 1а (стрілецька АК); 8 — Костьонки-14, шар II, IV (городцовська АК); 9 — Костьонки-16 (городцовська АК); 10 — Костьонки-1, шар 3 (оріньяк); 11 — Костьонки-8, шар II (гравет); 12 — Білокузьминівка; 13 — Міра, шар II/2 (гравет?); 14 — Міра, шар I; 15 — Сюрень I, шари Fb1, Ga, H; 16 — Заскельна V, шари II і I; 17 — Пролом I, шар I; 18 — Буран-Кая III, шар B1; 19 — Алешин Грот, шар I; 20 — Буран-Кая III, шар С; 21 — Буран-Кая III, шар 6—2 (гравет). Решта умовних позначень ті самі, що й на рис. 8

ності населення. Якщо припустити, що архаїчні індустрії верхнього палеоліту відображають контакти між різними групами населення, а саме — автохтонними для регіону пізніми палеоантропами і прийшлими неоантропами, тоді можна говорити про відсутність катастрофічної перерви в заселенні території України і про спадкоємність населення. Зрозуміло, що немає жодних підстав стверджувати повну і повсюдну спадкоємність. Навпаки, картина лише часткової, виняткової участі попереднього населення в подальшій еволюції культур, очевидно, більш адекватна. Загалом зміна середнього палеоліту верхнім супроводжувалася такими явищами, як масовий приплив нового населення, а та-

кож часткова і виняткова гібридизація з групами попереднього населення.

Поява на території Східної Європи перших носіїв справжніх верхньопалеолітичних технологій ознаменувала тут початок перехідного (від середнього до верхнього) періоду палеоліту (рис. 8, 9). З того часу в регіоні співіснують пов'язані з різними типами людини середньо- і верхньопалеолітичні індустрії, а також архаїчні індустрії перехідного періоду. Завершення перехідного періоду фіксується часом найпізніших середньопалеолітичних пам'яток, після зникнення яких динаміка заселення території України пов'язується виключно з неоантропами.

- Аникович М.В.* Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2003. — № 2. — С. 15—29.
- Аникович М.В.* Происхождение костенковско-стрелецкой культуры и проблема поиска культурно-генетических связей между средним и верхним палеолитом // Stratum plus. — 2004.
- Анисюткин Н.К.* Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // Археол. вести. — 1994. — № 3. — С. 6—15.
- Анисюткин Н.К.* Мустьерская эпоха на юго-западе Русской равнины. — СПб., 2001. — 310 с.
- Береговая Н.А.* Палеолитические местонахождения СССР. — Л., 1984. — 172 с.
- Бибииков С.Н.* Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // Сов. археология. — 1959. — № 4.
- Бибииков С.Н.* О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита // Четверт. период. — 1961. — Вып. 13—15.
- Бибииков С.Н.* К разработке новых теоретических проблем в археологической науке и вопрос о заселении Восточной Европы в палеолите // Первобытная археология. — К., 1989.
- Борисковский П.И.* Палеолит Украины // МИА СССР. — 1953. — № 40. — 463 с.
- Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — 230 с.
- Гладилин В.Н.* Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.
- Гладилин В.М.* Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 17—44.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И.* Ашель центральной Европы. — К., 1990. — 268 с.
- Григорьев Г.П.* К методике установления локальных различий в палеолите // Успехи среднеазиатской археологии. — 1972. — Вып. 2.
- Клюкин А.А., Корженевский В.В., Щепинский А.А.* Эчки-Даг. — Симферополь, 1990. — 128 с.
- Колесник А.В.* Средний палеолит Донбасса. — Донецк, 2003. — 294 с.
- Колосов Ю.Г.* Шайтан-Коба, мустьерська стоянка Криму. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1993. — 224 с.
- Красковский В.И.* Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья: Археологическая карта. — К., 1978. — 71 с.
- Кулаковская Л.В.* Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К., 1989. — 126 с.
- Кухарчук Ю.В.* Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. — 2002. — № 1. — С. 30—42.
- Лазуков Г.И.* Территория СССР в конце плейстоцена (в эоплейстоцене) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). — М., 1981. — С. 32—41.
- Любин В.П.* О проявлениях локальных различий в нижнем палеолите // Успехи сов. археологии. — 1972. — Вып. 2. — С. 19—29.
- Любин В.П.* Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. Археология СССР. — М., 1984. — С. 45—93.
- Любин В.П.* Ашельская эпоха на Кавказе. — СПб., 1998. — 191 с.
- Любин В.П.* Проблемы первоначального заселения человеком Кавказа и Евразии // Археол. вести. — 1998а. — № 5. — С. 15—41.
- Носевич В.Л.* Популяционно-демографические процессы в эпоху нижнего и среднего палеолита (опыт компьютерного моделирования): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — 21 с.
- Праслов М.Д.* Время и пути древнейшего заселения территории СССР // Палеолит СССР. Археология СССР. — М., 1984. — С. 42—44.
- Праслов М.Д.* Палеолит бассейна Дона: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — СПб., 2001. — 34 с.

- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3/4. — С. 125—134.
- Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3/4. — С. 135—137.
- Рідуш Б., Степанчук В. Непоротове VI, нове місцезнаходження домустьєрського часу на Дністрі (попереднє повідомлення) // *Археологічні студії*. — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 3—16.
- Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Памятники раннего этапа позднего палеолита. — Одесса, 1994. — 78 с.
- Синицын А.А. Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) (Раскопки 1998—2001) // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / Ред. А.А. Синицын, В.Я. Сергин, Дж.Ф. Хоффекер. — СПб., 2002. — № 1. — С. 219—236 (Тр. КЭ ИИМК РАН).
- Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. — Львів, 2000. — 372 с.
- Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К., 1973. — 170 с.
- Степанчук В.Н. Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточно-Европейской равнины. — В печати.
- Степанчук В.М., Ковалюк М.М., Ван дер Пліхт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — 2004. — № 5. — С. 34—61.
- Формозов А.А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959.
- Формозов А.А. Распространение мустьерских стоянок двух типов в европейской части СССР. — М., 1964.
- Формозов А.А. Развитие локальных вариантов и спорные проблемы этнокультурной истории каменного века // Успехи среднеазиат. археологии. — 1972. — Вып. 2.
- Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.
- Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004. — 324 с.
- Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // *Археологія*. — 1998. — № 4. — С. 19—47.
- Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья. — М., 1965.
- Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973. — 128 с.
- Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М., 1977. — С. 7—77.
- Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6—102.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003—2004 гг. // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. — Ростов-н/Д, 2005 — С. 116—118.
- Anikovich M.V. Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // *J. World Prehistory*. — 1992. — 6, № 2. — P. 205—245.
- Kozłowski J.K. La Grande Plaine de l'Europe avant le tardiglaciaire // *ERAUL*. 2001. — № 99.
- Lordkipanidze D., Bar-Yosef O., Otte M. (Eds). Early Humans at the gates of Europe. — Liege, 2000.
- Ronen A., Weisten-Evron M. (Eds.). Toward Modern Humans. The Yabrudian and Micoquian 400—50 k-years ago. — Oxford, 2000.
- Valoch K. Die Erforschung der Kölna-Höhle 1961—1976. — Brno, 1988.
- Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G. P. et al. A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia // *Science*. — 2002. — № 297. — P. 85—89.
- Zuk S. About the Early Palaeolithic of the Crimea // *Prehistoire Europeenne*. — 1995. — № 7. — P. 47—58.

Одержано 01.09.2005

В.Н. Степанчук

ДИНАМИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В НИЖНЕМ, СРЕДНЕМ И В НАЧАЛЕ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА

В статье рассмотрены различные аспекты проблемы первичного и последующего заселения территории современной Украины в раннем, среднем и в начале верхнего палеолита. Первые обитатели региона могли проникать сюда через сухопутный мост между Балканами, Малой Азией и Закавказьем. Имеющиеся данные позволяют предполагать прерывистую модель заселения территории на протяжении нижнего и среднего палеолита. Пространственно и хронологически разрозненные примеры обитания не дают оснований для предположения о непрерывности заселения вплоть до времени OIS 7. Начиная с OIS-6, эта модель представляется более адекватной, хотя многие области и/или хронологические интервалы не имеют свидетельств человеческого присутствия. Заселения в форме притоков/оттоков более характерны, однако в некоторых областях, например Крыму, вероятно, заселение было непрерывным со времени верхнего ресса. Переход от среднего к верхнему палеолиту характеризуется как моделью непрерывности, так и моделью прерывистости заселения, что было обусловлено существенными перемещениями населения и ассоциированными процессами гибридизации и вымирания.

DYNAMICS OF PEOPLING OF THE TERRITORY
OF UKRAINE IN LOWER, MIDDLE PALEOLITHIC AGE
AND AT THE EARLY STAGE OF UPPER PALAEO-LITHIC PERIOD

The paper deals with various aspects of the problem of primary and subsequent peopling of the territory of modern Ukraine in Lower, Middle, and at the very beginning of Upper Palaeolithic Periods. First inhabitants of the terrain could penetrate to this area through land bridge between Balkans, Asia Minor and Transcaucasia. Available data suggest discontinuity model of peopling of the terrain during the Lower and Middle Palaeolithic Periods. Spatially and chronologically dispersed pattern of occupation provides no grounds for suggesting the peopling continuity till the time of OIS 7. Since OIS-6 the continuity model of land colonization seems more adequate, though many areas and/or chronological intervals show no evidence of human presence. Aflux/reflux pattern of peopling is more characteristic, though some areas, like Crimea demonstrate really continual peopling since late Riss. The turn of Middle to Upper Palaeolithic Age was characterized both by continuity and discontinuity models of peopling caused by principal population migrations and associate processes of hybridization and dying out.

В.І. Мордвінцева

**ЮВЕЛІРНА СПРАВА ЕЛЛІНІСТИЧНОГО
І РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ В ЗАКОРДОННІЙ
І ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Статтю присвячено критичному огляду літератури з вивчення ювелірної справи елліністичного і ранньоримського часу.

Сталий інтерес до античних ювелірних прикрас, на відміну від інших витворів мистецтва античності і просто давніх предметів, обумовлений не лише їх естетичними властивостями і науковою цінністю. Адже потрапляючи до колекцій володарів світу, ювелірні вироби як у давнину, так і нині, є символами соціального престижу. У середньовічній Європі античними гемами прикрашали християнські святині, а в епоху Відродження при дворах принців і можновладців — світських і духовних — стало модним збирати старожитності, якими часто прикрашали костюми. У 1380 р. французький король Карл V був власником 52 античних гем. Багаті колекції давніх ювелірних прикрас королів і королев Франції становлять основу Cabinet des Médailles Французької Національної бібліотеки. Велика кількість ювелірних виробів, знайдених у першій половині XVIII ст. під час розкопок Геркуланума і, частково, Помпей, потрапивши свого часу до колекції короля Неаполя, пізніше стала початком музею цього міста (Breglia 1941). У XIX ст. кожна вельможна італійська родина мала значну колекцію давніх коштовностей, що походили переважно з пограбованих етрусських некрополів (Ferté 1956). Не був винятком і двір російських імператорів: створена за Указом Петра

Великого Кунсткамера стала зібранням рідкісних речей, у тому числі чудових витворів мистецтва сибірського звірино-го стилю (Завитухина 1977, с. 41—45; Завитухина 1994, с.102—114). Імператорський (нині Державний) Ермітаж дотепер пишається однією із найбільших у світі колекцій античних ювелірних прикрас.

Паралельно з формуванням добірок античних прикрас у приватних і державних музеях, уже у XIX ст. визначилися основні напрями їх наукового дослідження, спочатку з метою встановлення автентичності, а також віднесення до певного хронологічного періоду. Поява в другій половині XIX — на початку XX ст. добре документованих знахідок із розкопок, насамперед з території Російської імперії, звіти про які щороку публікували в ОАК, уперше дала змогу порушити питання щодо визначення часу і місця походження коштовностей із приватних і музейних колекцій. На Заході знахідки з Південної Росії, опубліковані в ОАК, стали відомі завдяки книзі Соломона Рейнаха «Antiquités du Bosphore Cimmerien rééditées avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus» (Reinach 1892) і його ж перекладу книги Н. Кондакова та І. Толстова «Русские древности в памятниках искусства».

У результаті нагромадження матеріалу, окрім античної бронзи, розписної кераміки і скульптури,

почали публікувати колекції античних ювелірних прикрас, намагаючись їх науково осмислити. Усі ці видання здебільшого характеризуються відсутністю достовірних свідчень про знахідки опублікованих речей, а також широким датуванням.

У 1892 р. В. Френер видав колекцію старожитностей графа Михайла Тишкевича (Fröhner 1892). Великий том містить таблиці фотографій і описи до них, де, окрім іншого, зазначено обставини, за яких речі потрапили до колекції. Будь-які наукові узагальнення у праці відсутні.

Іншу важливу публікацію античних ювелірних прикрас і гем із добірки М. де Клерка було здійснено в 1911 р. хранителем Лувра Анрі де Ріддером (Ridder 1911). До колекції увійшли знахідки із південної Італії, Іраку, Сирії, Палестини, Кіпру та інших країн. Проте, крім цієї інформації, отриманої від дилерів з продажу антикваріату, жодних інших даних про обставини виявлення цих виробів не наводиться. Незважаючи на велику кількість предметів (2400 номерів), видання бідно проілюстроване, що істотно знижує його цінність.

Інший підхід було продемонстровано у публікації Людвіга Поллака (Pollak 1903), який опрацював і видав колекцію російського посла в Римі А.І. Нелідова. Втілюючи свій задум, у 1900 р. дослідник здійснив подорож по Східному Середземномор'ю, де вивчав музейні та приватні зібрання, щоб більше дізнатися про коштовності античного часу і порівняти знахідки, підготовлені ним до публікації, з предметами із задокументованого розкопками контексту. Книга Л. Поллака — це каталог, у якому ювелірні вироби описано і розподілено за категоріями, а для переважної більшості предметів зазначено час і місце походження.

У вступі автор подає загальну інформацію щодо походження ювелірних виробів. Кількома штрихами дослідник окреслює етапи еволюції прикрас від епохи бронзи (культури давньої Месопотамії і Давнього Єгипту) до римської і візантійської епох. Описуючи проблеми, які постають перед дослідником ювелірної справи античності, Л. Поллак зауважує, що, на відміну від грецького вазопису, скульптури, гем та ін., ювелірні прикраси як науковий матеріал практично не цікавили науковців, а тому їх не піддавали класифікації і періодизації та не публікували у спеціальних виданнях (Pollak 1903, s. VI—VII). У своїй книзі етрусські й грецькі прикраси класичного часу дослідник визначає доволі легко (їхні зображення, наприклад, нерідко можна побачити на добре датованих розписних вазах), а от щодо датування ювелірних виробів періоду еллінізму у нього виникли значні труднощі. У межах цієї доби Л. Поллак зміг виділити лише кілька предметів раннього часу (до 150 р. до н. е.), інші ж прикраси автор датує широко — епохою еллінізму. Чудові

сирійські рельєфи, які у той час відносили до пізньоелліністичного періоду, навели дослідника на думку, що в останні століття до н. е. Сирія була важливим виробничим центром ювелірних прикрас (Pollak 1903, s. IX). Ця ідея, потрапивши в академічну літературу, надовго затвердила думку про сирійське походження багатьох елліністичних коштовностей (Treister 2002, p. 44—45).

Разом з публікаціями приватних зібрань на початку ХХ ст. готуються каталоги музейних колекцій, серед яких особливе місце займають фундаментальні праці Ф.Н. Маршалла, присвячені персням (Marshall 1907) та ювелірним прикрасам (Marshall 1911) Британського музею. Дотепер його роботи є неперевершеним зведенням ювелірних виробів — це повна публікація однієї з найвизначніших колекцій у світі. Дослідник запропонував свою типологію коштовностей за категоріями речей, яка залишається базовою і для сучасних досліджень.

Окрім Ф.Н. Маршалла, одним із найвідоміших експертів з ювелірної справи античності був Роберт Цан, який працював у Берлінському музеї. Він є автором низки робіт, присвячених давнім ювелірним прикрасам: публікації матеріалів колекцій і виставок та спеціальні праці з дослідження елліністичного ювелірного мистецтва (Zahn 1929; 1930; 1932).

Огляд античних ювелірних виробів із зібрань Лувра у 1924 р. публікує А. де Ріддер (Ridder 1924). На відміну від фундаментальної праці Ф. Маршалла, цей каталог мало ілюстрований і не містить детально розробленої типології прикрас.

Серію каталогів відомих музейних добірок продовжили монографії, присвячені єгипетським старожитностям із колекцій Нью-Йоркського Історичного Товариства (Williams 1924), музею Бенаки в Афінах (Segall 1938) і музею Неаполя (Breglia 1941).

Публікації музейних колекцій давнього золота стали підґрунтям для появи перших спеціальних праць із типології окремих категорій ювелірних прикрас. Так, Карл Гадачек досліджував грецькі та етрусські сережки, спираючись на матеріали, зібрані ним під час відвідин різних музеїв Середземномор'я (Hadaczek 1903). Публікуючи ці вироби, він послуговувався типологічним підходом, який використовували у сучасних йому роботах про фібули. Той самий метод застосувала у своїй праці польська дослідниця Мечислава Руксер, яка у 1938 р. опублікувала перший том дослідження історії грецького намиста (Ruxer 1938). Рукопис другого тому авторка представила в університет Познані для публікації, але його було втрачено під час Другої світової війни. Повну версію книги було видано лише у 1972 р. у співавторстві з Єржи Кубчаком, який і підготував її до видання (Ruxer, Kubczak 1972).

Інтерес до давніх ювелірних прикрас виявився також у вивченні технологій виготовлення ви-

робів із золота та срібла. Факт придбання багатьма відомими музеями виробів, які після стилістичного вивчення фахівці визнали підробками (серед них найвідомішими є так звані тіара Сайтафарна, Майкопський і Болгарський пояси та ін.), уперше порушив питання про методи виявлення подібних «шедеврів». Усі роботи того часу, присвячені вивченню технології виготовлення давніх прикрас, так чи інакше стосуються проблеми встановлення їхньої автентичності.

Дослідженню античної ювелірної техніки присвячено серію робіт відомого колекціонера Марка Розенберга. Серед них необхідно згадати статті з історії грануляції (Rosenberg 1915, s. 15—16), а також книгу з історії виготовлення ювелірних виробів, прикрашених у техніці перетинчастої інкрустації, важливу насамперед з погляду розвитку цієї техніки (Rosenberg 1921).

Докорінний перелом у вивченні античних ювелірних прикрас відбувся після Другої світової війни.

Поява нового яскравого матеріалу з комплексів, розкопаних професійними археологами, спричинила поштовх до нових наукових досліджень. Насамперед з'явилася база для порівняння предметів, знайдених у комплексах з античними ювелірними прикрасами, що зберігаються в музейних і приватних колекціях.

Для датування безпаспортних знахідок таке порівняння надало більш обґрунтовані підстави, ніж зображення на предметах давнього мистецтва (вазопису, скульптури, живопису), що могли давати уявлення не лише про сучасні митцю прикраси, але й про ті, що вже вийшли з моди.

Вивчення репрезентативної вибірки контекстних знахідок ювелірних виробів дало змогу відокремлювати дійсні раритети від підробок. З'явилося поняття матеріалу «першого і другого класу». Під матеріалом першого класу малися на увазі знахідки в археологічному контексті, під матеріалом другого класу — предмети, що потрапили в музеї чи приватні колекції комерційним шляхом. Довіра до останніх визначалася наявністю аналогів в археологічно відомому матеріалі.

У цьому плані неабияке значення в повоєнні часи мали публікації найвизначніших відкриттів з погляду вивчення ювелірної справи античності. При цьому деякі з опублікованих комплексів принципово важливі для дослідження періодів пізнього еллінізму і раннього римського часу.

У 1960-ті рр. французька археологічна експедиція на Делосі у кварталі Скардана здійснила розкопки кількох закритих комплексів часу руйнування міста, у результаті яких було виявлено два скарби ювелірних прикрас, а також афінські тетрадрахми нового стилю і родоські золоті статери (Hackens, Lévy 1965 p. 503—566; Lévy 1965 p. 523—539; Siebert 2001). Археологічними підставами для датування цього комплексу є ам-

форний матеріал, лаковий і скляний посуд, монети та інші знахідки. Автори публікації датують скарби першою половиною I ст. до н. е. — періодом двох, відомих з античної літератури, історичних руйнувань Делоса, перше з яких пов'язують з військами Мітридата VI, які розгромили місто у 88 р. до н. е., а друге — з піратським нападом 69 р. до н. е. (Hackens, Lévy 1965, p. 515; Siebert 2001, p. 133—134).

Матеріали розкопок некрополя Пелінни у Фесалії були опубліковані Стеллою Міллер (Miller 1979). Поховання з ювелірними прикрасами авторка датує другою половиною II ст. до н. е., спираючись на багатий керамічний комплекс, у тому числі веретенподібні унгентарії визначених типів.

У 1980-ті рр. було розкопано серію поховань елліністичного часу (III—II ст. до н. е.) у некрополі Патри на півночі Пелопоннесу, особливий інтерес серед яких становлять поховання з імітаціями ювелірних прикрас (браслетів, намист, перснів, нагрудних ременів), виготовлених із золотої фольги (Paparastolou 1992, p. 83—139).

У 1979 р. на Південному некрополі оппідума Лукано (Південна Італія) було досліджено групу багатих поховань доби пізнього еллінізму, у тому числі кам'яну гробницю № 68 (II—I ст. до н. е.), що містила унікальні знахідки: бронзові матриці й інструменти для виготовлення ювелірних прикрас, пізніше детально описані в книзі М.Ю. Треїстера (Giardino 1992, p. 152—168; Treister 2001, p. 274—279). Там само, на акрополі, було виявлено два скарби, зариті між житловими будівлями, можливо, під час повстання Спартака 73—71 рр. до н. е. Один зі скарбів містив 534 срібні монети і золоте намисто, другий — 52 монети, 2 намистини, 3 персні, чотири пари сережок і гему з різьбленим зображенням (Treasures... 1999, p. 96).

Важливе значення для вивчення ювелірної справи давнини має знахідка в Югославії скарбу ювеліра (II ст. до н. е.), виявленому в бронзовому відрі й невеликій скриньці (Maric 1978, p. 23—113). Знаряддя праці майстра-ювеліра представлено залізними молотками різних розмірів і форм, різноманітними залізними ковадлами, наборами бронзових пунсонів для карбування, формами для лиття і матрицями для тиснення, бруктом дорогоцінних металів, кам'яними і скляними вставками.

У 1975 р. на околиці античної Істрії (сучасний Бургас, Болгарія) було відкрито багате поховання з ювелірними прикрасами високого класу, яке за набором керамічних бальзамаріїв типу bulbous датується ранньоримським часом — кінцем I ст. до н. е. — початком I ст. н. е. (Балабанов 1976, с. 28—32; Балабанов 1979, с. 23—32).

Важливі комплекси з ювелірними виробами римського часу походять із некрополя Чаталка

(поблизу Старої Загори, Болгарія) і датуються другою половиною I ст. н. е. (Буюклиев 1986).

Одним із найкращих видань, присвячених знахідкам ювелірних прикрас в археологічному контексті, є публікація скарбу Фетфорд римського часу з повним, у тому числі металографічним, аналізом виробів (Johns, Potter 1983).

Останнім часом з'являються публікації матеріалів зі старих розкопок із застосуванням новітніх підходів до дослідження, серед яких варто згадати каталог ювелірних прикрас некрополів Тарента (Gli... 1984), в якому коштовності розглянуто в контексті — з теракотою, керамікою та іншим матеріалом.

Важливою для визначення хронології елліністичного періоду стала повна публікація М.Є. Максимовою (Максимова 1979) поховань Артюхівського кургану і встановлення точного їх датування (третья чверть II ст. до н. е.), хоча цей факт відомий на Заході далеко не всім¹.

З комплексу Ногайчинського кургану в Криму походять першокласні ювелірні прикраси південноіталійського, східносередземноморського і прикубанського виробництва, що ставлять його в один ряд з найвизначнішими пам'ятками пізнього еллінізму. Ювелірні вироби з поховання датуються в межах другої половини II — першої половини I ст. до н. е. Численний і різноманітний поховальний інвентар дає змогу досить точно визначити час здійснення поховання — приблизно середина I ст. до н. е. (Трейстер 2000, с. 182—202; Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 61—99; Зайцев, Мордвинцева 2004, с. 290—297).

Наукове осмислення та узагальнення нагромадженого масиву матеріалів почалося вже в 50-ті рр. XX ст. Перші, відносно повні, добірки ювелірних виробів античного часу опублікували Г. Бекатті (Becatti 1955) та Є. Коше де ла Ферте (Ferté 1956). Обидві книги добре ілюстровані і написані у формі нарисів з розвитку типів прикрас і їхніх наборів від крито-мікенської епохи до пізньоримського періоду. У той самий час П. Амандрі публікує визначні добірки грецького золота — колекції мадам Олени Стафатос, де намагається розглядати вироби у контексті й реконструювати історію їх знахідок (Amandry

1953). У 1963 р. вийшло друге видання цієї книги — розширене та доповнене (Amandry 1963).

Утім справжньою настільною книгою з ювелірних прикрас античності стала праця Рейнольда Хігінса «Грецькі та римські ювелірні прикраси», що витримала два видання (Higgins 1961; 1980). У своїй монографії дослідник уперше застосував ранжирування вихідного матеріалу за принципом превалюючого використання знахідок із контексту. Особливу увагу в книзі приділено античним ювелірним технікам. Щодо розвитку ювелірної справи автор дотримувався еволюціоністських поглядів, що відобразилося в рубрикації книги за окремими хронологічними періодами, де кожен нарис супроводжено переліком інновацій, відображених у формі сюжетів, мотивів і технологічних прийомів, також зазначено джерела інформації з ювелірного виробництва кожного періоду (письмові, епіграфічні, образотворчі), визначено регіональні стильові особливості прикрас. Популярний характер монографії і її широкі хронологічні рамки не дали змоги автору докладніше й аргументованіше зупинитися на якомусь із питань, тому деякі положення виглядають бездоказовими і дискусійними. Так, Р. Хігінс не пояснює критеріїв, за якими він виділив типи прикрас, так само як і датування, які автор, імовірно, взяв із публікацій без спеціального аналізу. Проте книга Хігінса дотепер є своєрідною енциклопедією з ювелірної справи античності, а багато з її положень не втратили своєї актуальності й донині.

У 1965 р. археолог Герберт Хоффманн і практикуючий ювелір Патрісія Давідсон опублікували каталог з історії ювелірних прикрас «Грецьке золото: коштовності часу Олександра», виданий з нагоди відкриття однойменної виставки, що проходила в трьох найбільших музеях США (Hoffmann, Davidson 1965). Незвичайність виставки і, відповідно, каталогу, полягала в тому, що тут було зібрано ювелірні прикраси, датовані досить незначним проміжком часу — IV—III ст. до н. е. Для формування виставки було використано матеріали з різних музеїв світу, але безпрецедентним кроком стало залучення ювелірних виробів із приватних колекцій (83 зі 138).

Одне з питань, порушених у книзі, стосується виділення різних виробничих центрів. Автори каталогу оптимістично припускали, що «точний опис і порівняння стилістичних і технічних деталей зробить можливим віднесення предмета грецької ювелірної справи до певних майстерень чи місцевостей, а також дозволить розпізнати руку майстра, який його зробив, з тим же ступенем впевненості, з яким вчені можуть віднести розпис на грецькій вазі певному майстру всередині однієї великої школи» (Hoffmann, Davidson 1965, р. X). Г. Хоффманн авторитетно називає кілька центрів античної ювелірної справи — Південна Росія, Північна Греція

¹ Наприклад, Г. Хоффманн коментує нову дату так: «...міс Максимова ... датувала могилу другою половиною II ст. до н. е. Аргументи на користь пізньої дати були узагальнені в праці П. Амандрі (Amandry 1963, р. 249, comment 4). Я швидше погоджусь з міс Шегалл (Segall 1938, 35f) і міс Передольською, які датують діядему III ст. до н. е. (з останньою — у розмові)» (Hoffmann, Davidson 1965, р. 54). М. Пфроммер у книзі, присвяченій дослідженню елліністичних ювелірних прикрас, ігнорує датування М.Є. Максимовою і прив'язує свою хронологічну шкалу до старої дати цього кургану — III ст. до н. е. (Pfrommer 1990).

(Фессалія), Мала Азія (Кіми, Сарди), Південна Італія (Тарент). Щодо Олександрії він зазначив, що чим більше досліджуються прикраси з цього регіону, тим більше виявляється перебільшеною роль, що відводили їй як центру ювелірного виробництва (Hoffmann, Davidson 1965, p. 15). Дослідник також наголошує, що хронологія стилів ювелірних виробів елліністичного періоду, яка до цього часу залишається ненаписаною, має бути заснована на зіставленні датованих знахідок. При цьому сам автор контекст знахідок ніде не розглядає, хоча і згадує про необхідність його врахування.

Найважливішим у монографії, безперечно, є бездоганний нарис з античних ювелірних технік, підготовлений П. Давідсон, — людиною, яка сама зробила усі описувані нею кроки у виготовленні прикрас. Авторка досліджувала всі представлені в каталозі коштовності на предмет їхньої автентичності античним технологіям, хоча в книгу й потрапила низка сучасних підробок — опублікованих виробів сумнівного походження, щодо яких не було зроблено попереднього стилістичного аналізу.

Одразу після виходу книги на неї публікують рецензії П. Амандрі в «American Journal of Archaeology» (Amandry 1967, p. 202—205) і А. Грайфенхагена у журналі «Gnomon» (Greifenhagen 1968, s. 695—699). П'єр Амандрі наводить приклади публікацій підроблених речей і ставить запитання, що й донині залишається актуальним для істориків ювелірної справи античності: «Підробок стає усе більше і більше, особливо золотих прикрас. Може виникнути небезпека того, що фотографії збільшених деталей допоможуть виготовлювачам підроблених прикрас. Чи не повинен обіг таких робіт бути обмежений колом археологів як службова документація?» (Amandry 1967, p. 203). А. Грайфенхаген у своїй рецензії визначив вісім предметів із каталогу Хоффманна і Давідсон як фальшиві, а 15 назвав сумнівними (Greifenhagen 1968, 695 f.).

Г. Хоффманн негайно відгукнувся на рецензії цих двох відомих фахівців з античної ювелірної справи статтею «Грецьке золото» переглянуто» (Hoffmann 1969, p. 449—450). Автор погодився з рецензентами, що в каталог потрапила велика кількість «майстерно виконаних підробок». Він також зауважив, що каталог, задуманий «лише як антологія ювелірних прикрас ранньоелліністичного періоду», став своєрідним мірилом автентичності предметів невідомого походження, внаслідок чого багато підробок було продано, спираючись на авторитет книги (Hoffmann 1969, p. 448). Г. Хоффманн пропонує, крім стилістичного методу визначення підробок (передусім це виявлення співіснування непеєднуваних ознак на одному предметі), перевіряти й автентичність елементів, з яких зроблено ювелірні прикраси. Він наводить низку звичайних прийомів майстрів із підробки коштовнос-

тей: використання протягнутого дроту або прокатаного сучасним способом золотого листа (в обох випадках під мікроскопом видно поздовжні борозенки від протягування), поєднання справжніх і підроблених елементів (наприклад, автентичні підвіски в підробленому намисті), приховування слідів сучасного виробництва шляхом гальванічного покриття золотом готового виробу та ін.

Незважаючи на жваву дискусію, яку спричинила книга Г. Хоффманна і П. Давідсон, її успіх породив серію видань музейних каталогів з науковим описом колекцій ювелірних прикрас.

У 1970 і 1975 р. виходять два томи «Виготовлення прикрас із дорогоцінних металів» Адольфа Грайфенхагена: «Групи знахідок» і «Одиничні знахідки» — по суті, повний каталог Берлінського музею з докладним описом і аналізом кожної прикраси (Greifenhagen 1970; 1975). За словами В.-Д. Хайльмайєра, робота Грайфенхагена — «найкраще опублікований і найбільш цитований у світі каталог берлінської добірки» (Heilmeyer 1989, s. 574).

Каталог Патриції Давідсон і Ендрю Олівера, присвячений ювелірним прикрасам грецького і римського часу, репрезентує колекцію Бруклінського музею (США) (Davidson, Oliver 1984). У праці відсутні будь-які серйозні узагальнення, вся інформація міститься в статтях по кожному предмету, датування яких іноді не витримують критики. Так, наприклад, вміщені під № 16 підвіски-амфорки, припаяні до золотих трубочок (подарунок «Містера і Місіс Томас С. Брач»), а також круглу бляшку під № 32 з пунсонним орнаментом по краю автори датують «IV ст. до н. е. чи раніше» виключно за образотворчим мотивом, а не за техніко-стилістичними прийомами, використаними під час їх виготовлення. Подібні прикраси з кримських могильників належать до II ст. до н. е. — I ст. н. е. Відсутність контексту знахідки часто призводить до подібних помилок у висновках, що не оминули і прекрасно виданий каталог приватної колекції Бертона Беррі «Golden Legacy» (Rudolf 1995, p. 103—105).

Поява значної кількості ювелірних прикрас, знайдених в археологічному контексті, зумовила поступову зміну підходів до їхнього вивчення. Загальний обсяг археологічного матеріалу настільки збільшився, що виникла необхідність його обробки за допомогою нових наукових методів. На Заході цей процес збігся у часі з новим науковим напрямом — так званою новою археологією Д. Кларка, в основі якої лежав принцип використання методів інших наук, насамперед природничо-наукових.

Пріоритетними у вивченні ювелірних виробів давнини стали кілька напрямків: виділення хронологічних і локальних особливостей у розвитку ювелірних наборів; типологія і хронологія ок-

ремих видів прикрас; визначення центрів виробництва; вивчення технологічних особливостей паралельно з виділенням ознак автентичності.

Серед праць, у яких розглянуто проблему датування ювелірних виробів, варто назвати книгу Барбара Пфайлер (Депперт-Ліппіц) (Pfeiler 1970), присвячену римським прикрасам перших століть н. е. У монографії проаналізовано коштовності з добре датованого контексту, які дають підстави автору для побудови типологічних рядів. Пізніше Б. Депперт-Ліппіц видала книгу про грецькі ювелірні прикраси, написану за тими ж принципами (Depfert-Lippitz 1985).

Л. Алласон-Джонс опублікувала працю з типології сережок, що стала першим дослідженням ювелірних прикрас Британії римського часу (Allason-Jones 1989). До книги увійшли вироби з комплексів поселень, насамперед півночі Англії. Монографія містить повний каталог знахідок цього виду прикрас, у тому числі й масового матеріалу, які класифіковано.

Низка досліджень, присвячених типології і хронології ювелірних прикрас Фессалії, належить Стеллі Міллер (Miller 1979a, p. 175—191; Miller 1979; Miller 1996, p. 35—44). Однією з найважливіших для створення хронології ювелірних прикрас періоду пізнього еллінізму є її стаття про комплекс з Палеокастро (Miller 1979a), яку дотепер використовують як хронологічний репер у наукових дослідженнях (Depfert-Lippitz 1985).

У серії праць болгарських фахівців розглянуто загальні риси й особливості ювелірних наборів елліністичної Фракії у порівнянні з античними прикрасами (Dimitrova, s. 1—14; Гинев 1983; Иванова 1988; Tonkova 1995, s. 185—194; Тонкова 2002).

М. Пфроммер спробував узагальнити ювелірні прикраси елліністичного часу у великій монографії (понад 400 сторінок тексту) з типологічними таблицями та ілюстраціями (Pfrommer 1990). Проте книга мала дуже негативні відгуки в академічній пресі, передусім через неправильні методичні підходи автора до матеріалу. М. Пфроммеру закидають некритичне одночасне використання для наукових узагальнень матеріалу з приватних колекцій, антикварного ринку та інших недокументованих джерел і виробів із археологічного контексту (Miller 1993, p. 580). У своїй книзі автор зарахував безліч безпаспортних знахідок (у тому числі дуже підозрілих речей) до визначених географічних регіонів на базі лише можливих свідчень про їхнє походження чи на підставі стилістичних особливостей. При розгляді локальних груп прикрас ці вироби вже фігурують як такі, що походять з конкретної території. Як зазначає у своїй рецензії Стелла Міллер «... для повноцінного дослідження обставин розвитку елліністичної ювелірної справи необхідно використовувати набори, отримані при розкоп-

ках. І лише ті комплекси, де є матеріал для датування, мають становити кістяк дослідження... Лише потім можна використовувати додатковий матеріал» (Miller 1993, p. 580). Щодо побудови типологічних таблиць, на думку Вольфа Рудольфа, спроба М. Пфроммера також провалилася, оскільки використаний ним численний матеріал не досліджено на предмет контексту й автентичності (Rudolf 1996, p. 23). У результаті, цією великою, складною за структурою працею практично неможливо користуватися ні для пошуків аналогій, ні для обґрунтування будь-яких наукових висновків.

Важливе місце в літературі, присвяченій давнім коштовностям, займають праці з досліджень технології виготовлення прикрас.

У серії «Дослідження з давньої технології» вийшла монографія Р. Форбса (Forbes 1964), що продемонструвала новітні тенденції у вивченні античних ювелірних прикрас. У спеціальному нарисі, присвяченому історії металургії від перших металевих виробів епохи енеоліту до часу Великих географічних відкриттів, автор особливе місце відводить факторам і наслідкам поширення чорної і кольорової металургії у світовому масштабі, вивченню місця металурга у давньому суспільстві, його соціального і релігійного статусу. Окремо у монографії розглянуто знаряддя і методи, якими послуговувалися давні майстри. Хоча основний акцент Р. Форбс робить на вивченні виробництва предметів із заліза і бронзи, кілька розділів книги відведено виробам із кольорових металів (золота і срібла).

Спеціальне дослідження однієї з античної техник — грануляції — є темою монографії «Історія грануляції» Йохема Уолтерса (Wolters 1983). У книзі автор описує історію грануляції від давніх часів до сучасності, дає її визначення, класифікує прийоми з погляду техніки виготовлення й орнаментального ефекту (Wolters 1983, fig. 1). В основу дослідження цієї техніки покладено спостереження за роботою ювелірів із сучасних примітивних племен, інші етнографічні матеріали, давні зображення, тексти. Найбільшим плюсом книги є використання металографічного аналізу виробів, прикрашених зерню.

Певним етапом у вивченні ювелірного ремесла давнини стала монографія Джека Огдена «Ювелірні прикраси античного світу», у якій узагальнено свідчення щодо коштовностей різних епох від Єгипту й Аравії до Східної і Західної Європи (Ogden 1982). Автор докладно розглядає матеріали, з яких виготовляли прикраси, у тому числі давні джерела їх видобування, а також основні технологічні прийоми, за допомогою яких ці матеріали обробляли.

Спеціальний розділ праці присвячено історії підробок і ознакам, за якими їх можна виявити.

Тут Дж. Огден аналізує матеріали, не автентичні давнім, розглядає приклади підробок коштовностей — давніх і сучасних. Дослідник виявив, що підробки часто виготовляють із матеріалів, не відомих давнім людям, наприклад алюмінію, нікелю, платини чи сплавів дорогоцінних металів, що за складом відрізняються від античних. Автор також наводить випадки незвичайних сполучень матеріалів у виробках, що наслідують давні (Ogden 1982, p. 152).

Дж. Огден оприлюднює основні технічні прийоми, які використовують сучасні майстри підробок старожитностей. Хоча багато хто з цих ювелірів знайомий з античною технікою виготовлення прикрас, для них завжди є великою спокусою застосувати сучасні методи обробки матеріалів через трудомісткість давніх технологій (Ogden 1982, p. 157). Сучасні техніки можна легко розпізнати під мікроскопом: використання протягнутого дроту, прокатаного листа металу, сталевих інструментів, у тому числі ножиць і чеканів, не відомих у давнину припоїв, підстарювання речей (Ogden 1982, p. 158—168). Серед найважливіших складових експертизи на автентичність ювелірних виробів автор також називає стилістичний аналіз.

З приводу давніх технологій розгорнулася полеміка щодо окремих технічних ознак, за якими варто розпізнавати підробки давніх речей. Одне з найдискусійніших питань стосувалося можливості використання протягнутого дроту в античних золотих прикрасах. Метод і знаряддя для протягання дроту вперше було описано Теофрастом — бенедиктинським ченцем-ювеліром, який жив у XII ст.

У 1961 р. Р. Хіггінс констатував, що дріт, виготовлений із заготовки за допомогою протягання, позначає підробку (Higgins 1961, p. 14). Це твердження підтримала більшість дослідників, у тому числі Г. Хоффманн і П. Давідсон (Hoffmann, Davidson 1965; Hoffmann 1969). Р. Форбс також зазначив, що немає жодних даних про існування техніки протягання дроту в античності (Forbes 1964, p. 139).

Особливий погляд на цю проблему мала Діана Лі Керолл, яка у низці статей (Caroll 1967, p. 1—32; Caroll 1970, p. 401; Caroll 1972, p. 321—323) висувала припущення щодо можливості використання в античну добу протягнутого дроту, принаймні у формі так званого єгипетського варіанта, коли через отвори різного діаметра послідовно протягували смужку фольги, що поступово скручувалась у тоненький тубус із гладенькою поверхнею. У перетині цей дріт був не суцільним, а мав вигляд скрученої спіралі. Цей спосіб, використаний у виробках Єгипту ранньодинастичного періоду, у 1924 р. описала Кароліна Вільямс (Williams 1924, p. 39—43).

Проте більшість фахівців (Ogden 1982, p. 97; Swaddling, Oddy, Meeks 1991, p. 12—14) заперечують існування в античності техніки протягання дроту. За словами Дж. Огдена «не можна сказати категорично, що протягання не існувало в античності. Однак мій особистий досвід дослідження під мікроскопом багатьох тисяч предметів античних і підроблених говорить, що я ніколи не бачив слідів протягання раніше, ніж у післяримський час. Поки ми не побачимо автентичний античний предмет із протягненим дротом, доти не буде доведено, що ця техніка існувала. Отже, ця ознака може слугувати для визначення підробок» (Ogden 1991, p. 97).

Як бачимо, сучасних західних праць, присвячених ювелірним прикрасам давнини, дуже багато і наш огляд, звичайно, не є вичерпним. На сьогодні практично всі значні колекції давніх ювелірних виробів опубліковано і, так чи інакше, включено до спеціальних оглядів і типологічних досліджень. Найактуальнішими в цій сфері залишаються питання щодо побудови хронологічних моделей на базі аналізу знахідок із надійно датованого археологічного контексту, виявлення регіональних виробничих центрів, розмежування автентичних коштовностей і підробок, удосконалення методів визначення останніх.

У вітчизняній літературі, на теренах колишнього Радянського Союзу, ситуація не така оптимістична. Незважаючи на постійний підвищений інтерес науковців до цієї теми, дотепер дослідження з ювелірних прикрас елліністичного і римського часу обмежувалися публікаціями комплексів варварської знаті (Ковпаненко 1986; Прохорова, Гугуев 1990, с. 142—161; Симоненко, Лобай 1991; Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev 2002, p. 295—364; Зайцев, Мордвинцева 2003).

Із музейних колекцій опубліковано лише добірки ювелірних виробів Херсонеса з Державного історичного музею (Пятьшева 1956). Ця єдина спеціальна монографія з античних ювелірних прикрас, стала, по суті, настільною книгою щодо цього питання для кількох поколінь археологів. У той же час праця породила безліч міфів у вітчизняній історіографії, серед яких теза про імпорту ювелірних виробів у Північне Причорномор'я із Сирії та Малої Азії (без посилань на джерело цих свідчень), про наявність вставок каменів як характерну ознаку ювелірних прикрас кінця I—III ст. н. е. (Пятьшева 1956, с. 19).

Непересічною подією став переклад російською мовою книги Джека Огдена і Дайфрі Вільямса «Греческое золото», в якій уперше було опубліковано нариси з давньої техніки обробки золота і центрів його обробки (Уильямс, Огден 1995). Утім у цьому каталозі представлено переважно

вже відомі із західної літератури раритети з колекцій музею Метрополітен, Британського музею та Ермітажу. Хронологічні рамки праці (IV—III ст. до н. е.) також обмежують можливості використання цієї книги дослідниками варварських культур Північного Причорномор'я і сусідніх регіонів.

Ювелірні прикраси з комплексів півдня Росії та України плідно вивчає М.Ю. Трейстер — один із найвідоміших експертів з античного ювелірного мистецтва. Його дослідження з давньої металообробки (Treister 1996, р. 172—184; Treister 2001), окремих ювелірних технік (Treister 2003, р. 295—304) і категорій ювелірних виробів (Treister 2002; Treister 2002a, р. 357—392; Treister 2004, р. 131—194) є прикладом сучасного високопрофесійного аналізу.

Утім, як і раніше, більшість спеціальних праць і досліджень з ювелірного мистецтва давнини публікується за кордоном, що негативно позначається на рівні професійної підготовки вітчизняних науковців. Хоча останнім часом і спостерігається сплеск інтересу до вивчення античних прикрас (Быковская 2003, с. 42—45; Вольвах, Подвысоцкая 2003, с. 18—20; Зайцев 2004, с. 47—50; Мордвинцева 2002, с. 115—118; Мордвинцева 2004, с. 64—66; Мордвинцева, Хабарова 2002, с. 260—265; Подвысоцкая, Черняков 2004, с. 81—83; Пуздровский 2002, с. 105—115; Пуздровский 2004, с. 298—305; Рогов 2001, с. 66—73; Русяева 1999, с. 208—215; Русяева 2003, с. 99—102; Симоненко 1999, с. 190—194; Скржинская 2002, с. 129—133; Скржинская 1990, с. 29—42; Стоянов 2003, с. 118—121), проте нерідко авторам публікацій бракує поінформованості в літературі й розуміння предмета, що обговорюється. Так, наприклад, у надрукованому невеликому есе про намисто з підвісками-метеликами А.Є. Пуздровський (Пуздровский 2004) оприлюднює набір ювелірних прикрас, нещодавно знайдений експедицією під його керівництвом в Усть-Альмінському могильнику. Викликає повагу бажання дослідника розібратися з такою цікавою знахідкою і ввести її у науковий обіг, але замість аналізу контексту виробу А.Є. Пуздровський розв'язує проблему датування і походження намиста із підвісками-метеликами на основі аналізу кількох статей, а не самого матеріалу, що навіть за посиланнями відомий йому далеко не повністю. До того ж виявлене в усть-альмінському некрополі намисто за формальними ознаками не можна відносити до досліджуваної групи через відсутність підвіски-метелика. У своїй праці автор демонструє не лише необізнаність з літературою, присвяченою ювелірному мистецтву, але й у цілому з декору елліністичного часу (скульптура, архітектура та ін.), адже елемент, що «почему-то трактується в качестве головного

убора Исиды»², він вважає зображенням комахи — прообразу підвіски-метелика в знайденому ним намисті (Пуздровский 2004, с. 301).

Інший напрям у вивченні ювелірної справи представлено публікаціями предметів із приватних колекцій України (Стоянов 2004, с. 95—98; Стоянов 2004a, с. 460—466; Архипов, Симоненко 2004, с. 285—290).

Кілька ювелірних прикрас публікує Р.В. Стоянов (Стоянов 2004; Стоянов 2004a), серед яких «редкая по технике и художественному исполнению брошь роскошного стиля», яку автор датує другою половиною IV ст. до н. е. і відносить до виробів «мастера из Санта Эуфемии в Южной Италии» (Стоянов 2004, с. 97; Стоянов 2004a, с. 462—464, рис. 2). Насамкінець зауважено, що «в представленных изделиях нашли отражение не только мастерство и личное мироощущение древних ювелиров, но и культурные, религиозные и социальные традиции современного им общества. Эти изделия являются важными археологическими и историческими источниками» (Стоянов 2004a, с. 466).

На жаль, аналіз Р.В. Стоянова не враховує деяких особливостей опублікованого предмета.

Низький рельєф центрального зображення, виконаний у техніці тиснення, хронологічно не співвідноситься з філігранним бордюром, що імітує «розкішний стиль» елліністичної торетики IV ст. до н. е. На всіх екземплярах медальйонів, прикрашених подібним бордюром, у центрі вміщено карбоване зображення у високому, майже скульптурному, рельєфі (Axmann 1986, taf. 1, 3; taf. 2, 2, 4; taf. 3, 3, 4; taf. 4; taf. 5, 2, 3). Низькорельєфні тиснені медальйони характерні для пізнішого часу — II—I ст. до н. е. (Axmann 1986, taf. 6—8). Для «розкішного стилю» бордюру також не властивий бортик брошки з орнаментом у вигляді опуклих «ов», обведених відтинками дроту, який, швидше, нагадує пізньоелліністичні брошки Прикубання (Марченко 1996, с. 28—32; Treister 2002, р. 42—43).

Співіснування на виробі «непоеднуваних» ознак — типовий почерк фальсифікаторів ювелірних прикрас, зафіксований для всіх періодів історії підробок. Між іншим, саме медальйони «розкішного стилю» підробляли найчастіше. Такі вироби перелічує Ульріке Аксманн у своїй дисертації, присвяченій елліністичним медальйонам (Axmann 1986, kat. № 79—84).

Утім не лише стилістичні невідповідності викривають цей «раритет», головним аргументом

² Термін «корона Ісиди», відомий з XIX ст., означає характерний елемент у вигляді волоти і двох видовжених овалів усередині, який зображували на портретах Ісиди. В елліністичний час він перетворився на самостійний декоративний мотив, що, можливо, було пов'язано з поширенням культу цієї богині за межами Єгипту (Higgins 1961).

Рис. 1. Ювелірні прикраси, що, ймовірно, походять із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Криму, поховань Північного Причорномор'я чи Прикубання. За матеріалами аукціонних каталогів Christie's і Sotheby's-2003. 1 — лот 445; 2 — лот 150; 3 — лот 382

на користь фальсифікації якого є пристрій голкового апарата. Фібула на звороті брошки не зовсім точно копіює голковий апарат, що з'явився не раніше I ст. до н. е. (Шелов 1961, табл. XXXIX, 9). Чотиривиткову пружину з голкою припаяно до краю виробу з обороту, до іншого ж краю припаяно приймач, а спинка відсутня (Стоянов 2004, с. 96; Стоянов 2004а, с. 462, рис. 2, «реверс»). Таке сполучення ознак не має прецеденту в пам'ятках античного часу. Пружину взагалі не можна безпосередньо припаявати до корпусу брошки, оскільки в цьому випадку голковий апарат буде недовговічним — він не розрахований на навантаження. Римські пружинні брошки, на які, очевидно, орієнтувався майстер, зроблено інакше (Riha 1994, taf. 8, gruppe 3, typ. 15, 16, 19—23; taf. 41, gruppe 7, typ. 8, 10).

Отже, публікація Р.В. Стоянова фактично дезорієнтує читачів, які не завжди достатньо поінформовані щодо розпізнання підробок.

У праці А.О. Архіпова і О.В. Симоненка (Архіпов, Симоненко 2004) розглянуто унікальну знахідку — перстень царя Інісмея. Згідно з описом авторів, перстень відлито із золота за восковою моделлю, литий щиток оформлено у вигляді «гераклового вузла», у якому є наскрізний конічний отвір. Центральну частину щитка зай-

має сердолікова гема. На одному боці дужки персня відлито зображення тамги схеми Інісмея, а на іншому — меча, аналогічне «екземпляру, знайденому в «царском» погребении у Порогов» (Архіпов, Симоненко 2004, с. 285—288).

Автори усвідомлюють незвичайність знахідки, проте публікують її, наводячи на користь її автентичності «логічні» аргументи: «чтобы задумать такой декор, фальсификатор должен знать работы П.О. Карышковского, М.Б. Шукина, А.В. Симоненко и других по проблеме «царства Фарзоя и Инисмея» (Архіпов, Симоненко 2004, с. 287—289).

Проте низка ознак дає змогу стверджувати, що опублікована прикраса — підробка. Ю.М. Трейстер, який на власні очі бачив знахідку, також на цьому наполягав. Лиття за восковою моделлю — це техніка, давність якої не можна визначити трасологічним методом, однак у ранньоримський період, до якого автори відносять виріб, його ніколи не застосовували для виготовлення пернів подібного типу. До того ж декоративні елементи на кшталт «гераклового вузла», виконані у техніці лиття, не відомі.

Те саме можна сказати про такі унікальні елементи прикраси, як тамга і кинджал. Поява цих деталей на перні, та ще й на такому місці як дужка, суперечить усім законам давнього ювелірного мистецтва. Поєднання тамги схеми Інісмея і меча «типу Порогів», легенда про знахідку персня поблизу Ольвії (міста, де чеканили монети Інісмея!) «серед розламаних мечів і кинджалів» дають змогу припустити, що перстень виготовляли з розрахунком на конкретного дослідника.

Теза про те, що фальсифікатори — люди малоосвічені, не винахідливі, не знайомі зі спеціальною літературою, спростовується всією історією підробок. Відтоді, як стали співвідносити цінність речі з її віком, існують і підробки. Такі майстри копіюють усе: від одиначної намистини в низці до повністю виготовленої єгипетської гробниці із саркофагом, стелою і повним поховальним набором речей (Ogden 1982, р. 152). Навіть колекціонери, музейні хранителі й археологи, для яких фальсифікатори є найлютішими ворогами, визнають їхню майстерність, а нерідко і геніальність. Вони уважно стежать за новітніми працями, присвяченими давнім коштовностям, що свого часу змусило вчених задуматися про доцільність публікації наукових досліджень з давніх ювелірних прикрас (Amandry 1967, р. 203).

Більшість підробок спливають на ринку через туристів чи звичайні ринкові канали — дилерів тощо. Для деяких речей організують особливі обставини знахідки. Найпопулярніша легенда: прикрасу знайшов «місцевий житель». А. Еванс розповідає, що так званий перстень

Нестора, який виявився підробкою, «знайшов сільський житель у якійсь гробниці». Навіть піввіку тому знахідка підробки була добре спланованою справою. Джек Огден описує випадок, коли іудей-ювелір із Каїра робив золоті листки-заготівки, які він пересилав для штампування в Афіни. Після повернення готових виробів шахрай продавав їх посереднику, який, у свою чергу, передавав їх фелахам. Фелахи — єгипетські селяни-мусульмани — ховали прикраси в землі, а через якийсь час діставали їх і мали незаперечний доказ того, що коштовності дійсно було викопано (Ogden 1982, p. 170—171).

Зрозуміло, не всі ювелірні вироби, що походять із приватних колекцій, є підробками. Величезним лихом сучасної археології є масове пограбування пам'яток, особливо в Криму. Природно, ця ситуація виникла не на порожньому місці — попит породжує пропозицію (Флеров 2004, с. 115—122). Своєрідним індикатором попиту є публікація старожитностей на сторінках західних антикварних журналів і каталогів аукціонів (Antiken... 2001, taf. XXII, 470—474; taf. XXIII, 505, 508; Antiken... 2002, taf. XXVIII, 740—743; Christie's... 1995, №№ 129—133; Christie's... 2001, №№ 62, 70, 92—97, 129, 132, 140—141; Christie's... 2003, №№ 381, 382, 445; Sotheby's... 2003, № 150). Останнім часом усе частіше в цих каталогах з'являються вироби, які за походженням можна пов'язати з Кримом, Північним Причорномор'ям і Прикубанням. Нещодавно на аукціоні Christie's було виставлено намисто з підвіскою-метеликом, що, не виключено, потрапило на Захід із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Південно-Західного Криму (Christie's... 2003, № 445, рис. 1, 1). Імовірно, звідти ж походить намисто, опубліковане на сторінках того самого каталогу (лот 381, рис. 2). До знахідок із території Північного Причорномор'я чи Прикубання належать лоти каталогів Sotheby's (сарматський фалар із зображенням трьох котячих хижаків, рис. 1, 2) і Christie's (4 фалари із зображенням хижака, що згорнувся в клубок, рис. 1, 3).

Бажання колекціонерів опублікувати свої добірки цілком зрозуміле, адже у такий спосіб вироби одержують наукові паспорти, що додає їм цінності в очах власників і потенційних покупців. Проте, добираючи прикраси для публікації, варто зважити всі «за» і «проти» щодо автентичності матеріалу. Завжди треба пам'ятати, що матеріал подібного роду — це речі «другого сорту», з яких вироби, що навіть ідеально відповідають знахідкам з контексту, мають вик-

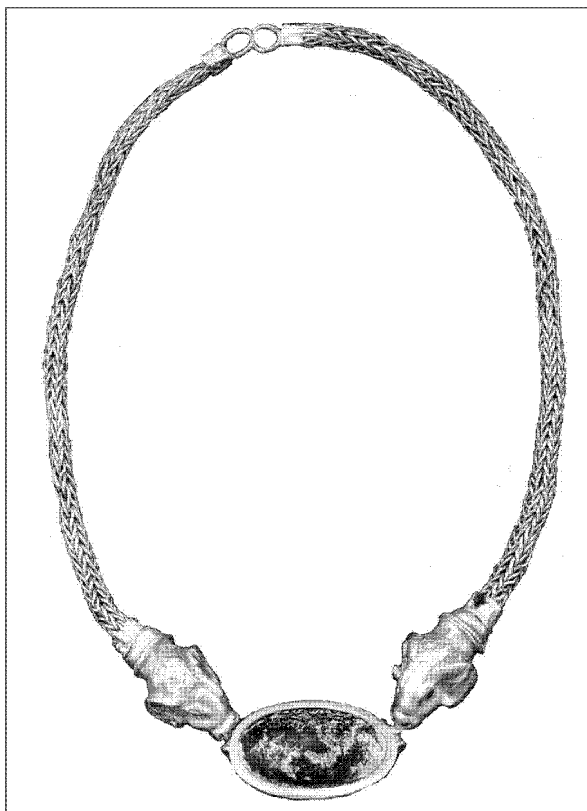

Рис. 2. Намисто, що, ймовірно, походить із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Криму. За матеріалами аукціонного каталогу Christie's—2003. Лот 381

ликати недовіру розсудливих людей. Наслідки введення у науковий обіг підробок важко виправити навіть опублікованими спростуваннями. Всесвітньо відомий каталог «Грецьке золото: коштовності часу Олександра» Г. Хоффманна і П. Давідсон було видано в 1965 р., і за давністю років мало хто знає про серію рецензій із переліком підробок, опублікованих у цій книзі (див. вище).

Отже, стан вітчизняного наукового дослідження ювелірного мистецтва давнини можна порівняти з аналогічною ситуацією на Заході в 1960-ті рр.: наплив великої кількості безпаспортних знахідок у музеї і приватні колекції, дискусії з приводу автентичності цих речей, методів їхнього визначення, зростання інтересу до проблеми інтерпретації цієї категорії матеріалу. Сподіваємося, що в результаті, так само, як і на Заході, це приведе до зростання компетенції широкого кола відповідних фахівців, появи праць, що спиратимуться насамперед на вироби з археологічного контексту, зміцнення морально-етичних норм щодо використання в археологічних дослідженнях сумнівних за походженням предметів.

- Архипов А.А., Симоненко А.В.* Перстень царя Инисмея // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 285—290.
- Балабанов П.* Оригинални накити от погребение на богата тракийка // Изкуство. — 1976. — № 4. — С. 28—32.
- Балабанов П.* Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало // Археология. — 1979. — 21. — С. 23—32.
- Буюклиев Х.* Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. Разкопки и проучвания. — София, 1986. — Кн. 16.
- Быковская Н.В.* К вопросу о коллекции предметов из драгоценных металлов Керченского музея // Материалы IV Боспорских чтений. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2003. — С. 42—45.
- Вольвах Т.А., Подвысоцкая Е.П.* Золотая брошь из коллекции МИДУ // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 18—20.
- Гинев Г.* Съкровището от Кралево. Паметници на културата. — София, 1983.
- Завитухина М.П.* Н.-К. Витсен и его собрание сибирских древностей // АСГЭ. — СПб., 1994. — Вып. 34. — С. 102—114.
- Завитухина М.П.* Собрание М.П. Гагарина 1716 года в Сибирской коллекции Петра I // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 41—45.
- Зайцев Ю.П.* Золотые «лицевые» пластины в позднескифской культуре Крыма // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 47—50.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* Ногайчинский курган в степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 3. — С. 61—99.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Царица» из Ногайчинского кургана: возможности исторических реконструкций // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 290—297.
- Иванова (Тонкова) М.Д.* Ювелирството в Тракия през еллинистическата епоха: Автореф. дис. ... канд. на истор. науки. — София, 1988.
- Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Максимова М.И.* Аргюховский курган. — Л., 1979.
- Марченко И.И.* Сираки Кубани. — Краснодар, 1996.
- Мордвинцева В.И.* Три примера украшений местного производства из Усть-Альминского могильника в Крыму // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 2. — С. 115—118.
- Мордвинцева В.И.* О ювелирном производстве на Неаполе Скифском // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 64—66.
- Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Серьги из сарматских погребений II в. до н. э. (по материалам фондов ВОКМ) // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2002. — Вып. 5. — С. 260—265.
- Подвысоцкая Е.П., Черняков И.Т.* О технологии изготовления наконечников пекторали из Толстой Могилы // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 81—83.
- Прохорова Т.А., Гугуев В.К.* Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.
- Пуздровский А.Е.* К вопросу о культе женского божества у поздних скифов Крыма // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 2. — С. 105—115.
- Пуздровский А.Е.* К вопросу о хронологии и этнокультурной принадлежности погребений с ожерельями с подвесками в виде бабочек // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 298—305.
- Пятьшева Н.В.* Ювелирные изделия Херсонеса. Коллекция Государственного исторического музея. — М., 1956.
- Рогов Е.Я.* О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Вып. 3, ч. 2. — С. 66—73.
- Русяева М.В.* Золотой предмет ритуально-культурного назначения из кургана Передериева могила // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — Вып. 2, ч. 2. — С. 208—215.
- Русяева М.В.* Ювелирное искусство Херсонеса Таврического в римскую эпоху // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 99—102.
- Симоненко А.В.* О датировке и происхождении античных драгоценностей из погребений сарматской знати I — начала II вв. н. э. // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — Вып. 2, ч. 2. — С. 190—194.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.
- Скржинская М.В.* Костюм ольвіополітів елліністичнопо доби // Археология. — 1990. — № 4. — С. 29—42.
- Скржинская М.В.* Изображение апобата на серьгах из феодосийского некрополя и сюжеты с апобатами на вазах из Северного Причерноморья // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 1. — С. 129—133.
- Стоянов Р.В.* Погребальные венки IV—I веков до н. э. из Херсонеса Таврического (по материалам городского некрополя) // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 118—121.
- Стоянов Р.В.* Несколько ювелирных изделий V—IV веков до н. э. из частных коллекций // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 95—98.

- Стоянов Р.В.* Античные ювелирные изделия V—IV вв. до н. э. из частных коллекций // Сугдейский сборник / Под ред. Н.М. Куковальской. — Киев; Судак, 2004а. — С. 460—466.
- Тонкова М.* Накити с полихромне украса от V—I вв. пр. Хр. от Тракия // Известия на Народния Музей Бургас. — Бургас, 2002. — Т. 4.
- Трейстер М.Ю.* О ювелирных изделиях из Ногайчинского кургана // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 182—202.
- Уильямс Д. Огден Д.* Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э. — Л., 1995.
- Флеров В.С.* Найдено на аукционе «Christie». Роль эксперта в торговле древностями // РА. — 2004. — № 2. — С. 115—122.
- Шелов Д.Б.* Некрополь Танаиса // МИА. — 1961. — № 98.
- Allason-Jones L.* Ear-Rings in Roman Britain. BAR British Series 201. — Oxford, 1989.
- Amandry P.* Collection Hélipe Stathatos I: Les bijoux antiques. — Strasbourg, 1953.
- Amandry P.* Collection Hélipe Stathatos III: Objets antique et byzantins. — Strasbourg, 1963.
- Amandry P.* Rez.: *Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander // Amer. J. of Archaeology. — 1967. — 71. — P. 202—205.
- Antiken* Auktion 213 am 14. Februar 2001. — München, 2001.
- Antiken* Auktion 219 am 20. Februar 2002. — München, 2002.
- Axmann U.* Hellenistische Schmuckmedaillons. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert—Ludwigs. — Berlin: Univ. Freiburg i. Br., 1986.
- Becatti G.* Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche. — Roma, 1955.
- Breglia L.* Catalogo delle oreficerie del Museo Nazionale di Napoli. — Roma, 1941.
- Caroll D.L.* Ancient and Exotic Jewelry in the Museum's Collections // The Museum. N.S. — 1967. — P. 1—32.
- Caroll D.L.* Drawn Wire and the Identification of Forgeries in Ancient Jewelry // Amer. J. of Archaeology. — 1970. — 74. — P. 401.
- Caroll D.L.* Wire Drawing in Antiquity // Amer. J. of Archaeology. — 1972. — 76. — P. 321—323.
- Christie's Auction.* 5 July 1995. — London, 1995. — № 129—133.
- Christie's Auction.* 5 December 2001. — New York, 2001. — № 62, 70, 92—97, 129, 132, 140—141.
- Christie's Auction.* 11 December 2003. — New York, 2003. — № 381, 382, 445.
- Christie's Auction.* 11 December 2003. — New York, 2003a. — № 445.
- Coche de la Ferté E.* Les bijoux antiques. — Paris, 1956.
- Davidson P., Oliver A.* Ancient Greek and Roman Gold Jewelry in the Brooklyn Museum. — Brooklyn, 1984.
- Deppert-Lippitz B.* Griechischer Goldschmuck. — Mainz, 1985.
- Dimitrova M.* Boucles d'oreilles a tkte de lion de l'époque Hellénistique // Археология. — № 3. — С. 1—14.
- Forbes R.J.* Studies in Ancient Technology. — Leiden, 1964. — Vol. 8.
- Fröhner W.* La collection Tyszkiewicz. Choix de monuments antiques avec texte explicative. — Munich, 1892.
- Giardino L.* Via Umbria — Tomba 68 o dell' «orapho» // Da Leukania a Lukania. La Lukania centro orientale fra Pirro e i Giulio-Claudii. — Rome, 1992. — P. 152—168.
- Gli Ori di Taranto in Eta Ellenistica.* Exhibition catalogue. — Milan, 1984.
- Greifenhagen A.* Rez.: *Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander // Gnomon. — 1968. — S. 695—699.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. I. Fundgruppen. — Berlin, 1970.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. II. Einzelfunde. — Berlin, 1975.
- Hackens T., Lévy E.* Trésor Hellénistique trouvé a Délos en 1964 // Bull. Corresp. Hellénistique. — 1965. — 89. — P. 503—566.
- Hadaczek K.* Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker. — Vienna, 1903.
- Heilmeyer W.-D.* Adolf Greifenhagen // Gnomon. — 1989. — 61. — S. 574.
- Higgins R.A.* Greek and Roman Jewellery. — London, 1961.
- Higgins R.A.* Greek and Roman Jewellery. 2nd revised ed. — Berkeley; Los Angeles, 1980.
- Hoffmann H.* Greek Gold Reconsidered // Amer. J. Archaeology. — 1969. — 73. — P. 449—450.
- Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander. — New York: The Brooklyn Museum Exhibition Catalogue, 1965.
- Johns C., Potter T.* The Thetford Treasure: Roman Jewellery and Silver. — London, 1983.
- Lévy E.* Nouveaux bijoux a Délos // Bull. Correspondence Hellénistique. — 1965. — 92. — P. 523—539.
- Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev Ju.P.* Prunkbestattungen des 1. Jh.n.Chr. in der Nekropole Ust'-Alma auf der Krim // Eurasia Antiqua. — 2002. — 8. — P. 295—346.
- Maric Z.* The Hoard Found at the Illyrian Town of Daors ... (the 2nd Century BC) // Glasnik Zemajskoga Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija. — 1978. — 33. — P. 23—113.
- Marshall F.N.* Catalogue of Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of antiquities. — London: British Museum, 1907.

- Marshall F.N.* Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities. — London: British Museum, 1911.
- Miller S.G.* Two Groups of Thessalian Gold. — Berkeley; Los Angeles: Univer. of California Studies in Classical Antiquity, 1979. — B. 18.
- Miller S.G.* The So-called Palaioakastro Treasure // Amer. J. Archaeology. — 1979a. — **83**. — P. 175—191.
- Miller S.G.* Rez.: M. Pfrommer. Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. Tübingen, 1990 // Amer. J. Archaeology — 1993. — **97**. — P. 580.
- Miller S.G.* New Developments in the Archaeology of Northern Greek Jewelry // A. Calinescu (Ed.) Ancient Jewelry and Archaeology. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 35—44.
- Ogden J.* Jewellery of the Ancient World. — London, 1982.
- Ogden J.* Classical Gold Wire: Some Aspects of its Manufacture and Use // Classical Gold Jewellery and the Classical Tradition. Papers in Honour of R.A. Higgins: Jewellery Studies. — 1991. — **5**. — P. 97.
- Papapostolou I.A.* Kosmaemata Patron kai Dymaes // Arkhaiologikae Ephemeris. — 1992. — Vol. 129 (1990). — P. 83—139.
- Pfeiler (Deppert-Lippitz) B.* Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funden. — Mainz, 1970.
- Pfrommer M.* Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. — Tübingen, 1990.
- Pollak L.* Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr. Excellenz A.J. von Nelidow. — Leipzig, 1903.
- Reinach S.* Antiquités du Bosphore Cimmerien réédités avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus. — Paris, 1892.
- Ridder A. de.* Collection de Clercq VII: Le bijoux et le pierres gravées I: Le bijoux. — Paris, 1911.
- Ridder A. de.* Musée du Louvre, Département des Antiquités Grecques et Romaines, Catalogue sommaire des bijoux antiques. — Paris, 1924.
- Riha E.* Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975. — Augst, 1994.
- Rosenberg M.* Eine seltene Granulationsarbeit // M.f.K. XI, 1. 1915. — S. 15—16.
- Rosenberg M.* Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. — Frankfurt a/M, 1921.
- Rudolf W. A.* Golden Legacy: Ancient Jewelry from the Burton Y. Berry collection. — Bloomington; Indianapolis, 1995. — P. 103—105.
- Rudolf W.* Toward a Historiography of Jewelry Research // A. Calinescu (Ed.) Ancient Jewelry and Archaeology. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 23.
- Ruxer M.S.* Historia naszyinika greckiego. I. — Poznac, 1938.
- Ruxer M.S., Kubczak J.* Historja naszyinika greckiego. — Warszawa; Poznan, 1972.
- Segall B.* Museum Benaki. Katalog der Goldschmiede-Arbeiten. — Athens, 1938.
- Siebert G.* L'Olot de Bijoux, L'Olot des Bronzes, La Maison de Sceaux. I. Topographie et Architecture // Exploration archéologique de Délos. — Paris, 2001. — Fasc. 38.
- Sotheby's Antiquities.* June 12, 2003. — New York, 2003. — № 150.
- Swadding, J., Oddy, A., Meeks N.* Etruscan and Other Early Gold Wire from Italy // Classical Gold Jewellery and the Classical Tradition. Papers in Honour of R.A. Higgins: Jewellery Studies. — 1991. — **5**. — P. 12—14.
- Tonkova M.* L'Orfèverie en Thrace aux V—IV s. av. J.-C. Gisements d'or et d'argent, ateliers, parures // Thasos. Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours. — Thasos; Liménaria, 1995. — P. 185—194.
- Treasures from the South of Italy. Greeks and Indigeneous People in Basilicata.* — Milano, 1999. — P. 96.
- Treister M.* Bronze Matrices from the George Ortiz Collection // A. Calinescu (Ed.) Ancient Jewelry and Archaeology. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 172—184.
- Treister M.* Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics. — Leiden; Boston; Köln, 2001.
- Treister M.* Late Hellenistic Bosporan Polychrome Style and its Relation to the Jewellery of Roman Syria (Kuban Brooches and Related Forms) // Silk Road. — Kamakura, 2002. — P. 44—45.
- Treister M.* Jewellery and Related Finds from a Rich 1st Century A.D. Sarmatian Burial from the Crimea // East and West. — 2002a — N 2. — P. 357—392.
- Treister M.* Cloisonné Decoration in the Gold Work of the North Pontic Area in the Late Hellenistic — Early Imperial Periods // Archaeometallurgy in Europe. Proceed. of the Int. Conf. 24—26 Sept. 2003. — Milan, 2003. — P. 295—304.
- Treister M.* Gold Vessels, Perfume Flasks and Pyxides from Sarmatia // C.J. Tuplin (Ed.) Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology. — Leiden; Boston, 2004. — P. 131—194.
- Williams C.R.* The New York Historical Society. Catalogue of Egyptian Antiquities. — New York, 1924.
- Wolters J.* Die Granulation. Geschichte und Technik einer alten Goldschmiedekunst. — Munich, 1983.
- Zahn R.* Sammlung Baurat Schiller. — Berlin, 1929.
- Zahn R.* Zur hellenistischen Schmuckkunst. Schumacher-Festschrift. — Mainz, 1930.
- Zahn R.* Ausstellung von Schmuckarbeiten aus Edelmetall aus den Staatlichen Museen zu Berlin. — Berlin, 1932.

Одержано 04.08.2005

В.И. Мордвинцева

ИЗУЧЕНИЕ ЮВЕЛИРНОГО ДЕЛА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО И РАННЕРОМАНСКОГО ВРЕМЕНИ В ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В работе представлен историографический обзор исследований, посвященных различным аспектам изучения ювелирного дела эллинистического и раннеримского времени, в том числе типологии ювелирных украшений, их хронологии, технике изготовления. На первом этапе (до 50-х гг. XX в.) происходило формирование подходов к исследованию этой категории материала, была построена общая хронологическая модель развития ювелирного дела античности, публиковались частные и музейные коллекции. На втором этапе (после 50-х гг. XX в.) появляются обобщающие работы по истории ювелирного дела.

В результате накопления материала, найденного в археологическом контексте, появилась необходимость его ранжирования при обработке данных. Приоритетное место в исследованиях по древним ювелирным украшениям должны занимать предметы, найденные в комплексах профессиональными археологами. Беспаспортные вещи могут использоваться в научных построениях только как дополнительный материал, предварительно подвергнувшись доскональному критическому анализу.

V.I. Mordvintseva

STUDY OF JEWELRY-MAKING OF THE HELLENISTIC AND EARLY ROMAN PERIODS IN FOREIGN AND HOME HISTORIOGRAPHY

The article presents a historiographic review of the Hellenistic and Early Roman jewelry research including its typology, chronology and manufacturing in the foreign academic literature and that of countries of the former Soviet Union. At the first stage (until 1950-s) approaches to jewellery studies were formed, general chronological model was created and many of public and private collections were published, often being of unknown origin. At the second stage (after 1950-s) resumptive works on the history of jewellery and first scientific catalogues of museum collections appeared, studies of ancient metallurgy and craftsmanship were published.

As a result of accumulation of materials discovered within archaeological context it became necessary to range them when processing the data. The artifacts uncovered within assemblages by professional archaeologists should be regarded for the study first-hand. Officially unregistered items could be used in scientific work only after thorough critical analysis and only as supplementary materials.

В.М. Зубар

ЧАС ТА ОБСТАВИНИ БУДІВНИЦТВА КОМПЛЕКСУ ЗАХІДНОЇ БАЗИЛИКИ ХЕРСОНЕСА-ХЕРСОНА¹

Статтю присвячено аналізу хронології та інтерпретації поховальних і культових споруд пізньоантичного та ранньосередньовічного часу, відкритих у Північно-Західній частині Херсонеського городища.

У монографії, присвяченій історії і пам'яткам ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона, А.Л. Якобсон зазначав, що померлих у той час ховали здебільшого на території колишнього античного некрополя на південь від міста, на західному березі Карантинної бухти та поблизу Заміського храму. Причому територію біля цього храму вважали «святою», через що тут переважно і ховали представників християнської громади Херсонеса-Херсона. А.Л. Якобсон висловив припущення, що зменшення кількості ранньосередньовічних поховань порівняно з попереднім часом, імовірно, слід пояснювати несприятливими умовами, що склалися навколо міста, хоча й не наполягав на цьому (Якобсон 1959, с. 250—251).

Відомі на той час матеріали розкопок херсонеського некрополя начебто підтверджували такі висновки. Але роботи, проведені на території Західного некрополя Херсонеса-Херсона

Відомі на той час матеріали розкопок херсонеського некрополя начебто підтверджували такі висновки. Але роботи, проведені на території Західного некрополя Херсонеса-Херсона

¹ Тут і далі наводимо подвійну назву міста, тому що протягом IV—VI ст. відбувалася поступова заміна античної назви «Херсонес» на середньовічну «Херсон» (докладніше див.: Храпунов 2004, с. 538—544).

© В.М. ЗУБАР, 2006

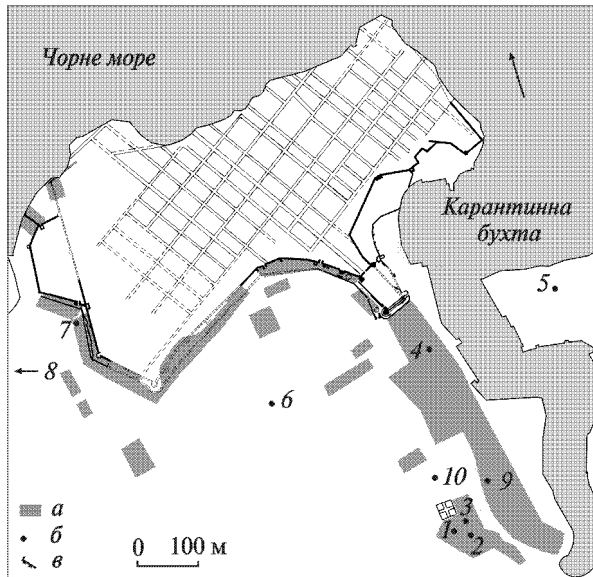

Рис. 1. Схематичний план розташування склепів з ранньохристиянським розписом на території некрополя Херсонеса-Херсона, за М.І. Ростовцевим, з доповненнями автора: а — розкопані ділянки некрополя; б — склепи з розписом; в — оборонні стіни; цифри на схемі: 1 — склеп 1905 р.; 2 — склеп 1905 р.; 3 — склеп 1904 (1893) р.; 4 — склеп 1907 р.; 5 — другий склеп 1907 р.; 6 — склеп 1912 р.; 7 — склеп 1909 р.; 8 — склеп на землі Н.І. Тура; 9 — два склепи 1998—1999 рр.; 10 — склеп 2002 р.

експедицією Інституту археології НАН України в 1975, 1981—1988 рр., довели, що в цьому районі в V — на початку VII ст. померлих ховали не менш інтенсивно, ніж раніше. Щоправда, внаслідок пограбувань могил і кількісного скорочення речей, що клали разом із небіжчиками, складалося враження про зменшення загальної кількості поховань IV—VI ст. (Зубар, Магомедов 1981, с. 71—77; Зубар, Рижов 1982, с. 77—87; Зубарь, Рьжов, Шевченко 1988, с. 148—105; Зубарь, Робустова 1988, с. 135—141; пор.: Сорочан 2005б, с. 160—161, 194—195).

Проте насправді поховань не стало менше. Просто під впливом поширення християнського віровчення протягом IV—VI ст. із поховань поступово зникає посуд й інші типи речей, звичайні в поховальних спорудах римського періоду. Здебільшого померлих почали ховати без будь-якого спеціального поховального інвентарю, а в могилах того періоду виявлено світильники, предмети одягу, дуже скромні прикраси і лише зрідка монети. Інакше кажучи, археологічно зафіксовано зміну норм поховального обряду через поширення і засвоєння жителями міста норм християнської догми (пор.: Сорочан 2005, с. 1095). Виходячи з цього, некрополь Херсонеса-Херсона IV—VI ст. не можна обмежувати ділянками на західному березі Карантинної бухти та поблизу Заміського храму (Сорочан 2005, с. 1041—1052; 2005б, с. 164—172, 199—200).

У той час поховання померлих здійснювали на всій території колишнього античного некрополя (пор.: Сорочан 2005, с. 1091), що засвідчують результати розкопок Західного некрополя Херсонеса-Херсона й топографія склепів із християнським розписом, що очевидно пов'язана із Заміським храмом, неподалік якого відкрито переважну більшість подібних поховань (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 59, рис. 21) (рис. 1).

Говорячи про некрополь Херсонеса-Херсона періоду поширення й утвердження християнства, не можна не звернути увагу на Північно-Західний кут Херсонеського городища, який в античний період використовували як некрополь. Зважаючи на те що комплекс Західної базилики займав територію більш раннього некрополя і, безумовно, спочатку був з ним пов'язаний, доцільно розглянути хронологію будівництва в цьому районі (рис. 2) і функціональне призначення низки будівель, а також спробувати з'ясувати, якими обставинами було зумовлене спорудження тут своєїрідної «цитаделі», як називає цю територію С.Б. Сорочан (Сорочан 2005, с. 683).

Північно-Західна ділянка Херсонеського городища неодноразово привертала увагу дослідників (Белов 1953; Суров 1961; 1961а; 1965; Антонова 1963; Завадская 1998; 2000; Романчук 2000; Сорочан 2005), однак навряд чи наразі можна говорити про розв'язання всіх пов'язаних з нею проблем. Саме тому мета цієї статті — аналіз усього наявного фактичного матеріалу й авторська інтерпретація розкопаних поховальних і будівельних комплексів, а також причин, що спонукали херсонеситів збудувати тут оборонні й культові споруди, комплекс яких у пізніших джерелах, імовірно, називався «будинком святого Леонтія» (Романчук 1990, с. 165—171; Сорочан 2003, с. 146—173; 2005, с. 847).

Комплекс Західної базилики було зведено в дуже незручному місці: далеко від адміністративного центру античного міста (пор.: Завадская 1998, с. 41), на межі підймання скелі на південь, зі значним перепадом висот, на могутніх агресивних глинах, що провокували зсуви убік морського берега (Сорочан 2005, с. 840) (рис. 3). Це можна пояснити ранішою забудовою центральних районів городища, де вже не було достатньо місця для спорудження нових християнських комплексів. Це побічно засвідчує будівництво найдавнішого з відомих на сьогодні християнських храмів за межею міської території, на ділянці некрополя на південний схід від Херсонеса-Херсона (пор.: Завадская 2003, с. 413—414; Сорочан 2005, с. 787—818).

Проте будівництво в Північно-Західному куті Херсонеського городища куртин і башт, що обмежували порівняно невелику територію, навряд чи було зумовлено винятково стратегічни-

ми причинами, адже укріплення тільки цього району не могло істотно посилити оборону міста (пор.: Антонова 1990, с. 21—22). Швидше за все, це було бажання захистити саме християнські культові споруди або місце поховання одного з ранньохристиянських мучеників (пор.: Гриневиц 1959, с. 101), отже, це будівництво було тісно пов'язане з процесом утвердження християнства. Таким чином, усі досліджені в цьому районі археологічні об'єкти слід аналізувати з погляду певного шару вірувань раних християн Херсонеса-Херсона, а їхнє виникнення відносити до одного, ймовірно, хронологічно нетривалого проміжку часу.

У результаті археологічних розкопок на зазначеній ділянці площею близько 0,5 га зафіксовано поховання в склепах і могилах, вирубаних у скелі. Пізніше цю територію з трьох боків було оточено оборонними стінами, а на ній зведено споруди, що увійшли до єдиного комплексу величній Західній базиліці, розташованій на березі моря (рис. 3).

На підставі археологічних досліджень, проведених під керівництвом І.А. Антонової в 1959—1960 рр. у зв'язку з консервацією оборонних стін Херсонеса-Херсона, встановлено, що 1-шу куртину було зведено в VI ст., але не раніше періоду правління Юстиніана I (537—565 рр.). Про це свідчать виявлені під час розкопок фрагменти червонолакових блюд із клеймами у вигляді хреста й монети часів правління цього імператора (Антонова 1963, с. 63; 1990, с. 21—22; Айбабин 1999, с. 126; Завадская 2000, с. 82; Сорочан 2005, с. 831; пор.: Якобсон 1959, с. 78).

1-ша куртина першого будівельного періоду складалася з двох прибудованих одна до одної стін дволицьової кладки із забутовкою на вапняному розчині з домішками кераміки (Антонова 1963, с. 63) (рис. 4). За 45 м на південний схід перша стіна 1-ї куртини, що починалася біля берега моря, повертає на схід і утворює 2-гу куртину, що також складається з двох стін. У 2-й куртині, на відстані 3,3 м від її повороту на схід, зафіксовано проріз завширшки 2,3 м, який І.А. Антонова інтерпретувала як ворота (Антонова 1963, с. 61, 63) (рис. 3).

Далі куртина не збереглася, але її загальний напрямок простежено за слідами вапняного розчину на скелі, які засвідчують, що вона з'єднувалася з оборонною стіною античної епохи на схід від зазначеного комплексу (Антонова 1963, с. 63; пор.: Гриневиц, 1959, с. 86—111; Сузов 1961, с. 94—98) (рис. 2). Північний відрізок стіни завтовшки 4 м було досліджено у 1928 р. і виявлено рештки розчину на вапні з піском і домішками дрібно товчених черепків червоного кольору (Белов 1953, с. 243—244; Сузов 1965, с. 122—123). Це дає змогу припускати, що стіну або побудува-

Рис. 2. Північно-Західний район Херсонеського городища. Фото К. Вільямса

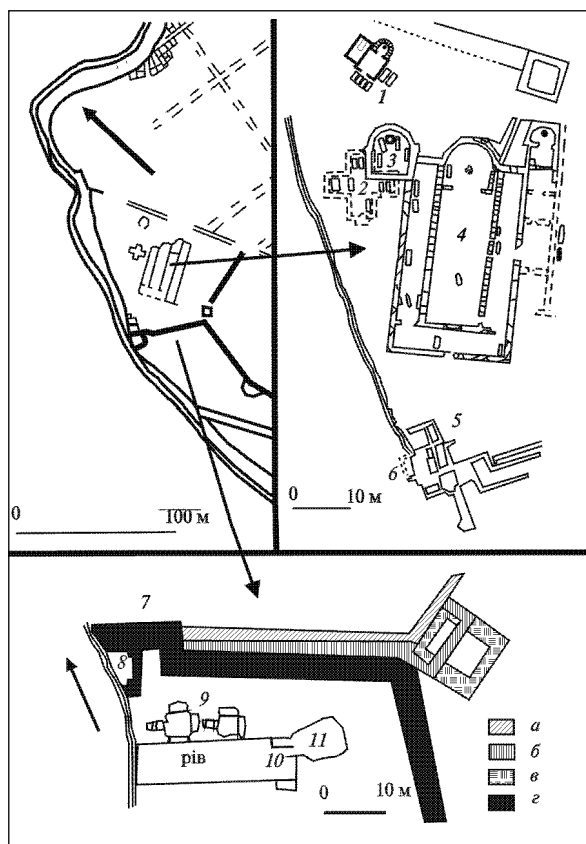

Рис. 3. Схематичний план розташування будівель і оборонних споруд у Північно-Західному районі Херсонеського городища, за А.І. Айбаїніним, Д.В. Айналовим, І.А. Антоновою, Г.Д. Беловим, К.К. Косцюшко-Валожжиничем, М.І. Скубетовим, Є.Г. Сузовим: 1 — мартирій над склепом із напівциліндричним склепінням із плінфи; 2 — хрестоподібний мартирій; 3 — баптистерій; 4 — Західна базиліка; 5 — рибозасолновальний комплекс; 6 — цистерна 33 та склеп 1959 р.; 7 — хвіртка в 1-ій куртині; 8 — башта І; 9 — склепи 1 і 2, 1948 р.; 10 — зруйнований склеп у рові; 11 — склеп у торцевій стіні рову; а—б — стіни першого будівельного періоду; в — найпізніша перебудова башти Іа; з — стіна останнього будівельного періоду

ли не раніше I ст. н. е. (Сузов 1965, с. 126), або саме тоді відремонтували чи перебудували давнішу стіну, зведену тут ще наприкінці IV ст. до н. е., про що свідчить перекрита нею ділянка з похованнями дітей в амфорах того часу (докладні-

Рис. 4. 1-ша куртина оборонних стін Херсонеса-Херсона. Фото І.А. Антонової

ше див.: Суворов 1961, с. 96, 102; 1965, с. 126—127; Стоянов 2003, с. 174; пор.: Гриневич 1959, с. 88). Причому не виключено, що на північному закінченні античної західної оборонної стіни, як і пізніше, у північному кінці 1-ї куртини, були ворота чи хвіртка, на що вказує зафіксований у процесі розкопок поріг (Суворов 1961, с. 100).

Вважається, що ділянка західної оборонної стіни античної епохи завдовжки 270 м починалася біля башти V і тяглася до берега моря по прямій лінії без будь-яких зламів, що ускладнювало бічний обстріл ворога (пор.: Гриневич 1959, с. 88, 97; Сорочан 2005, с. 841). Проте рельєф зазначеної території дає змогу припускати, що північний і південний відрізки цієї стіни йшли не по рівній місцевості, а з'єднувалися під тупим кутом у найвищій точці західного плато Херсонеського городища (пор.: Суворов 1981, с. 96) (рис. 5). При цьому слід враховувати, що сучасний рельєф західної частини Херсонеського городища не відповідає давньому, тому що під час будівництва батареї берегової оборони наприкінці XIX ст. з метою поліпшення огляду було проведено його перепланування. Звичайно, викладене потрібно підтвердити результатами розкопок, але топографічний план О.Л. Бертьє-Делагарда і вимоги античного фортифікаційного мистецтва свідчать на користь саме такого припущення.

Імовірно, північна частина стіни античної доби, втрапивши своє фортифікаційне значення через зведення нових 1-ї і 2-ї куртин, певний час слугувала східною огорожею храмового комплексу (рис. 3). Про це можна говорити на підставі будівництва над цією ділянкою стіни приміщення, що

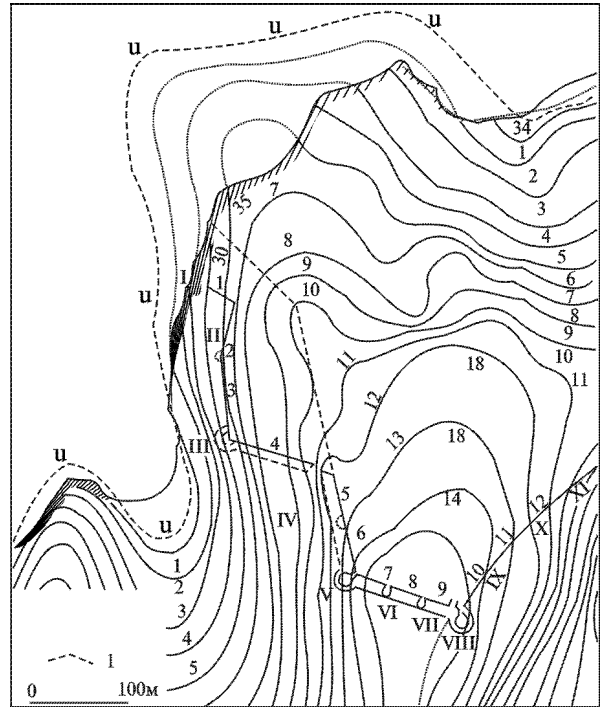

Рис. 5. Топографічний план західної частини Херсонеського городища, за О.Л. Бертьє-Делагардом: I — здогадний напрямок західної оборонної стіни античної доби

датується X—XI ст. (Суворов 1961, с. 98; 1965, с. 136), тобто часом, коли Західна базиліка й комплекс пов'язаних із нею будівель уже припинили своє функціонування (Завадская 1998, с. 341—342; 2000, с. 85; Романчук 2000, с. 70—71).

Трохи пізніше уздовж зовнішнього боку першої стіни 1-ї куртини, упритул до неї, було зведено ще одну стіну, а на перетині з 2-ю куртиною, на місці проїзду чи воріт, збудували прямокутну вежу Ia. Попередній проїзд було ліквідовано, і він став слугувати проходом у цю кутову вежу. Лінія 2-ї куртини збереглася і, як раніше, з'єднувалася з античною оборонною стіною (Антонова 1963, с. 63) (рис. 3).

Під час будівництва 1-ї куртини першого будівельного періоду за межами оборонних стін залишилося два вирубаних у скелі склепи (№ 1038 та 1039) з трьома нішами-лежанками (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 52—55) (рис. 6). У склепі № 1038, що не був пограбований або розорений, на лежанках зафіксовано п'ять дерев'яних трун, а на підлозі ще дві, ймовірно, дитячі. На лежанках виявлено шматки щільної вовняної тканини темно-коричневого кольору. Жодних речей чи монет не знайдено. Це дає змогу припускати, що тут було поховано християн. Причому це відбулося ще до зведення стін 1-ї куртини першого будівельного періоду.

Другий склеп, № 1039, було пограбовано. Його використовували для поховань до IX—X ст., коли обидва склепи перекрили новим, третім, потовщенням 1-ї куртини (Антонова 1963, с. 67), на що вказує наявність в оборонній

стіні над ним розвантажувальної арки, закритої із зовнішнього боку кладкою (рис. 7). На нашу думку, це була саме арка, а не ворота або в'їзд у місто, як слідом за К.К. Косцюшко-Валюжиничем і Г.Д. Беловим вважає С.Б. Сорочан (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 54; Белов 1953, с. 240, 242; Сорочан 2005, с. 831—834), яка мала запобігти обвалу склепу і пов'язаному з цим осіданням стіни (Бертъе-Делагард 1907, с. 115; Гриневич, 1959, с. 110; Якобсон 1959, с. 75, прим. 2; Антонова 1963, с. 61; Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 651—652) (рис. 8, 3).

На користь такого висновку свідчить запропонована І.А. Антоною хронологія будівництва 1-ї куртини, згідно з якою стіну останнього будівельного періоду, у якій було зроблено арку, зведено близько IX—X ст. перед давнішою стіною, яка не мала ані арки, ані воріт (Антонова 1963, с. 64—67, рис. 4; пор.: Якобсон 1959, с. 72; Кленина 2004, с. 53). Це підтверджує і рів, вирубаний у скелі перед 1-ю куртиною не пізніше кінця VI — початку VII ст. (Антонова, Рижов 1972, с. 261—266) (рис. 8, 1), що унеможлилював використання воріт у 1-й куртині. Ймовірно, не раніше IX—X ст. було посилено вежу Іа, розташовану з внутрішнього боку 2-ї куртини і пристосовану для металевих пристроїв, що обстрілювали місцевість уздовж 1-ї і 2-ї куртин. Рів перед 1-ю куртиною на той час уже було засипано (Белов 1953, с. 234; Антонова 1963, с. 63—67).

У 1948 р. Г.Д. Белов проводив розкопки рову (він розташовувався паралельно 1-й куртині, за 11 м на захід від неї) (рис. 3), і частково дослідив його північну стіну, яка зруйнувала південні лежанки двох склепів, вирубаних у скелі (рис. 3, 9). Склепи (№ 1—2) були звичайними для некрополя Херсонеса поховальними камерами з трьома нішами-лежанками, вирубанними в стінах, які, судячи з їх конструкції, збудували в перші століття н. е., а потім протягом досить тривалого часу використовували для поховань (пор.: Якобсон 1959, с. 252—253). Під час розчищення нижніх шарів склепів найранішими знахідками виявилися монети часів правління імператорів Аркадія (395—408) (№ 1) і Анастасія (491—518) (№ 2).

На підставі знахідок цих монет, а також матеріалу пізнішого часу Г.Д. Белов дійшов висновку, що в склепах померлих ховали з IV до IX—X ст. (Белов 1953, с. 254). Утім, зважаючи на те що монети кінця IV — початку V ст. могли потрапити в поховання значно пізніше часу їхнього випуску, адже подібні екземпляри знаходилися в грошовому обігу Херсонеса-Херсона принаймні до початку VII ст. (докладніше див.: Гилевич 1968, с. 32—33; Анохін 1977, с. 97, 106—107; Алексеенко, Ковалевская 1988, с. 231—232; Алексеенко 1995, с. 25—26; Зубарь 1988, с. 3—4; 1993, с. 120; Зу-

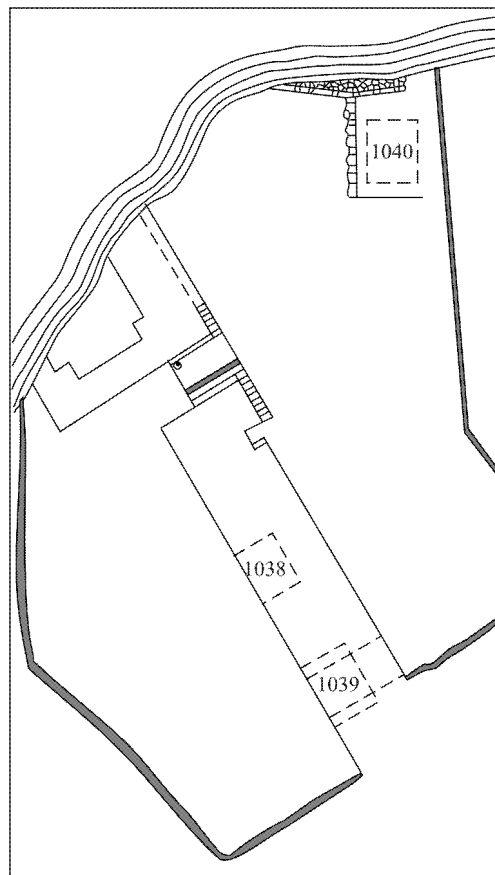

Рис. 6. Склепи під 1-ю куртиною (№ 1038, 1039) і за західною оборонною стіною (№ 1040), за К.К. Косцюшко-Валюжиничем

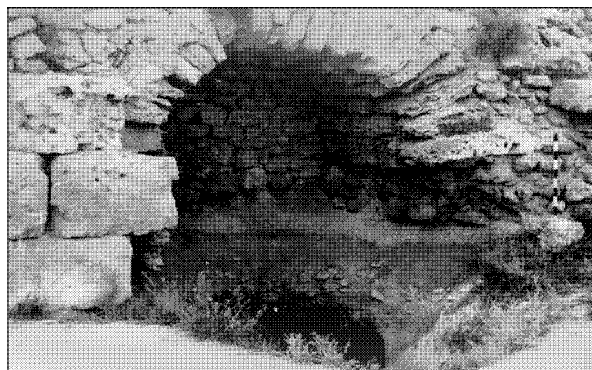

Рис. 7. Розвантажувальна арка над склепом № 1039. Фото С.Б. Сорочана

барь, Сорочан 2004, с. 518; Сапрыкин 2005, с. 169—170), найраніші поховання в склепах можна віднести до межі IV—V — початку VII ст.

У 1968—1969 рр. рів досліджували і повністю розкопали на довжину 26 м І.А. Антонова та С.Г. Рижов. Глибина рову в північній частині становила 3,2 м, а в південній була меншою: тут на відрізьку 6,5 м рів було заглиблено у скелю лише на 0,7 м (Антонова, Рижов 1969, с. 261) (рис. 3). Це дає змогу припускати, що через якісь, поки що не з'ясовані, обставини його будівництво припинили. Під

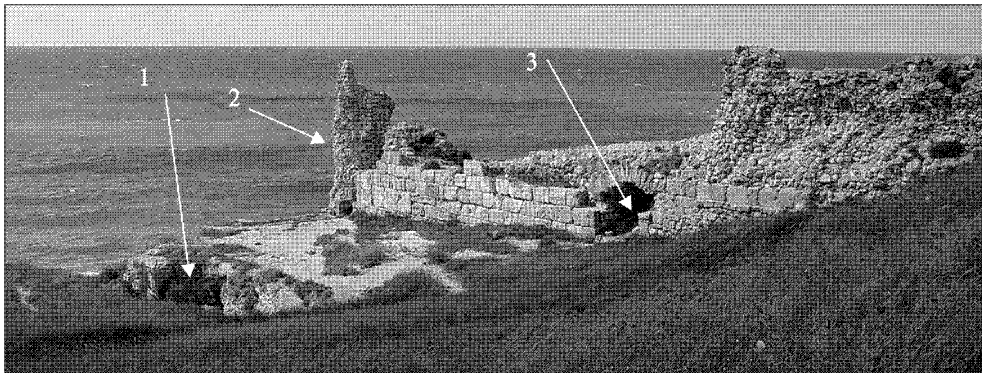

Рис. 8. 1-ша куртина. Вид із заходу. Фото К. Вільямса: 1 — рів; 2 — башта I; 3 — розвантажувальна арка

Рис. 9. План склепу в торцевій стіні рову, за І.А. Антоною та С.Г. Рижовим

час розкопок рову виявлено рештки ще одного склепу з трьома нішами-лежанками (№ 3), ущент зруйнованого під час спорудження рову. Збереглася лише західна лежанка (Антонова, Рижов 1972, с. 262—263) (рис. 3, 10), на якій під кістяком було знайдено маленький скляний бальзамарій із синього скла (пор.: Зубар, Рижов 1982, с. 85, рис. 4, 1—8; Сорочан 2005, с. 1059; 2005б, с. 177, 184). Отже, можна припустити, що останні поховання тут здійснювали вже після припинення спорудження рову (Антонова, Рижов 1972, с. 263).

Під час розчищення іншої ніші-лежанки цього зруйнованого склепу, у торцевій стіні рову, виявлено вхідний отвір ще одного склепу (№ 4) (рис. 3, 11), який було укріплено вапняковими профільованими лиштвами на цем'янковому розчині темно-червоного кольору і закрито плитою, зробленою з імпоста колони. У верхній частині плити закладу вирізано рельєфний хрест із розбіжними кінцями і дворядковий напис «Да упокоїш тут, господи, раба божого Гота», який за шрифтом віднесено до VI—VII ст. (Яйленко 1987, с. 168).

Склеп за своєю конструкцією відрізнявся від аналогічних поховальних споруд Херсонеса. Його вхід розташований не по центру поховальної камери, а кути згладжені. На єдиній лежанці, розташованій ліворуч від входу, було зафіксовано кілька кістяків в анатомічному порядку, орієнтованих головами на захід (рис. 9). На підлозі

склепу трьома шарами знаходилися кістяки, орієнтовані головами на захід, а один, головою на північ, лежав паралельно західній стіні склепу. Під час поховань останнього ряду попередні кістяки було зсунуто в купу, а на місце, що звільнилося, покладено нові. Усього в склепі виявлено 27 кістяків чоловіків і 4 жінок у віці до 30 років. Рештки кістяків похованих мали яскраво виражені патологічні зміни, спричинені різними захворюваннями, у тому числі гідроцефалією і раком щелепи. В одному випадку череп мав сліди штучної деформації (Антонова 1968, с. 36—40; Антонова, Рижов 1972, с. 263—264; Сорочан 2005, с. 958—960).

Дослідники вважали, що склеп № 4 було споруджено ще до будівництва рову (Антонова, Рижов 1972, с. 263; пор.: Сорочан 2005, с. 959), але навряд чи це так. Адже форма поховальної камери склепу, використання лиштви і давніших профільованих вапнякових архітектурних деталей, закладна плита, виготовлена з імпоста колони з написом VI—VII ст., — усе це дає змогу припускати, що склеп вирубували в торцевій стіні рову, коли роботи з його спорудження було вже припинено. Якщо вважати, що вирубку рову розпочали не раніше часів правління імператора Юстиніана I (Айбабин 1999, с. 126; пор.: Завадская 2000, с. 83) — періоду зведення оборонних споруд і Західної базиліки, то можна припускати, що склеп № 4 біля торцевої стіни рову спорудили після завершення широкомасштабного будівництва в цьому районі. Причому його спорудження з використанням архітектурних деталей, які, можливо, залишилися від будівництва храмового комплексу, ймовірно, може бути пов'язане з діяльністю монастирської лікарні-притулку (носокоміону), що входила до комплексу Західної базиліки (Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 649; Сорочан 2005, с. 960; пор.: Антонова, Рижов 1972, с. 264).

До огороження території у Північно-Західному куті городища 1-ю і 2-ю куртинами тут знаходився некрополь. До того ж є підстави вважати, що поховання тут здійснювали аж до будівництва ком-

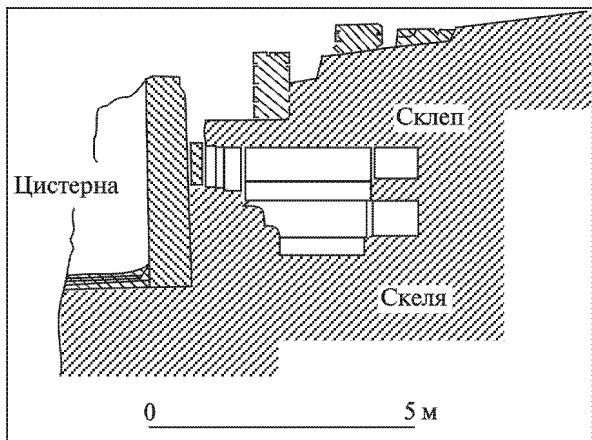

Рис. 10. Розріз цистерни 33 та склепу 1959 р., за Є.Г. Суrowим

плексу пов'язаних із Західною базилікою споруд. Про це, зокрема, свідчать ґрунтові поховання з внутрішнього боку 1-ї куртини, зафіксовані Є.Г. Суrowим у 1958 р. (Суrow 1961, с. 82; 1965, с. 124—126), а також пограбований склеп № 1040 із трьома нішами-лежанками, відкритий у 1901 р. неподалік обриву берега, в якому не було знайдено ані монет, ані речей (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 55—56, рис. 1) (рис. 6).

Для визначення часу припинення використання поховальних споруд, зведених у перші століття н. е., а також початку храмового будівництва найважливішим є датування спорудження цистерни 33, яку досліджували у 1958—1959 рр. (рис. 2, 6), і склепу, відкритого Є.Г. Суrowим у 1959 р. (рис. 10). Вхід до склепу знаходився відразу ж за південно-східною стіною цистерни і був закритий мармуровою плитою з висіченим на ній почесним декретом на честь Папія, сина Гераклеона, — вихідця із Гераклеї Понтійської (Суrow 1960, с. 154—158) (рис. 11). Отже, час припинення поховань у склепі дає *terminus post quem* для будівництва цистерни і пов'язаного з нею виробничого комплексу, розкопаного біля північного закінчення 1-ї куртини (Суrow 1961, с. 67—74, 83—89; 1961а, с. 69; 1965, с. 127—128) (рис. 3, 5; 12).

Склеп, вирубаний у товщі скелі, мав поховальну камеру звичайного для некрополя Херсонеса перших століть н. е. типу, але із шістьма двоярусними нішами-лежанками. Вхідний отвір було укріплено лиштвами і закрито, як уже зазначалося, мармуровою плитою. Усередині поховальної камери зафіксовано значне скупчення решток кістяків, потривожених під час пограбування або здійснення нових поховань. Усього в склепі було поховано 44 людини різного віку, у тому числі 14 дітей віком до 10 років (Суrow 1961, с. 81).

На лежанках № 1—5, крім решток похованих, виявлено три цілих і п'ять уламків дуже грубих світильників, серед яких один дуже маленький, залізні скоби від трун і перстень-ключ

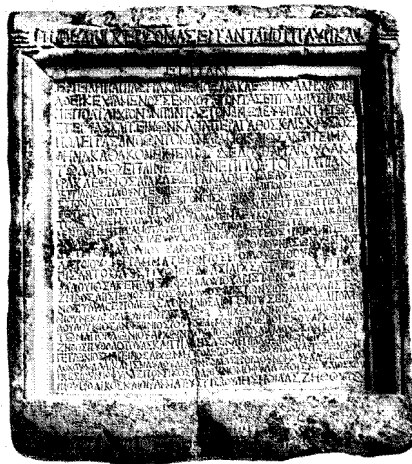

Рис. 11. Мармурова плита з декретом на честь громадянина Гераклеї Понтійської, яка заклала вхідний отвір склепу 1959 р.

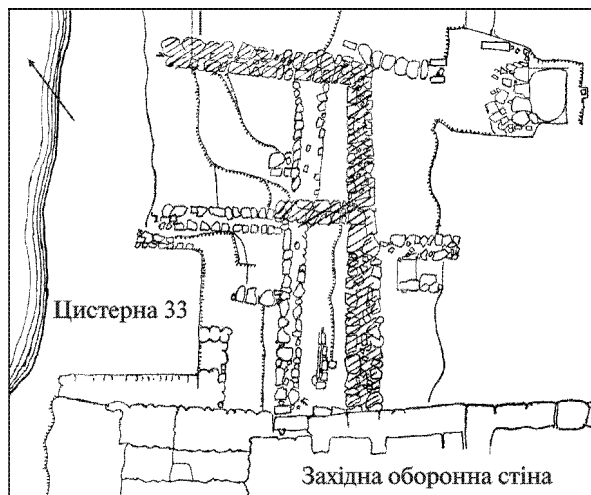

Рис. 12. План фундаментів будівель рибозасолювального комплексу з північно-східної сторони башти I, за Є.Г. Суrowим

(Суrow 1961, с. 78). Ніша-лежанка № 6 у південній стіні була закладена перегородкою з плоских обпалених цеглин розміром $25 \times 15 \times 3,4$ см на глині та оштукатурена (Суrow 1961, с. 77—80). На цій лежанці знаходилося три кістяки: один дорослої людини 40 років, а з обох боків від нього — дитячі до 5 років. Жодних речей, крім підшви взуття дорослого, поруч із небіжчиками не знайдено (Суrow 1961, с. 78—80). Зважаючи на те що ці поховання виявилися не потривоженими (Суrow 1961а, с. 68), їх слід розглядати як останні, здійснені у склепі, після чого доступ до його вхідного отвору було перекрито стінкою рибозасолювальної цистерни.

На підставі того, що на підлозі та в нішах-лежанках склепу, окрім лежанки № 6, було виявлено вісім монет часів правління римських імператорів від Константина I (306—337) до Гонорія (395—423), Є.Г. Суrow відносив останні поховання в цьому склепі до початку V ст. (Суrow 1961,

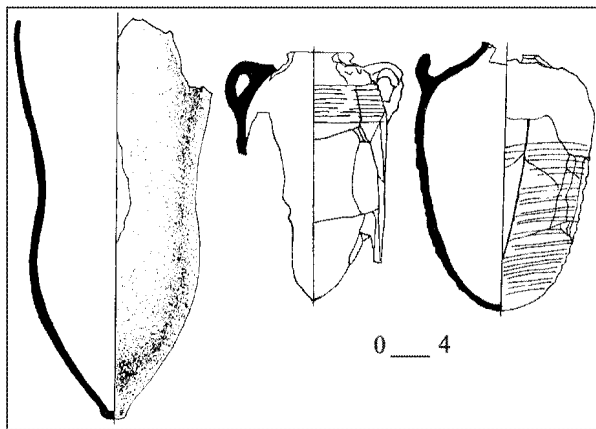

Рис. 13. Амфори, які використовували для поховання дітей на ділянці Західного некрополя Херсонеса-Херсона, на схилі Пісочної балки. Розкопки В.М. Зубаря

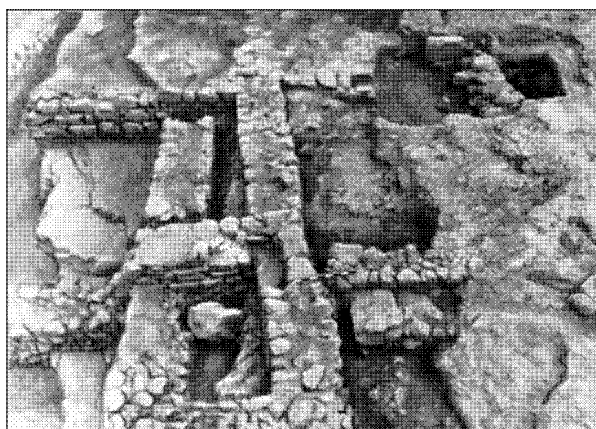

Рис. 14. Рештки будівель рибозасолвального комплексу поблизу башти І. Фото Є.Г. Сурова

с. 81; пор.: Романчук 2000, с. 91). Проте з таким висновком погодитися не можна, тому що, як відомо, пізньоримські монети в Херсонесі-Херсоні були в грошовому обігу принаймні до початку VII ст., і, отже, вони можуть давати лише *terminus post quem* для поховань у склепі. А *terminus ante quem* визначається недатованими похованнями в ніші-лежанці № 6, перекритій цегляною кладкою.

У некрополі Херсонеса-Херсона добре відомі склепи з нішами-лежанками, відгороджені від поховальної камери кладкою з цегли або вапнякових плит. Серед них є і поховальні споруди, стіни яких укрито християнським розписом. Така конструкція лежанок характерна саме для склепів із похованнями християн. Пояснюється це тим, що поховання своїх одновірців християни вважали громадськими — місцями відправлення культових дій — літургій та поминальних трапез, що потребувало більш-менш тривалої присутності в поховальній камері. Через це ніші-лежанки з рештками померлих відгороджували від поховальної камери, яку використовували для багаторазових відвідувань. За наявними даними така конструктивна особливість притаманна хер-

сонеським склепам VI—VII ст. (Якобсон 1959, с. 253—254; Зубарь, Хворостяный 2000, с. 55—56; Сорочан 2005, с. 1055—1057; 2005б, с. 175).

Цеглини з мітками-борозенками, якими було закрито лежанку № 6 у склепі 1959 р., аналогічні тим, з яких було складено дитячу могилу і закладено нижню частину ніші-лежанки склепу, відкритих на території Західного некрополя під час робіт експедиції Інституту археології НАН України в 1983—1985 рр. (Зубарь 1985, с. 279; Зубарь, Робустова 1988, с. 138; Кичмар 1989, с. 1). Склеп 1983 р. не містив жодних речей, а дитячу могилу, зроблену з такої цегли, виявлено на ділянці ґрунтового некрополя, розташованого на захід від вежі V на схилі Пісочної балки, де дітей ховали в амфорах (Бунятян, Зубарь 1991, с. 228—239).

Спочатку амфори, використані для поховання дітей на цій ділянці, відносили до IV — початку V ст. (Бунятян, Зубарь 1991, с. 233—237; пор.: Сорочан 2005б, с. 201), проте таке датування слід вважати подавненим. Згідно з новітніми розробками, ці амфори належать до типів посудин з «перехопленням», «Газа» і жолобчастих із жовтувато-коричневої глини, зафіксованих у Херсонесі-Херсоні в комплексах, найпізніші з яких датуються VI — початком VII ст. (Романчук, Сазанів, Седикова 1995, с. 16—24, клас 1, 4, 6) (рис. 13). Зважаючи на це, дитячу ділянку поховань Західного некрополя, відкриту в 1983—1985 рр., слід відносити до більш пізнього, ніж вважалося раніше, часу і цілком можливо, що вона синхронна похованням на лежанці № 6 склепу 1959 р.

У цьому самому склепі знайдено світильники, що, швидше за все, належать до так званого сирійсько-палестинського типу ламп, поширених у IV—V ст., а в Херсонесі-Херсоні виявлених разом із монетами часів правління імператора Юстиніана I (Зубар, Рижов 1982, с. 81—82, рис. 3, 3; Зубарь, Сорочан 1986, с. 119—120; Зубарь, Рижов, Шевченко 1988, с. 152—153, рис. 4, 4—7). До того ж, кладку з цегли (*opus mixtum*) досить масштабно почали використовувати в IV—V ст., а в Херсонесі-Херсоні — у другій половині — наприкінці VI — на початку VII ст. (Сорочан 2004, с. 212, прим. 10; 2005, с. 704—706).

Із викладеного випливає, що останнє поховання на лежанці, закладеній стінкою із цегли, склепу 1959 р. могли здійснити в VI ст., незадовго до будівництва комплексу Західної базиліки. Отже, рибозасолвальний комплекс біля 1-ї куртини (детальніше див.: Суров 1961, с. 83—88; 1961а, с. 69) не припинив свого існування наприкінці VI — на початку VII ст., як вважали, через розпочате будівництво храмового комплексу (пор.: Суров 1961, с. 70; 1961а, с. 69; пор.: Сорочан 2005, с. 829), а існував одночасно з базилікою. Час завершення його функціонування визначають 600 фрагментів штукатурки із рештками фрескового розпису,

зафіксовані на підлозі у північно-західному куті цистерни 33 (Суров 1961, с. 58—70; 1965, с. 135), куди вони, ймовірно, потрапили з іншим, більш раннім амфорним матеріалом під час ремонту або перебудови Західної базилики приблизно в середині IX ст. (Сорочан 2005, с. 830, 834, 849). До часу, що передував IX ст., належить і керамічний матеріал з найпізніших приміщень В і Г рибозасолювального комплексу (Суров 1961, с. 88) (рис. 3, 5; 14). Якщо це так, то цистерна 33 і пов'язані з нею споруди могли забезпечувати своєю продукцією, принаймні до середини IX ст., не тільки мешканців тутешнього монастиря, а й парафіян, що, очевидно, давало певний матеріальний зиск. Включення господарських будівель до інфраструктури будь-якого візантійського монастиря було на той час звичайним явищем (Сорочан 2005, с. 847).

У 1960 р. на північ від Західної базилики, неподалік обриву берега, із зовнішнього боку ранньої західної оборонної стіни було відкрито нерозорений склеп із трьома нішами-лежанками, вирубаними в стінах поховальної камери (рис. 15). У його дромосі зафіксовано кілька дитячих поховань у нижніх частинах двох амфор (Суров 1961, с. 91, рис. 17), які визначають *terminus post quem* для останніх поховань у склепі. Судячи з фото зі звіту, одна з них належала до групи амфор із корпусом, що звужується (з «перехопленням»), датованих часом від кінця IV — початку V до VI ст., а в Херсонесі-Херсоні відомих у комплексах VI ст. (Романчук, Сазанов, Седикова 1995, с. 16—19, табл. 2—3). Друга амфора, швидше за все, належить до типу «*carotte*» і датується II—III чвертями VI ст., а в херсонеських комплексах подібні екземпляри виявлено з монетами Юстиніана I (Романчук, Сазанов, Седикова, 1995, с. 19—20, табл. 4, 19) (рис. 16). Отже, поховання дітей тут не могли бути здійснені раніше VI ст. (пор.: Суров 1961, с. 92).

Вхідний отвір склепу було закрито майже квадратною плитою закладу (Суров 1961, с. 93, рис. 18). На трьох лежанках і на підлозі зафіксовано не менш як 50 кістяків, серед яких знайдено два фрагменти дерев'яної дошки від труни, одну цілу шкіряну підошву від жіночого взуття і кілька інших частин взуття, а також дві маленькі бронзові поясні пряжки, бронзовий наконечник від пояса і кілька намистин. Відсутність будь-якого датувального матеріалу дала змогу Є.Г. Сурову вважати ці поховання християнськими і віднести їх до IV ст. н. е. (Суров 1961, с. 94). Утім, у принципі погоджуючись із тим, що поховані в склепі могли належати до християнської громади міста, все ж таки на підставі наявного матеріалу не можна стверджувати, що поховання тут здійснили саме в IV ст. н. е., адже виявлені в дромосі амфори VI ст. засвідчують можливість використання склепу не тільки в IV, а й у V і VI ст.

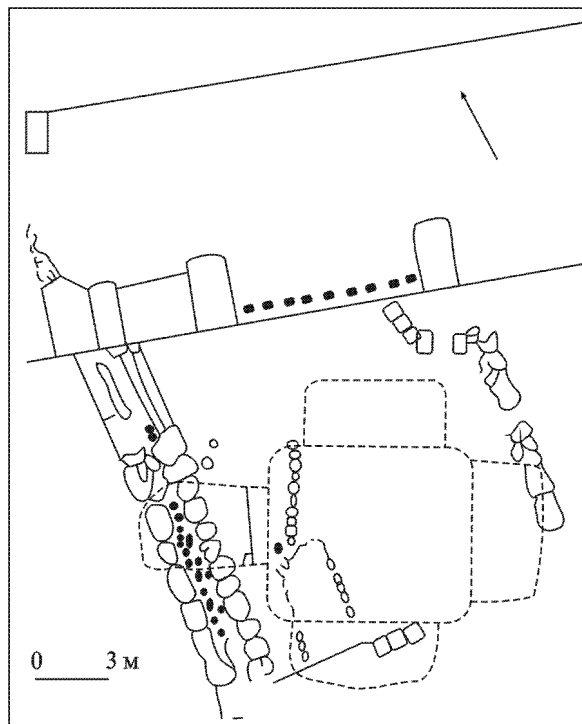

Рис. 15. План склепу 1960 р. біля античної західної оборонної стіни, за Є.Г. Суровим

Рис. 16. Амфори в дромосі склепу 1960 р. Фото Є.Г. Сурова

Причому амфори, знайдені на ділянці некрополя на схилі Пісочної балки, які також використовували для вже згадуваних дитячих поховань, імовірно, синхронні посудинам, в яких було поховано дітей у дромосі склепу 1960 р.

Поховання дітей в амфорах — дуже давній грецький обряд, який у Херсонесі археологічно зафіксовано протягом усього античного періоду (Бунятян, Зубарь 1991, с. 236—238; пор.: Сорокіна, Сударев 1999, с. 193—204). Подібні поховання в амфорах, датовані в тому числі й VI ст., засвідчують досить консервативні погляди херсонеситів на спосіб поховання тіла померлої дитини. До того ж, якщо в склепі 1960 р. поховано християн, то потрібно визнати, що і для прихильників нової віри цей обряд був традиційним, хоча, напевно, він був уже переосмис-

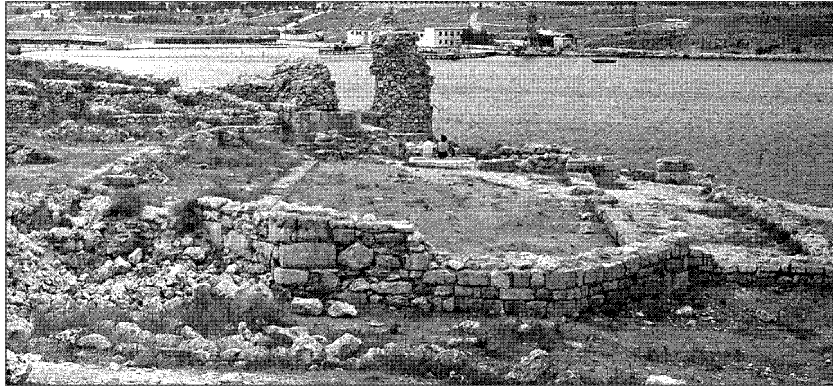

Рис. 17. Рештки Західної базилики. Вид із північного сходу. Фото автора

лений і у своїй основі не суперечив поглядам раннях християн.

Проте наполягати на цьому поки що немає підстав. Масові поховання, зафіксовані в склепах № 1, 2 — 1948 р., у склепі 1960 р., а також у деяких інших поховальних спорудах херсонеського некрополя (Якобсон 1959, с. 263—368), як і спеціальні дитячі ділянки й амфорні поховання в дромосі склепу 1960 р., дають змогу опосередковано пов'язати їх з якоюсь епідемією, що сталася, мабуть, у VI в. та призвела до збільшення смертності (про тогочасні епідемії детальніше див.: Сорочан, 1998, с. 323). За таких умов на тих самих ділянках і в поховальних спорудах за спрощеним обрядом могли ховати як язичників, так і християн. Взагалі в VI ст. поховальний обряд некрополя Херсонеса-Херсона спрощується і в похованнях різко зменшується кількість речей, які клали з небіжчиками, порівняно, наприклад, з могильниками Таврики (Якобсон 1959, с. 281). Ймовірно, це явище можна пояснювати початком масової християнізації населення міста, що побічно підтверджується храмовим будівництвом, яке розгорнулося на території Херсонеса-Херсона за часів правління імператора Юстиніана I (Завадская 2003, с. 419).

Західна базилика, розташована на території, обмеженій 1-ю і 2-ю куртнами та північним відрізком західної оборонної стіни античної епохи, була центром усього культового комплексу (рис. 3, 4). Це була велична тринефна споруда з екзонартексом, нартексом і п'ятигранною апсидою (рис. 17). Три нефи були відділені один від одного колонадами по 10 колон у кожній. Бічні нефи було прикрашено мозаїками, а центральний — невеликими квадратними мармуровими плитками. Такі самі плитки знаходилися у внутрішній частині апсиди й облямовували мозаїчне коло з чотирма променями усередині, у центрі якого в 1890 р. було виявлено облицьоване мармуром хрестоподібне поглиблення, усередині якого знаходився невеличкий мармуровий саркофаг, де, імовірно, зберігалися мощі якогось святого. На основі наявного матеріалу

будівництво Західної базилики можна віднести до кінця VI — початку VII ст. (Косцюшко-Валюжинич 1903, с. 22—32; Айналов 1905, с. 33—37; Якобсон 1959, с. 160—163; Завадская 1998, с. 340; 2000, с. 83; Романчук 2000, с. 70; Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 646; Сорочан 2005, с. 827—830) (рис. 18).

З північної сторони до базилики було прибудоване невелике, майже квадратне, приміщення із широкою напівкруглою апсидою, яке називали каплицею, тому що в 1901 р. у ньому виявили поховання (рис. 3, 3). Утім його будували й використовували як баптистерій, що засвідчує десятигранне викладене мармуром заглиблення в підлозі апсиди завглибшки трохи менше 1 м, що унеможливило здійснення у цій купелі водохрещення кількох людей, як це було, наприклад, у баптистерії Уваровської базилики. Поряд з купіллю розташовувалися дві вирубані в скелі могили, в одній із яких виявлено велику кількість лаврового листа — ознаку поховань архієреїв високого рангу. Баптистерій збудували одночасно з базиликою, на що вказує зв'язок кладки його апсиди із західною стіною базилики, а також ідентичність кладок обох споруд, що нагадує будівельну техніку Уваровської базилики, споруджену в той самий час (Айналов 1905, с. 33—34; Якобсон 1959, с. 164; Завадская 2002, с. 257—258;

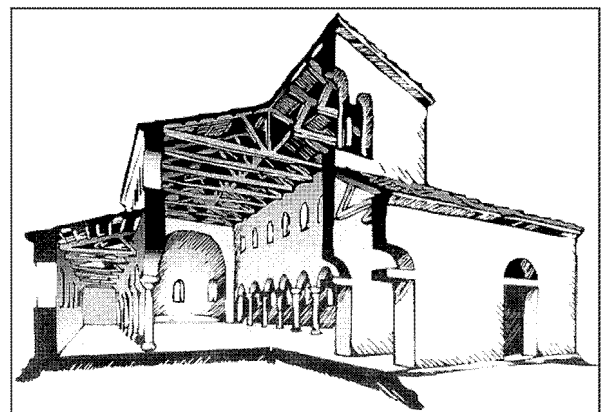

Рис. 18. Західна базилика. Реконструкція Ю.Г. Лоцицького

Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 646; пор.: Сорочан 2005, с. 835).

Припускають, що планування баптистерію було змінено під час пізнішої прибудови до базиліки споруди у вигляді хреста з рівними закінченнями і 7 могилами, зведеної над склепом із 3 нішами-лежанками (Лосицький 1988, с. 34; Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 646; Сорочан 2005, с. 834, 837—839) (рис. 3, 2). Такий висновок ґрунтується на тому, що нібито ця споруда закрила собою західний вхід до баптистерію, тому вона й була зведена пізніше (Сорочан 2005, с. 837—838).

Проте факт будівництва хрестоподібної споруди пізніше за баптистерій далеко не безперечний. Д.В. Айналов свого часу писав, що «...фундаменти цієї хрестоподібної усипальниці були знищені і тепер не існують. План, виданий у звіті Арх. Ком. за 1901 рік (с. 23), не пояснює, однак, тих даних, що є у тексті звіту, і тому зв'язок хрестоподібної усипальниці з капелою (баптистерієм. — В. 3.) не зовсім зрозумілий. На цьому плані не позначені двері, які вели з південної частини усипальниці в капелу, згадані у звіті за 1891 р. (с. 12). Замість цих дверей на плані показаний вхід у південну частину усипальниці з боку площі так, що усипальниця є зовсім відособленою від капели» (Айналов 1905, с. 34, 37; пор.: Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 2—20; 1902, с. 51—70; 1903, с. 22—32).

Отже, малоімовірним є факт зведення хрестоподібної будівлі над склепом пізніше за баптистерій. Швидше за все, цю споруду слід відносити до більш раннього часу, коли ані баптистерію, ані базиліки ще не було. На користь такого висновку свідчить план розкопаної ділянки комплексу Західної базиліки, виконаний М.І. Скубетовим на підставі власних натурних обмірювань і опублікований Д.В. Айналовим (Айналов 1905, с. 32, рис. 27), на якому показано, що баптистерій перекриває хрестоподібну усипальницю (рис. 19), а не навпаки, як показано на плані у звіті про розкопки за 1901 р. (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 52, мал. 1) (рис. 4, 3), який, утім, містить низку інших похибок (детальніше див.: Завадская 1998, с. 331).

Хрестоподібна споруда розташована над склепом із закладеними цеглою 3 нішами-лежанками для поховань і 5 невеликими нішами, ймовірно, призначеними для розміщення світильників, склепіння якого підтримували підпірні стовпи, вирубані одночасно з його спорудженням (рис. 20). Спуск у склеп було перекрито склепінням, поверх якого знаходився вхід до хрестоподібної споруди-усипальниці, зведеної над ним (Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 12; Айналов 1905, с. 37; Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 647; Сорочан 2005, с. 838) (рис. 19). Отже, зв'язок склепу з хрестоподібною спорудою не підлягає сумніву.

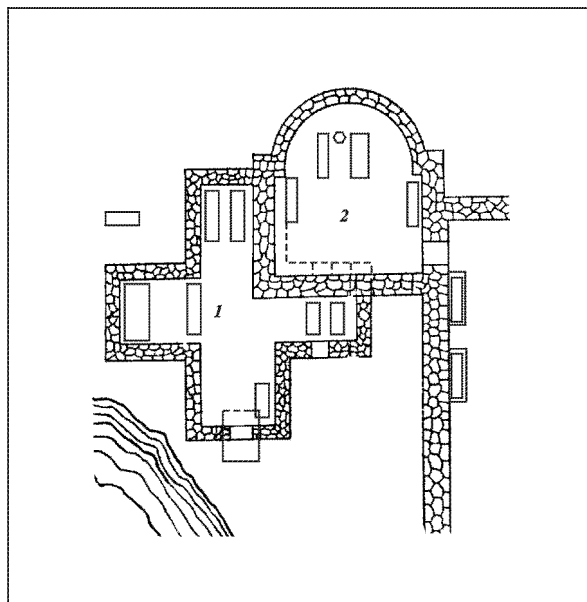

Рис. 19. Хрестоподібний мартирій (1) і баптистерій (2), за М.І. Скубетовим та Д.В. Айналовим

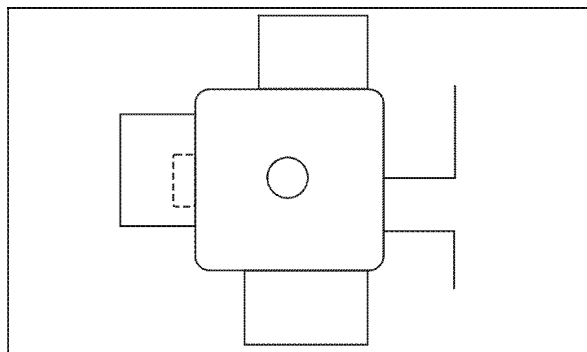

Рис. 20. План склепу з нішами-лежанками під хрестоподібним мартирієм, за М.І. Скубетовим та Д.В. Айналовим

Розташування хрестоподібної усипальниці над склепом із нішами-лежанками дає змогу розглядати її як храм-мартирій, зведений над якимись особливо шанованими, безумовно християнськими, похованнями, про що свідчать ніші-лежанки, відділені від поховальної камери цегляними стінками. Такі хрестоподібні споруди, що, як правило, були або мартиріями, або баптистеріями, добре відомі в Малій Азії уже з другої половини IV—V ст. До цього типу храмів, наприклад, належать мартирій у передмісті Антіохії, споруджений у 381 р., і хрестоподібний мавзолей Галли Платидії, зведений у Равенні 425 р. (Grabar 1946, р. 154—157; Якобсон 1959, с. 164; 1983, с. 34—35, 61; Завадская 2001, с. 275; Хрушкова 2004, с. 232; 2005, с. 58; пор.: Лосицький 1988, с. 30, 35; 1990, с. 45; Романчук 2000, с. 74). Ці та інші наявні дані не дають змоги датувати хрестоподібні культові споруди Херсонеса-Херсона винятково пізнім часом (детальніше див.: Хрушкова 2004, с. 231—236).

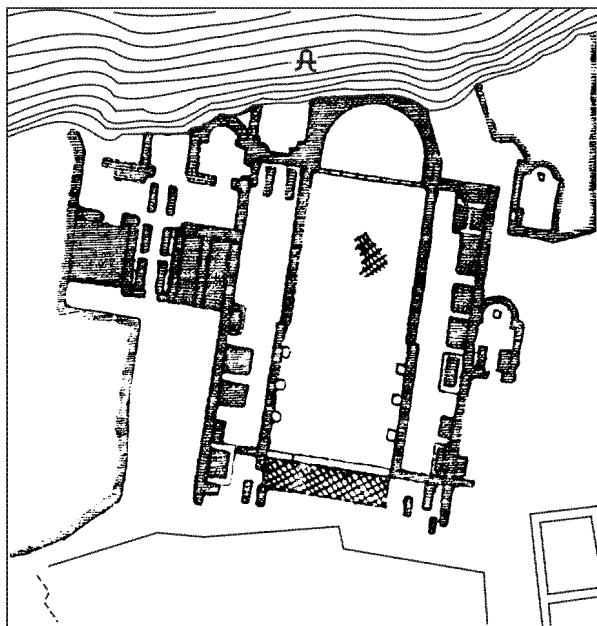

Рис. 21. Східна базиліка. План Одеського товариства історії та старожитностей, за Д.В. Айналовим

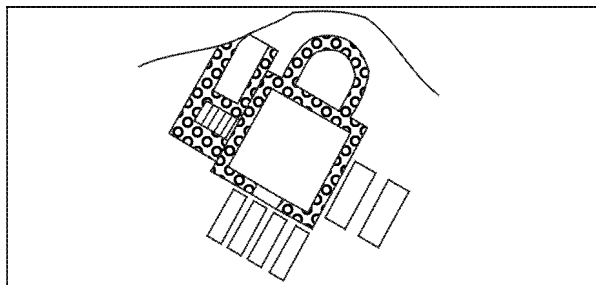

Рис. 22. Мартирій над склепом із напівциліндричним склепінням із плінфи, за М.І. Скубетовим та Д.В. Айналовим

Рис. 23. Вхід до склепу з напівциліндричним склепінням із плінфи під мартирієм, за Д.В. Айналовим

Отже, є всі підстави відносити будівництво хрестоподібного храму-мартирію до часу, який передував зведенню баптистерію і Західної базиліки (пор.: Хрушкова 2005, с. 58), після спорудження яких його включили до загального культового комплексу і використовували як уси-

пальницю. На користь цього свідчать розташовані під підлогою з вапнякових плит 7 вирубаних у скелі пограбованих могил, де знайдено лише бронзові й скляні браслети та пару бронзових сережок-кілець, характерних для періоду раннього середньовіччя (Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 647; Сорочан 2005, с. 838—839).

Аналогічна хрестоподібна споруда і баптистерій розташовані біля стіни західного нефа Східної базиліки, яка повністю повторює планування комплексу Західної базиліки (рис. 21). Розкопки Східної базиліки у 1877—1878 рр. проводило Одеське товариство історії й старожитностей, але, на жаль, жодної документації про них, крім загальних планів, не збереглося (Айналов 1905, с. 42—44; пор.: Гриневич 1930, с. 15—17). А.Л. Якобсон вважав, що цей хрестоподібний храм, зважаючи на характер кладки, не міг бути побудований пізніше за Східну базиліку (Якобсон 1959, с. 165—168), яка наприкінці VI — на початку VII ст. уже функціонувала (Романчук 2000, с. 66—67). Це ще один непрямий аргумент на користь висновку про більш ранній, ніж вважається, час будівництва хрестоподібного храму-мартирію поблизу Західної базиліки.

За 4 м на північний схід від баптистерію Західної базиліки в 1891 і 1901 рр. К.К. Косцюшко-Валюжинич розкопав ще одну невелику, квадратну в плані церквину з мозаїчною підлогою і маленькою апсидою, яку було перекрито цегляним куполом (рис. 3, 1). Кілька вирубаних у скелі могил розташовані перед входом та з південної сторони споруди, де було знайдено речі, аналогічні виявленим у похованнях хрестоподібного мартирію біля Західної базиліки (Айналов 1905, с. 42) (рис. 22).

Безумовно, цю споруду було зведено над поховальною спорудою — вирубаним у скелі квадратним склепом, який за своєю конструкцією відрізнявся від звичайних херсонеських склепів з нішами-лежанками (пор.: Сувор 1965, с. 128). Усередину вів арковий вхід із дромосом, вирубаним у скелі до склепіння (рис. 23), а зверху поховальна камера була перекрита напівциліндричним склепінням із яскраво-жовтої плінфи на цем'янці рожевого відтінку (рис. 24). Навпроти входу, у глибині поховальної камери, знаходилася широка лежанка, призначена для поховання. Склеп було пограбовано, тому під час його розчищення знайдено лише кістяну застібку і людські кістки (Сорочан 2005, с. 841—844). З огляду на унікальність конструкції цієї поховальної споруди, К.К. Косцюшко-Валюжинич вважав за можливе відносити цей склеп до найдавніших пам'ятників християнства Херсонеса-Херсона (Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 13; пор.: 1894, с. 17—18). Не виключено, що цей

храм, який також був мартирієм, перебудовували, адже Д.В. Айналов зазначав, що стіни його апсиди значно вужчі за стіни самої споруди і її, можливо, було прибудовано пізніше (Айналов 1905, с. 42).

За своїм типом ця споруда подібна до невеликих храмів для поминальних служб та трапезагап, які часто зводили над могилами мучеників-християн (Сорочан, Зубарь, Марченко 2001, с. 647; Сорочан 2005, с. 844). А.Л. Якобсон вважав, що витoki будівельної традиції таких надгробних храмів слід шукати у східногрецькій архітектурній традиції II—V ст., і датував цю споруду часом не пізніше V — початку VI ст. (Якобсон 1959, с. 164—165). Це добре узгоджується з різним характером кладки цього храму та Західної базилики (Айналов 1905, с. 33). Утім, К.К. Косцюшко-Валюжинич, спираючись на тотожність мозаїк цього храму й Уваровської базилики, відносив його до часу, не раніше VI ст. (Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 13) (рис. 25), а Є.Г. Сувор вважав, що склеп під храмом був об'єктом поклоніння протягом VI—X ст. (Сувор 1965, с. 128).

Якщо зважати на послідовність будівництва 1-ї і 2-ї куртин у Північно-Західному районі Херсонеса-Херсона, запропоновану І.А. Антоною, і враховувати, що оборонне будівництво в цьому районі мало синхронізуватися зі зведенням храмового комплексу Західної базилики, то можна стверджувати, що перший етап спорудження куртин передував храмовому будівництву і, ймовірно, пов'язаний із будівництвом хрестоподібного мартирію і надмогильного храму. Трохи пізніше в 2-й куртині було зроблено прохід, через який, напевно, ввозили будівельний матеріал і архітектурні деталі для зведення Західної базилики з баптистерієм. Це було єдине місце, через яке можна було потрапити на обмежену 1-ю та 2-ю куртинами і північним закінченням найдавнішої оборонної стіни території. Адже тільки значно пізніше в північній частині 1-ї куртини збудували вежу I (рис. 8, 2), під захистом якої знаходилися малі ворота або хвіртка (Антонова 1963, с. 64), що могли існувати тут і раніше, але, мабуть, були повністю знищені під час пізнішої реконструкції цієї ділянки оборони.

Після закінчення будівництва храмового комплексу спорудили другу, зовнішню, стіну 1-ї і 2-ї куртин першого будівельного періоду, а на місці проїзду — вежу Ia (рис. 3). Отже, зведення 1-ї і 2-ї куртин, а також башти Ia відноситься до одного будівельного періоду (пор.: Антонова 1963, с. 63), який за часом збігається або трохи раніший за початок будівництва споруд комплексу Західної базилики, тобто не раніше періоду правління імператора Юстиніана I (Завадская

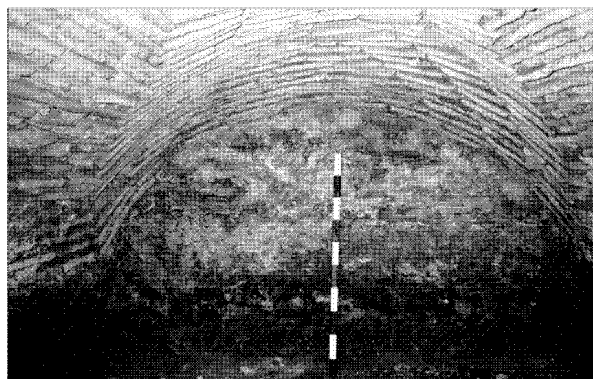

Рис. 24. Задня ніша-лежанка та частина напівциліндричного склепіння з плінфи під мартирієм. Фото С.Б. Сорочана

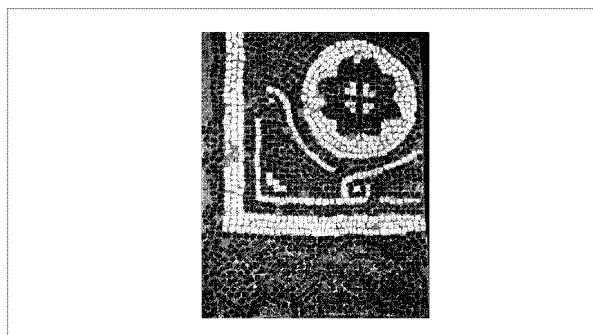

Рис. 25. Фрагмент мозаїчної підлоги мартирію над склепом із напівциліндричним склепінням із плінфи, за К.К. Косцюшко-Валюжиничем

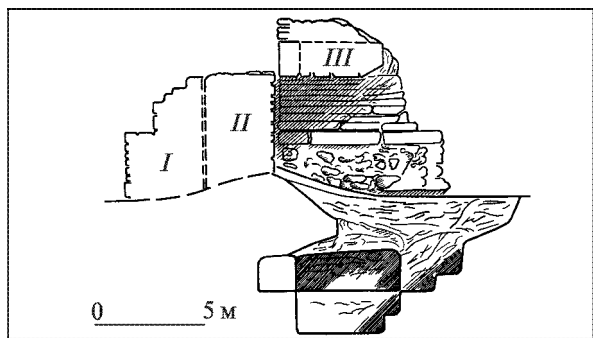

Рис. 26. Розріз 1-ї куртини оборонних стін Херсонеса-Херсона, за І.А. Антоною: I, II — стіни першого будівельного періоду, III — стіна останнього будівельного періоду над склепом № 1039, біля розвантажувальної арки

1998, с. 340; 2000, с. 83). Тим самим часом слід датувати спорудження рову перед 1-ю куртиною. Значно пізніше із зовнішнього боку 1-ї куртини збудували ще одну стіну, у якій над склепом № 1039 було зроблено розвантажувальну арку (рис. 26).

С.Б. Сорочан цілком слушно вважає, що спорудження комплексу Західної базилики було пов'язано з особливим шануванням цього району, що слід пояснювати похованням тут одного з християнських мучеників (Сорочан 2005, с. 844; пор.: Гриневич 1959, с. 101). Таким місцем ста-

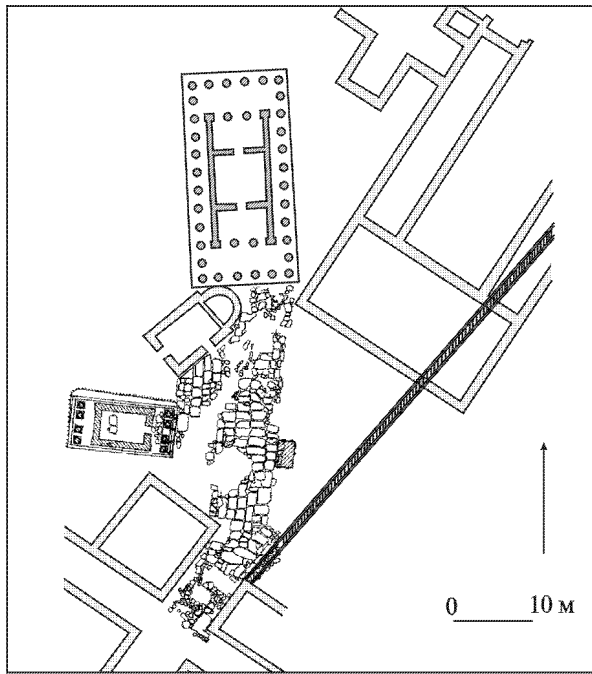

Рис. 27. Реконструкція плану античного теменоса на Східній площі в кінці головної вулиці Херсонеса-Херсона, за А.В. Буйських та М.І. Золотарьовим

ла, швидше за все, могила першого християнського єпископа Херсонеса-Херсона Василя (Василея), який прийняв мученицьку смерть від рук язичників. Його тіло після смерті було викинуто із західних (за старослов'янською версією «Святих» чи «Червоних») воріт, і поховано «... поза стіною на захід граду біля тоя стіни», тобто поряд з античною західною оборонною стіною (Сорочан 2005, с. 840—841; пор.: Латышев 1906, с. 9, 56; 1907, с. 110; Лавров 1911, с. 161, 166).

Свого часу В.В. Латышев писав, що згадані ворота розташовувалися в західній частині міських оборонних стін, але не уточнював, де саме (Латышев 1906, с. 56). Отже, якщо з похованням єпископа Василя пов'язаний склеп, перекритий склепінням із плінфи під поминальним храмом у західній частині городища, який знаходився поблизу античної оборонної стіни (рис. 3, 1), на території комплексу Західної базилики (Сорочан 2005, с. 840), то «Святими» чи «Червоними» могли називати ворота або хвіртку, сліди яких археологічно зафіксовано на березі, де закінчувалася західна оборонна стіна античної епохи (детальніше див.: Суворов 1961, с. 160; пор.: 1965, с. 133). Якщо це так, то склеп, що інтерпретують як поховання єпископа Василя, знаходився біля західної стіни, де були ворота чи хвіртка, і був побудований значно раніше за 1-шу і 2-гу куртини, які обмежували ділянку комплексу Західної базилики на території однієї з найдавніших ділянок християнського некропо-

ля. На користь такого висновку свідчить перебудова мартирію над склепом, до якого пізніше прибудували апсиду (Айналов 1905, с. 42), ймовірно, пов'язану з включенням його до комплексу Західної базилики, а також тотожність його мозаїки з мозаїкою Уваровської базилики, на що звернув увагу ще К.К. Косцюшко-Валюжинич (Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 13).

Якщо храм-мартирій над склепом місцева християнська традиція ототожнювала з похованням святого Василя, то не виключено, що з чудотворною діяльністю цього єпископа у Херсонесі-Херсоні пов'язували і склеп з нішамилежанками, безпосередньо розташований під хрестоподібною спорудою-мартирієм і також зведений раніше за Західну базилику (рис. 19).

У «Життях святих єпископів Херсонських» розповідається про «чудо» святого Василя, який на прохання рідних померлого юнака, відваливши камінь закладу і ввійшовши в могилу, у якій можна вбачати звичайний для херсонеського некрополя склеп із нішамилежанками, оживив його, тобто здійснив «чудо» воскресіння (Латышев 1906, с. 8; 1907, с. 109). Отже, можна припустити, що місце «чуда» єпископа Василя у місцевих християн асоціювалося з конкретним склепом (рис. 20), над яким згодом було зведено хрестоподібний храм-мартирій.

Зважаючи на сказане слід звернути увагу на комплекс Східної базилики, збудований на місці античного теменоса (Золотарев, Буйських 1994, с. 78—101; Zolotarev, Bujskikh, 1995, р. 125—156) (рис. 27), яке, як вважає С.Б. Сорочан, у VI ст. ще називали Парфеноном (Сорочан 2005, с. 881—884; 2005а, с. 273). Із «Життів святих єпископів Херсонських» випливає, що Василь, прибувши в Херсонес-Херсон, змушений був ховатися від язичників та іудеїв у печері Парфеноні, що знаходилася на території міста (Лавров 1911, с. 154—156, § 3—8). З огляду на те що на місці Східної базилики в античну епоху була священна ділянка з храмами, ймовірно, десть тут могла знаходитися й печера², присвячена богині Партенос, де ховався святий і де його знайшли родичі померлого сина херсонеського протевона, які просили воскресити юнака. Якщо прийняти це припущення, то зрозуміло, чому плани Західного й Східного базилікальних комплексів ідентичні і включали хресто-

² Важко встановити, де саме знаходилася ця печера і яку споруду під «печерою» розуміли укладачі «Життів». Можливо, на території самого античного теменоса, а може, вона була вирубана в стрімчастому березі, частина якого вже впала в море, там, де згодом було зведено хрестоподібний мартирій. У будь-якому випадку висловлена гіпотеза має право на існування, як і припущення, що цією печерою могла бути споруда, вирубана в скелі, неподалік головної вулиці міста (детальніше див.: Сорочан 2005, с. 746—752).

подібні мартирії (Сорочан 2005, с. 882), розташовані в місцях, які у VI ст. місцева церква могла ототожнювати з перебуванням і «чудесами» у Херсонесі-Херсоні єпископа Василя.

Таким чином, комплекс Західної базилики, будівництво якого було завершено наприкінці VI — на початку VII ст., а також ділянку розташованого на її території некрополя, є всі підстави пов'язувати з легендарною діяльністю в Херсонесі-Херсоні єпископа Василя, який згідно з «Життями святих єпископів Херсонських» прийняв мученицьку смерть від рук язичників. Народження ж легенд про місіонерську діяльність перших християнських єпископів слід відносити до часу не пізніше VI ст. (пор.: Сорочан 2005, с. 848, 1015—1016; 2005а, с. 273—274). Отже, масштабне храмове будівництво, що почалося в місті не

раніше періоду правління Юстиніана I, було ідеологічно обґрунтоване й уже базувалося на місцевій християнській традиції, яка пов'язувала ті чи інші місця в Херсонесі-Херсоні і його околицях з чудотворною подвижницькою діяльністю перших місіонерів-проповідників. Саму ж «героїчну історію» початкового періоду проникнення християнства в Херсонес-Херсон відображено в «Життях святих єпископів Херсонських», датування яких, запропоноване В.В. Латишевим, підтверджує не тільки археологічний матеріал із розкопок Чотириапсидного храму із вапняково-випалювальною піччю в центрі та Заміського храму монастиря Богородиці Влахернської (Сорочан 2005, с. 787—818; Сорочан 2005а, с. 271—274), а й історія будівництва комплексу Західної базилики та пов'язаних із ним оборонних споруд.

- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.
- Айналов Д.В.* Развалины храмов // Памятники христианского Херсонеса. — М., 1905. — Вып. 1. — 146 с.
- Алексеевко Н.А.* Денежное обращение византийского Херсона в начале VII в. // Третья Всерос. нумизм. конф.: Тез. докл. — М., 1995. — С. 25—26.
- Алексеевко Н.А., Ковалевская Л.А.* Клад позднеантичных и раннесредневековых монет из округа Херсонеса: Тез. докл. Крым. науч. конф. «Проблемы античной культуры». — Симферополь, 1988. — Ч. 3. — С. 231—232.
- Анохин В.А.* Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977. — 174 с.
- Антонова И.А.* Западный фланг обороны Херсонеса // СХМ. — 1963. — Вып. 3. — С. 60—67.
- Антонова И.А.* Отчет о раскопках у XIV башни и рва у 1-й куртины оборонительных стен Херсонеса в 1968 г. // Архив НЗХТ. — 1968. — Д. № 1969. — 73 л.
- Антонова И.А.* Рост территории Херсонеса (по данным изучения оборонительных стен) // АДСВ. Византия и сопредельный мир. — Свердловск, 1990. — С. 8—25.
- Антонова И.А., Рижов С.Г.* Оборонный ров та могильник поблизу першої куртини стін Херсонеса // АДУ в 1969. — К., 1972. — С. 261—266.
- Белов Г.Д.* Западная оборонительная линия и некрополь возле нее (раскопки 1948 г.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 237—254.
- Бунятян Е.П., Зубарь В.М.* Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса // СА. — 1991. — № 4. — С. 228—239.
- Гилевич А.М.* Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса // НС. — 1968. — Вып. 3. — С. 3—61.
- Гриневич К.Э.* Северо-Восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р.Х. Ленера // Хсб. — 1930. — Вып. 3. — С. 7—139.
- Гриневич К.Э.* Стены Херсонеса Таврического // Хсб. — 1959. — Ч. 3. — Вып. 5. — С. 75—114.
- Завадская И.А.* Раннесредневековые храмы западной части Херсонеса // МАИЭТ. — 1998. — Вып. 6. — С. 327—343.
- Завадская И.А.* Хронология памятников раннесредневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. — 2000. — Вып. 7. — С. 77—90.
- Завадская И.А.* Баптистерии Херсонеса (к истории крещального обряда в ранневизантийский период) // МАИЭТ. — 2002. — Вып. 9. — С. 251—272.
- Завадская И.А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. — 2003. — Вып. 10. — С. 402—439.
- Золотарев М.И., Буйских А.И.* Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 78—101.
- Зубарь В.М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 3—14.
- Зубарь В.М.* Раскопки некрополя Херсонеса // АО за 1983. — М., 1985. — С. 278—279.
- Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.
- Зубарь В.М., Магомедов Б.В.* Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса // Археологія. — 1981. — Вип. 36. — С. 71—77.
- Зубарь В.М., Рижов С.Г.* Розкопки західного некрополя Херсонеса // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 77—87.

- Зубарь В.М., Сорочан С.Б.* Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986. — С. 101—129.
- Зубарь В.М., Робустова А.В.* Два новых раннесредневековых склепа Западного некрополя Херсонеса // АДСВ. Вопросы социального и политического развития. — Свердловск, 1988. — С. 135—141.
- Зубарь В.М., Рыжов С.Г., Шевченко А.В.* Новый погребальный комплекс Западного некрополя Херсонеса // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 105—148.
- Зубарь В.М., Хворостяный А.И.* От язычества к христианству. — К., 2000. — 180 с.
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б.* Историческое развитие Херсонеса в конце III — начале V вв. // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — С. 495—519.
- Кичмар Е.К.* Строительная керамика из раскопок Западного некрополя Херсонеса // Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1983—1985 гг.). Основные категории материальной культуры. — К., 1989. — С. 1—2 — (Препр.).
- Кленина Е.Ю.* Хронология христианских памятников на участке Западной базилики // Культурные памятники в мировой культуре. Археологический, исторический и философский аспект. — Севастополь, 2004. — С. 51—64.
- Кленина Е.Ю.* Западная базилика (№ 13) // Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического. — Poznan, 2004a. — С. 39—44.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1891 г. — СПб., 1893. — С. 2—20.
- кого и эллинистического периодов // Хсб. — 2003. — 12. — С. 165—186.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1892 г. — СПб., 1894. — С. 13—27.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. // ИАК. — 1902. — Вып. 4. — С. 51—70.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1901 г. — СПб., 1903. — С. 22—50.
- Лавров П.* Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Херсонеса. — М., 1911. — Вып. 2. — 184 с.
- Латышев В.В.* Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты // Зап. АН. Историко-филол. отд-е. — 1906. — Т. 8, № 3. — 88 с.
- Латышев В.В.* Страдание святых священномучеников и епископов Херсонеских Василия, Капитона и иных с ними // ИАК. — 1907. — Вып. 23. — С. 108—112.
- Лосицкий Ю.Г.* Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 27—36.
- Лосицкий Ю.Г.* До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 33—47.
- Романчук А.И.* Западный загородного храма в Херсонесе // ВВ. — 1990. — 51. — С. 165—171.
- Романчук А.И.* Очерки истории и археологии Византийского Херсона. — Свердловск, 2000. — 390 с.
- Романчук А.И., Сазанов А.В., Селдикова Л.В.* Амфоры из комплексов византийского Херсонеса. — Екатеринбург, 1995. — 169 с.
- Сапрыкин С.Ю.* Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху. — М., 2005. — 207 с.
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И.* Детские погребения Северного Причерноморья VI—III вв. до н. э. // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 193—204.
- Сорочан С.Б.* Византия IV—IX вв. Этюды рынка. — Харьков, 1998. — 452 с.
- Сорочан С.Б.* О храме Созонта, «доме св. Леонтия» и мартирии св. Василия в раннесредневековом Херсонесе // АДСВ. — Екатеринбург, 2003. — Вып. 34. — С. 146—173.
- Сорочан С.Б.* К вопросу о датировке и интерпретации Херсонесского загородного монастыря Богоматери Влахернской // Хсб. — 2004. — Вып. 13. — С. 211—232.
- Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 2. — С. 680—1645.
- Сорочан С.Б.* О датировке житий св. епископов Херсонских // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций и катастроф. — Керчь, 2005а. — С. 270—274.
- Сорочан С.Б.* Гробничное дело в византийском Херсонесе // БИ. — 2005б. — 9. — С. 159—211.
- Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2001. — 828 с.
- Стоянов Р.В.* Некоторые аспекты хронологии и районирования херсонесского некрополя классического и эллинистического периодов // Хсб. — 2003. — 12. — С. 165—186.
- Сувор Е.Г.* Новая херсонесская надпись // ВДИ. — 1960. — № 3. — С. 154—158.
- Сувор Е.Г.* Херсонес Таврический. — Свердловск, 1961. — 154 с.
- Сувор Е.Г.* Раскопки в северо-западном районе городища // СХМ. — 1961а. — Вып. 2. — С. 67—70.
- Сувор Е.Г.* К истории северо-западного района Херсонеса Таврического // АДСВ. — 1965. — Вып. 3. — С. 117—145.
- Храпунов Н.И.* Политическая история, государственное и административное устройство Херсонеса в конце IV—VI вв. // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — С. 522—545.

- Хрушкова Л.Г. Крестовидные церкви Херсонеса Таврического // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судак. междунар. науч. конф. — Киев; Судак, 2004. — Ч. 2. — С. 231—236.
- Хрушкова Л.Г. Крестовидные мартирии: Херсонес Таврический, Малая Азия, Сирия, Палестина // Культ святых мест в древних и современных религиях: Тез. докл. — Севастополь, 2005. — С. 57—58.
- Яйленко В.П. О «Корпусе византийских надписей в СССР» // ВВ. — 1987. — 48. — С. 160—171.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — Т. 63. — 364 с.
- Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. — Л., 1983. — 172 с.
- Grabar A. Martyrium. Recherches sur la culte des reliques et l'art chrétien antique. — Paris, 1946. — Vol. 1. — 638 p.
- Zolotarev M.I., Bujskikh A.V. The Temenos of Ancient Chersonesos: An Attempt of an Architectural Reconstruction // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 1995. — Vol. 2, № 2. — P. 125—156.

Одержано 04.10.2005

В.М. Зубарь

ВРЕМЯ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА СТРОИТЕЛЬСТВА КОМПЛЕКСА ЗАПАДНОЙ БАЗИЛИКИ ХЕРСОНЕСА-ХЕРСОНА

Северо-Западный район Херсонесского городища в античную эпоху использовался в качестве некрополя, с которым был связан комплекс Западной базилики. В статье рассмотрены вопросы хронологии строительства в этом районе и функционального назначения ряда построек. Предпринята попытка выяснить, какими обстоятельствами было обусловлено возведение здесь оборонительных сооружений и христианского культового комплекса, который в более поздних письменных источниках, вероятно, назывался «домом святого Леонтия».

На основании анализа археологического материала и нарративных источников сделан вывод о том, что строительство Западной базилики и связанных с ней построек, завершённое в основном к концу VI — началу VII вв., а также участок расположенного на ее территории некрополя связаны с легендарной деятельностью в Херсонесе-Херсоне епископа Василия, а рождение легенд о миссионерской деятельности первых христианских епископов есть все основания относить ко времени не позднее VI в.

Следовательно, масштабное храмовое строительство, начавшееся в городе не ранее периода правления императора Юстиниана I (527—565 гг.), было обосновано идеологически и уже базировалось на местной христианской традиции, связывавшей те или иные места в Херсонесе-Херсоне и его окрестностях с чудотворной деятельностью первых миссионеров-проповедников. Сама же «героическая история» начального периода проникновения христианства в Херсонесе-Херсоне отражена в «Житиях свв. епископов Херсонских», датировку которых, предложенную В.В. Латышевым, подтверждает не только археологический материал из раскопок Четырехапсидного храма с известеобжигальной печью в центре и Загородного храма монастыря Богородицы Влахернской, но и история строительства комплекса Западной базилики и оборонительных сооружений вокруг него.

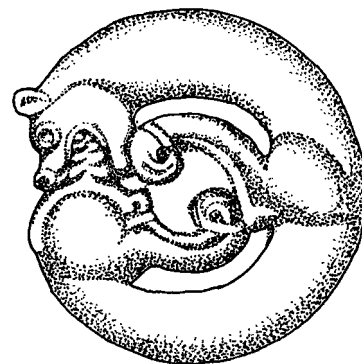
V.M. Zubar

ON THE TIME AND BACKGROUND OF CONSTRUCTION OF THE WESTERN BASILICA IN CHERSONESOS-CHERSON

In the ancient period the northwestern part of the ancient city site of Chersonesos was used as a *necropolis*, and the complex of the Western basilica was connected with it. In this concern the article discusses the problems associated with the chronology of construction in this region and with the functional destination of a number of buildings. An attempt is made to find out which circumstances called the forth erection of defensive structures and a Christian religious complex here, which was probably called «the house of Saint *Leontius*» in later written sources.

Having analyzed the archaeological material and the narrative sources, the author has come to a conclusion that construction of the Western basilica and connected buildings mainly completed by the late 6th — early 7th cc. and a part of the *necropolis* situated on its territory should be associated with the legendary activity of bishop Basil in Chersonesos-Cherson. Moreover, the author finds it justified to date back the birth of the legends about the missionary activity of the first Christian bishops to not later than the 6th century.

Consequently, large-scale constructions of churches that had started in the city not earlier than the reign of Justinian I (AD 527—565) was ideologically stipulated for and was already based on the local Christian tradition associating these or those places in the city and its environs with the legendary activity of the first missionaries-preachers. As to the «heroic history» of the initial period of penetration of Christianity to Chersonesos-Cherson, it was reverberated in the «Hagiography of the Saint bishops of Chersonesos». According to V.V. Latyshev its dating is supported not only by the archaeological materials excavated in the Four-apses church with lime-burning kiln in the center and in the extra-mural church of the monastery of the Mother of God of Blachernai, but also by the history of construction of the complex of Western basilica and the defensive structures around it.

Ю.В. Буйнов

ПОСЕЛЕННЯ МАЛОБУДКІВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ с. ТИМЧЕНКИ В БАСЕЙНІ р. СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Статтю присвячено публікації матеріалів, здобутих під час розкопок поселення з речами малобудківського типу біля с. Тимченки Харківської обл. Особливу увагу приділено питанням хронології та культурної належності цієї пам'ятки.

Близько 1 км на схід від с. Тимченки Зміївського р-ну Харківської обл. у заплаві лівого берега р. Мжа тягнеться велике пасмо дюн, оточене старицями, невеликими болотами та струмками. Мешканці навколишніх сіл називають цю місцевість «урочище Шпилі». У 1957 р. Є.В. Пузаков під час проведення розвідок зафіксував тут кілька поселень бондарихінської культури, розташованих на окремих піщаних пагорбках. Значну колекцію керамічних виробів в урочищі Шпилі зібрав у 1965—1970 рр. В.П. Андрієнко (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 79—80). Наукову відомість ця пам'ятка отримала після відкриття автором статті у 1975 р. ґрунтового могильника з похованнями за обрядом кремациї на околиці поселення бондарихінської культури (Буйнов 1977, с. 208—215). У наступні роки ми проводили додаткові дослідження, які дали змогу значно розширити уявлення про етнокультурний розвиток на теренах Лівобережної лісостепової України доби фінальної бронзи (Буйнов, Берестнев 1978, с. 302—303; Буйнов, Грубник-Буйнова, Воловик, Петренко 1979, с. 309—310). Проте ще остаточно нерозв'язаними залишаються питання походження бондарихінської культури та періодизації її пам'яток. Сподіваємося, що введення до наукового обігу нових матеріалів, отриманих під час розкопок поселення біля с. Тимченки, внесе певні корективи у розуміння цієї наукової проблеми.

Усього за 1975—1980 рр. в урочищі Шпилі нашою експедицією було закладено 5 розкопів та 10 шурфів, за допомогою яких з'ясувалося, що матеріали класичного бондарихінського типу займають майже усі дюни цієї місцевості площею близько 2 га. Лише на південному та північному пагорбках з-поміж іншого зафіксовано й відкладення з керамікою малобудківського типу, яку традиційно відносили до пізнього етапу мар'янівської (Березанская 1982, с. 43, 46) або

середнього етапу єдиної мар'янівсько-бондарихінської (Археологія Української РСР 1971, с. 364—373) культури. Згідно з такою культурною атрибуцією, у межах XIV—XIII/XII ст. до н. е. (Березанская 1982, с. 46) визначали і хронологічне розміщення пам'яток малобудківського типу.

Найбільш інформативними для розв'язання питання про хронологічні та генетичні зв'язки між малобудківськими та бондарихінськими пам'ятками виявилися результати розкопок на південному (мисовому) пагорбку. У його центральній частині візуально зафіксували ледь помітне заглиблення, на місці якого було закладено розкоп № 5 і знайдено рештки стародавнього житла (рис. 1).

Стратиграфія за межами цієї будівлі була одноманітною: одразу під дереном розпочинався шар сильно гумусованого піску чорного кольору потужністю 0,4 м, під яким, з глибини 0,5 м, йшов білий материковий пісок. За типологічними ознаками та статистичними підрахунками встановлено, що до глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні виявлено уламки кераміки виключно класичного бондарихінського типу. Переважно це були вінця широко відкритих горщиків з округлим тулубом та ледве наміченою шийкою. Майже 30 % цих посудин прикрашено гладенькими або розчленованими пальцевими вдавленнями валиками у сполученні з горизонтальними рядками прямокутних ямок, нанесених кінцем трісочки, поставленої під кутом до поверхні горщика (рис. 2, 2—3), а також з пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 2, 1). Кілька фрагментів належать посудинам, орнамент яких складався з трикутних фігур або двох горизонтальних рядків, згрупованих із відбитків кінця дерев'яної палички (рис. 2, 5, 8). Зовнішня та внутрішня поверхні цих горщиків ретельно оброблені паличкою, від якої інколи помітні горизонтальні та вертикальні риски. Глина, з якої виготовлено вироби, містить значну домішку піску.

Столовий посуд представлено одним уламком від лискованого кубка з горизонтальним наліпом

© Ю.В. БУЙНОВ, 2006

(рис. 2, 4). Ще один фрагмент репрезентує курильниці або друшлаки, увесь його тулуб укрито наскрізними проколами (рис. 2, 7). На глибині 0,2 м було знайдено глиняну модель коліщатка від возика (рис. 2, 6). У 2001 р. за допомогою металодетектора за 2 м від цього розкопу на глибині 0,15 м виявлено бронзовий кинджал з паралельними лезами і загостреним кінцем (рис. 2, 9).

Форма охарактеризованих горщиків і прийоми їх оздоблення знаходять майже повні аналогії серед керамічного комплексу поселення в урочищі Бондариха (Ильинская 1961, с. 28, рис. 1, 8—9, 12—14; с. 30, рис. 2, 1, 3, 4, 9, 12, 14) та центральної частини дослідженого нами поселення біля с. Тимченки (Буйнов 1977, с. 213, рис. 3). Як відомо, ці пам'ятки, без сумніву, синхронізуються з білозерською культурою XII—X ст. до н. е., про що свідчать і знахідки у розкопі № 5 уламка лискованого кубка та бронзового кинджала. Останній типологічно належить до провідних форм металевих виробів на пам'ятках білозерської культури Північного Причорномор'я (Лесков 1967, рис. 1, 10—11; 2, 17—18; Ванчугов 1990, рис. 33). Два подібних кинджали випадково було знайдено й у інших місцевостях Харківської обл. (Берестнев 2001, с. 244, рис. 85, 11—12).

За межами котловану житла з глибини 0,3 м до рівня материка зафіксовано кераміку з дещо іншими ознаками, притаманними посуду малобудківського типу, виділеного В.А. Іллінською після розкопок у 1953 р. поселення біля с. Малі Будки Недригайлівського р-ну Сумської обл. (Іллінська 1957, с. 50—64). У великій кількості її виявлено і на підлозі дослідженого нами житла.

У плані споруда орієнтована по лінії північний схід—південний захід (рис. 1), має майже прямокутну форму розміром 11 × 8 м і належить до типу наземних будівель з невеликим заглибленням підлоги. У нашому випадку дно житла зафіксовано на глибині 0,4 м від рівня материка. На підлозі виявлено сліди від 14 вкопаних у землю стовпів: 10 по периметру котловану, 3 — вздовж центральної осі і 2 — збоку від господарчої ями. Майже посередині, але дещо ближче до північної стіни, розташовувалася складна побутова споруда, що складалася з глинобитного вогнища діаметром 0,9 м із передпечною ямою та решток дерев'яного стільця над невеликим заглибленням. Увесь цей комплекс, у свою чергу, знаходився в ямі розміром 2,25 × 1,15 м завглибшки 0,45 м від рівня підлоги. У південній та східній частинах житла розкопано дві ями господарчого призначення з дрібними уламками посуду та перепаленими кістками тварин.

Повністю розкопаних будівель на пам'ятках малобудківського типу ще дуже мало. Проте за свідченнями, отриманими на підставі досліджень

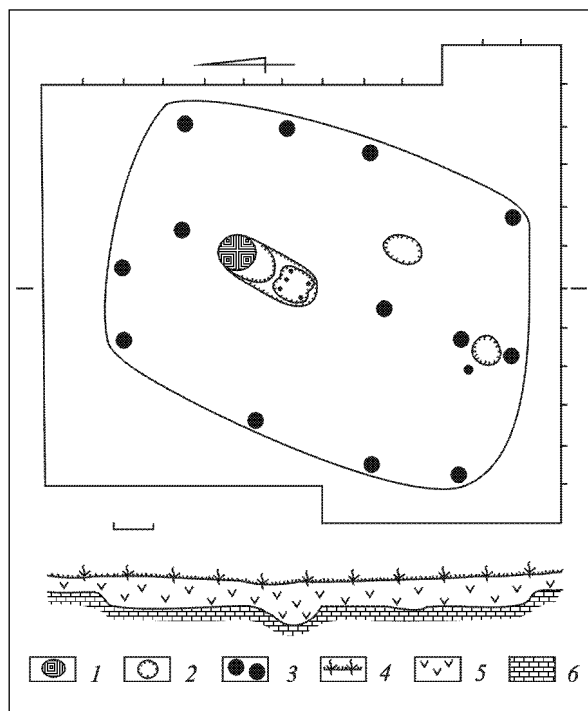

Рис. 1. План житла поселення в урочищі Шпилі (розкоп 5): 1 — глинобитне вогнище; 2 — господарча яма; 3 — ямки від стовпів; 4 — дерен; 5 — гумус; 6 — материк

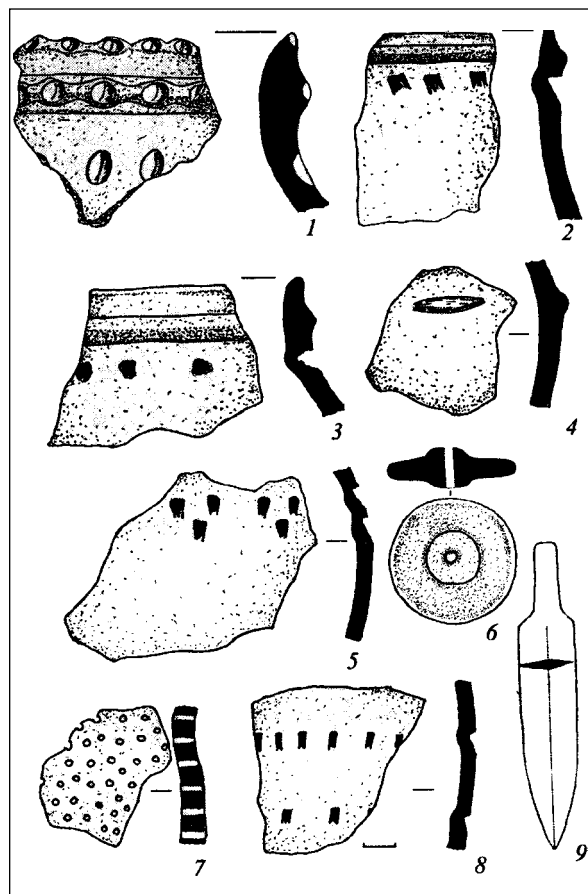

Рис. 2. Знахідки класичного бондарихінського типу з культурного шару поселення: 1—8 — глина; 9 — бронза

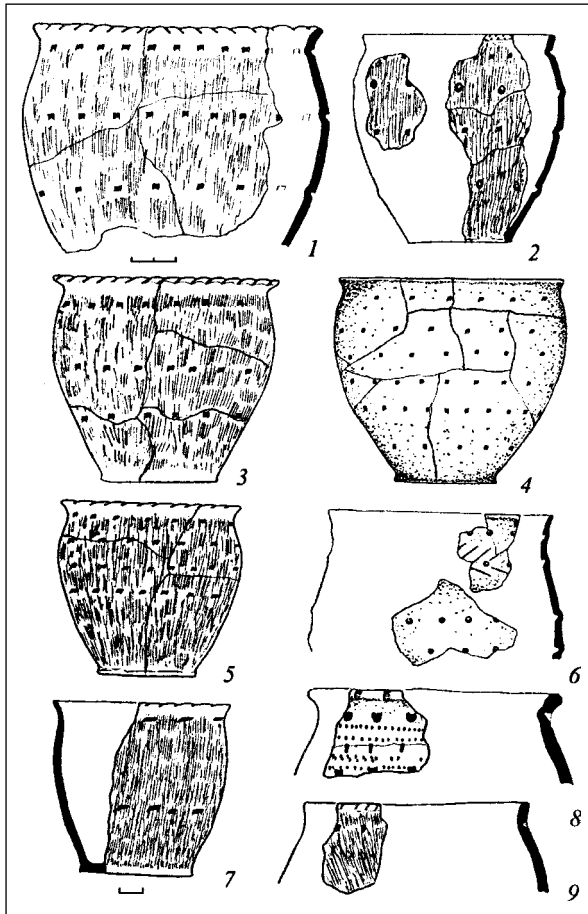

Рис. 3. Столовий посуд із житла

поселень Основа (Левицький 1946, с. 9) та Діброва Б (Гершкович 1995, с. 37), житла стовпової конструкції з двосхилим дахом не є поодинокими для цієї групи пам'яток. Винятком є лише глинобитне вогнище, адже на інших, відомих нам малобудківських пам'ятках, зафіксовано переважно вогнища ямного типу або складені з каміння на рівні підлоги. У цілому малобудківські традиції домобудівництва та інтер'єру мають продовження і на пам'ятках суто бондарихінського типу (Ромашко 2000, с. 136—137).

На рівні підлоги тимченківського житла виявлено рештки 17 посудин, бронзову пронизку, кілька кам'яних брусків для загострення бронзових виробів, знаряддя праці з кісток, кременю та інші речі. Переважну більшість керамічного комплексу становлять горщики — посуд кухонного призначення, що за формою поділяється на два типи. До першого типу належать слабо профільовані горщики з округлими боками, найбільший діаметр яких припадає на верхню третину висоти тулуба, широкою шийкою та короткими і відігнутими назовні вінцями (рис. 3, 1—5, 7—9; 4, 2, 4). Орнаментація таких посудин досить одноманітна і складається з відбитків кінця палички або трісочки, згрупованих у два, три, чотири і навіть п'ять горизонтальних рядків.

В одному випадку вони були розділені рельєфними опуклостями, так званими перлинами (рис. 3, 2), а в іншому — відбитками гребінцевого штамп (рис. 3, 8). Зовнішню поверхню майже усіх горщиків першого типу суцільно вкрито гребінцевими розчосами.

Горщики другого типу мають вертикальні пропорції, округлі боки з найбільшим діаметром у середній частині тулуба і плавно відігнуті назовні вінця (рис. 3, 6; 4, 1). Один із екземплярів від шийки до донця було прикрашено 8 горизонтальними рядками круглих ямок (рис. 4, 1), а інший — кількома рядками «перлин» у поєднанні з відбитками гребінцевого штамп (рис. 3, 6). На підлозі житла знайдено уламки однієї банкоподібної посудини з ледве наміченою шийкою і короткими прямими вінцями (рис. 4, 3), тулуб якої було прикрашено чотирима горизонтальними рядками ямок від дотиків кінця трісочки та гребінцевими розчосами.

Окремо слід зауважити, що краї вінця горщиків із гребінцевими розчосами на зовнішній поверхні обов'язково прикрашали косими насічками паличкою або відбитками гребінцевого штамп. У гладкостінних посудин, навпаки, вінця позбавлені будь-якої орнаментації. Глина усіх цих горщиків містить домішку дрібнозернистого піску.

До категорії столового посуду ми зараховуємо уламки 4 кубків із кулястою (рис. 5, 1—3) та біконічною (рис. 5, 4) формами тулуба з лискованою зовнішньою поверхнею. Головним елементом декору двох кулястих кубків є горизонтально прокреслена «драбинка» у місці переходу від тулуба до циліндричної шийки (рис. 5, 2—3). В одному випадку такий орнамент доповнено «паркетним» візерунком, виконаним за допомогою тонких рисок (рис. 5, 2). Яскравіший вигляд має орнаментація верхньої частини біконічного кубка, яка складається з відбитків мотузки у вигляді трикутників у поєднанні з ромбічними фігурами, виконаними кінцем круглої палички та очеретини (рис. 5, 4).

Загалом лискований посуд столового призначення не є характерною ознакою пам'яток малобудківського типу (Іллінська 1957, с. 56—62). Поодинокі знахідки кубків, оздоблених різноманітними візерунками, походять лише із житлових та господарчих комплексів поселень Діброва Б (Гершкович 1998, с. 74, рис. 8, 3) та Марки. Більшість дослідників вважає, що цей посуд має «білогрудівсько-чорноліське» походження і потрапив до Лівобережного лісостепу внаслідок переселення у цей регіон частини населення з Дніпровського правобережжя (Гершкович 1990, с. 58—59). Окрему позицію у розв'язанні цього питання зайняв В.А. Ромашко, згідно з якою орнаментація на кубках та корчагах, знайдених на поселеннях бондарихінської культури, генетично пов'язана не з традиціями їх правобережних

сусідів, а зі зрубною культурою (Ромашко 1998, с. 79—95). Проти такого тлумачення цього явища категорично виступили В.Н. Горбов, А.Н. Усачук (Горбов, Усачук 2001, с. 42—43) та автор статті (Буйнов 2003, с. 10—11), але питання, звідки і від кого бондарихінські племена запозичили подібні інноваційні елементи, потребує додаткового дослідження.

На нашу думку, знахідки в тимченківському житлі лискованих кубків можна розглядати не лише у контексті етнокультурних зв'язків між племенами Правобережної і Лівобережної України за доби фінальної бронзи. По-перше, це доводить відсутність повної тотожності між згаданими зразками столового посуду і білогрудівськими або ранньочорноліськими кубками. До речі, таке зауваження стосується і порівняння з білозерською культурою. Зазначене явище було притаманне бондарихінській культурі навіть на пізньому етапі її розвитку, коли у місцевому середовищі відбувалася переробка західних орнаментальних композицій (Горбов, Усачук 2001, с. 43). По-друге, слід звернути увагу ще на одного найближчого сусіда бондарихінської культури — пам'ятки коб'яківської культури у пониззі Дону. Саме тут найбільшого поширення набула традиція нанесення орнаменту за допомогою мотузкових відбитків у поєднанні з дотиками кінця очеретини (Шарафутдинова 1980, с. 49—51). На багатьох коб'яківських кубках з кулястим тулубом та циліндричною шийкою спостерігаються прокреслені горизонтальні «драбинки» (Шарафутдинова 1980, табл. XIX, 7; XXII, 7; XXIV, 8). Серед них певні аналогії можна знайти і для кубка з поселення Діброва Б (Шарафутдинова 1980, табл. XXIX, 5).

Аналізуючи зразки столового посуду з житла, розкопаного на поселенні біля с. Тимченки, ми дійшли ще одного важливого висновку щодо синхронізації цього закритого комплексу з пам'ятками коб'яківської, білозерської та білогрудівської культур. Підтвердженням цього є спіралеподібна пронизка, виявлена поблизу вогнища на підлозі тимченківського житла (рис. 4, 6). Подібні прикраси виявлено у Новогригор'ївському скарбі (Ванчугов 1990, с. 83, рис. 36, 4), похованні біля с. Золота Балка (Мілюкова 1979, с. 61, рис. 19, 6), кургані поблизу с. Сивашівка, могильнику неподалік с. Атманай (Отрощенко, Шевченко 1987, с. 137—138) та інших пам'ятках білозерської культури. В.І. Козенкова віднесла аналогічну пронизку з Верхньокобанського могильника на Північному Кавказі до періоду Кобань-2, датованому серединою XII — рубежем XI—X ст. до н. е. (Козенкова 1990, с. 77). На дні тимченківського житла також було знайдено мініатюрну посудину (рис. 4, 5), глиняне прясло (рис. 4, 7), кістяну проколку (рис. 4, 8), крем'яні відщепи та шматки глиняної обмазки, які в цілому характеризують

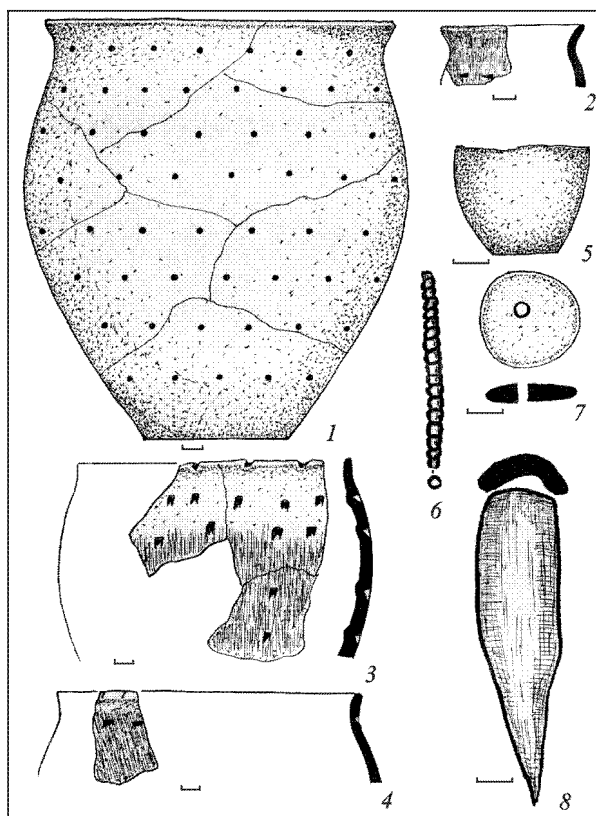

Рис. 4. Знахідки з житла: 1—5, 7 — глина; 6 — бронза; 8 — кістка

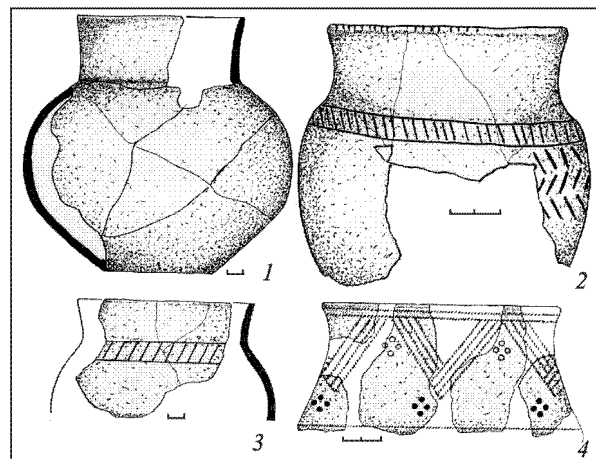

Рис. 5. Лисковані кубки з житла

побут місцевих мешканців і засвідчують існування у них певних домашніх виробництв.

Відповідно до головної мети цієї статті зауважимо, що подібна стратиграфія, зафіксована нами у розкопі № 5 на поселенні біля с. Тимченки, не є винятковою. Факт залягання культурних решток бондарихінського типу над відкладами з керамікою малобудківського типу констатували ще Г.Т. Ковпаненко та В.А. Іллінська під час розкопок поселень Ніцаха на р. Ворскла, Баранівка, Фомін, Бітиця і Грунівка на р. Псел (Ковпаненко 1967, с. 13—33; Ильинская 1969, с. 87—91). На основі цих матері-

алів В.А. Іллінська зробила дуже важливий висновок щодо існування пам'яток, які безперервно розвивалися протягом малобудківського періоду і пізніше, коли культура набула нових, бондарихінських рис. Підбиваючи підсумки своїх досліджень у басейні р. Псел, дослідниця зазначала, що головні ознаки посуду малобудківського та бондарихінського типів виявилися достатньо стійкими і повністю відповідають проявам однієї культури в інших регіонах (Ільинская 1969, с. 89, 97).

Насамкінець додамо, що на малобудківському етапі також існували ґрунтові могильники з похованнями решток кремації, один з яких досліджував С.І. Берестнев в урочищі Горбанщина, розташованому за 2 км від поселення біля с. Тимченки вгору

за течією р. Мжа (Берестнев 1997, с. 154). Тут на глибині 0,50—0,55 м від рівня сучасної поверхні у культурному шарі зрубної культурно-історичної спільноти на площі (0,3—0,4) × (0,4—0,6) м було зафіксовано три скупчення решток тілоспалення разом із дерев'яним вугіллям та уламками типових для малобудківських пам'яток горщиків.

Наявні дані дають змогу зарахувати подібні пам'ятки до однієї культури — бондарихінської. При цьому пам'ятки типу поселення Малі Будки слід розглядати в контексті раннього періоду розвитку цієї культури, тобто не раніше XII ст. до н. е. Встановити хронологічну межу перетворення пам'яток малобудківського типу у суто бондарихінські на цей час поки що не вдається.

Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1.

Березанская С.О. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Берестнев С.И. Исследования многослойного поселения на р. Мжа // Древности. — Харьков, 1997. — С. 154.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 208—215.

Буйнов Ю.В., Берестнев С.И. Исследования в бассейнах рек Мжи и Северского Донца // АО. — 1977. — С. 302—303.

Буйнов Ю.В., Грубник-Буйнова Л.П., Воловик С.И., Петренко Е.Н. Новые данные о памятниках бондарихинской культуры // АО. — 1978—1979. — С. 309—310.

Буйнов Ю.В. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // Вісн. Харк. ун-ту. — 2003. — Вип. 35. — С. 4—12.

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990.

Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. — Луганск, 1990. — С. 58—59.

Гершкович Я.П. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. — Луганск, 1995. — С. 37—39.

Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-Восточное Приазовье—Подонцовье) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 61—92.

Горбов В.Н., Усачук А.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2001. — С. 15—45.

Іллінська В.А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 50—64.

Ільинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.

Ільинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.

Козенкова В.И. Хронология кобанской культуры: достижения, опыт, уточнения, нерешенные проблемы // СА. — 1990. — № 3. — С. 64—92.

Левицький І.Ф. Археологічні дослідження на території міста Харкова та його околицях в 1946 р. (короткий звіт) // Архів Харків. істор. музею. — Ф. №1. — Справа № 54.

Лесков А.М. О севернпричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — К., 1967. — С. 143—178.

Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.

Отроценко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 131—144.

Ромашко В.А. «Чернолесская» столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 79—95.

Ромашко В.А. Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 134—142.

Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ. — М., 1980. — Вып. В. — С. 1—11.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Одержано 07.06.2005

Ю.В. Буйнов.

ПОСЕЛЕНИЕ МАЛОБУДКОВСКОГО ТИПА
ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ У с. ТИМЧЕНКИ
В БАСЕЙНЕ р. СЕВЕРСКИЙ ДОНЕЦ

Для решения вопросов о хронологии и периодизации бондарихинской культуры особое значение имеют памятники с четкой стратиграфией. Один из них — поселение у с. Тимченки Змиевского р-на Харьковской обл., в мысовой части которого (раскоп 5) удалось зафиксировать последовательное залегание отложений с керамикой малобудковского и классического бондарихинского типов. Материалы из культурного слоя и жилища позволяют датировать малобудковский комплекс временем не ранее XII в. до н. э. и рассматривать его в качестве составной части раннего периода бондарихинской культуры.

Yu. V. Buinov

MALOBUDKIVSK TYPE SETTLEMENT OF THE LATE
BRONZE PERIOD NEAR THE VILLAGE OF TYMCHENKY
IN THE BASIN OF THE SIVERSKYJ DONETS RIVER

Monuments with distinct stratigraphy are especially important in solving the problem of chronology and periodization of the Bondarykhinsk culture. One of such is a settlement studied by the authors of the present article near the village of Tymchenky in Zmievskyj Region of Kharkiv Oblast. Its promontory part (excavation trench 5) revealed sequential deposition of sediment containing ceramics of Malobudkivsk and classical Bondarykhinsk types. Materials from the archaeological layer and from the dwelling permit dating the Malobudkivsk assemblage from not earlier than the 12th c. BC and considering it as a constituent part of the earlier in the Bondarykhinsk culture.

ДО ВІДКРИТТЯ НОВОЇ РУБРИКИ

Сучасний етап розвитку археологічної науки позначився посиленням інтересу (і спеціалістів, і широкого загалу) до вивчення персоналії — дослідження діяльності визначних представників вітчизняної науки і культури, діяльності археологічних наукових установ тощо. Саме це спонукало редакцію «Археології» започаткувати нову рубрику, в якій знайшли б своє місце статті й публікації з означеної тематики.

Вагомую основою у галузі підготовки статей для нової рубрики є науковий архів Інституту археології НАН України, матеріали якого використовуються далеко не на сто відсотків і чекають на своїх дослідників. Так, в архіві зберігаються 42 особові фонди вчених-археологів (понад 11000 документів), які містять рукописні варіанти наукових праць, листування з колегами, особисті нотатки тощо. Це фонди Ф.К. Вовка, В.В. Хвойки, С.С. Гамченка, Д.М. Щербаківського, В.П. Петрова, Л.М. Славина, С.М. Бібікова та багатьох інших відомих дослідників.

Подібна ситуація із документами щодо діяльності археологічних установ — їх у науковому архіві Інституту близько 2000 справ, розподілених на шість фондів, що репрезентують роботу «Музею старожитностей при Київському університеті Святого Володимира», Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК), ВУАК-СІМК, ВУАК-ІМК тощо. Це каталоги, описи, реєстри, листування з іншими установами, протоколи засідань наукових рад тощо.

Редакція сподівається, що ретельні науковці, які досліджують історію археології, знайдуть можливість і матимуть насагу в пошуках цікавих документів як у науковому архіві нашого Інституту, так і в архівах інших установ для введення до наукового обігу джерел, які відкриють нові, дотепер не відомі, сторінки з життя та діяльності відомих науковців і установ.

О.Г. КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ

В.А. Колесникова

ЛИСТУВАННЯ В.В. ХВОЙКИ З Е. МІННЗОМ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ В.В. ХВОЙКИ

У статті опубліковано матеріали листування двох науковців В.В. Хвойки та Е. Міннза від початку їхнього заочного знайомства в 1903 до 1913 рр.

Постать В.В. Хвойки (1850—1914) — відомого археолога-дослідника, музеєзнавця посідає в історії вітчизняної науки чільне місце. Вікентій (Чеслав) В'ячеславович Хвойка народився 8 лютого 1850 р. у Чехії (с. Семін). Походив із багатодітної родини, яка належала до старовинного але збіднілого роду. Він не мав фахової і взагалі вищої освіти (закінчив комерційне училище в Хрудімі). Згодом В.В. Хвойка

переїхав до Києва, де спочатку викладав малювання та німецьку мову, займався сільським господарством. Часом переселення В.В. Хвойки вважають 1876 або 1877 р. У літературі трапляються обидві дати. Певно, більшу довіру викликає перша, оскільки саме її наводить учениця В.В. Хвойки В.Є. Козловська (Козловська 1914, с. 49). Згодом В.В. Хвойка пов'язав свою подальшу долю з дослідженням старожитностей території України. Усе

© В.А. КОЛЕСНИКОВА, 2005

життя він займався самоосвітою, студіював археологічну літературу, підтримував широкі наукові контакти. Завдяки зусиллям В.В. Хвойки, було відкрито низку широко відомих нині археологічних культур: трипільську, зарубинецьку, черняхівську, досліджено багато археологічних пам'яток. З часу заснування Київ-ського музею старожитностей і мистецтв (офі-ційно відкритий у 1899 р.) і до кінця свого життя він працював хоронителем археологічного відділу музею. Помер у 1914 р., похований у Києві на Байковому кладовищі.

Результатам наукових пошуків і життєвому шляху В.В. Хвойки присвячено низку статей і нарисів, проте ще не створено його достатньо повного наукового історичного портрета, не проведено комплексного дослідження його життя і творчості. Для цього, поряд із вивченням та узагальненням змісту багатьох матеріалів і документів, вельми цінним є аналіз особистих контактів В.В. Хвойки з ученими і науковими установами наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Найбільш інформативним джерелом у цьому сенсі є епістолярна спадщина дослідника, його листування з провідними науковцями.

Цікаву інформацію про дослідження, коло наукових інтересів і уподобань, особисті якості В.В. Хвойки містять листи до нього англійського археолога та історика-слависта Елліса Ховелла Міннза (Міннса).

Елліс Ховелл Міннз (1874—1953) походив із родини сільського священика. Вивчав класичну філологію у коледжі Пемброк Кембриджського університету, потім — російську мову в Школі східних мов та Школі хартій у Парижі під керівництвом відомого французького слависта проф. Поля Буайє. У 1898—1900 рр. здійснив першу подорож до Росії. Друга подорож відбулася за підтримки одного з наукових фондів у 1900—1901 рр. Проте, напевно, Е. Міннз перебував у Росії довше, оскільки в одному з листів він пише про свою присутність на ХІІ Археологічному з'їзді в Харкові (1902 р.). Під час перебування в Росії дослідник мав змогу працювати в бібліотеках і музеях та вивчати археологічні й етнографічні матеріали, що походили з території між Карпатами, Кавказом та Уралом. Е. Міннз відвідав Петербург, Москву, Київ, Одесу, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Керч, Казань та інші міста; особисто познайомився з багатьма істориками та археологами Росії, зокрема з Н.П. Кондаковим, В.В. Латишевим, М.І. Ростовцевим, Ю.А. Кулаковським, Б.В. Фармаковським та ін. Листування та наукові контакти з багатьма з них він підтримував упродовж багатьох років. Проте під час перебування в Києві (зокрема й на ХІ Археологічному з'їзді у 1899 р.) Е. Міннз не познайомився особисто з В.В. Хвойкою, хоча зацікавлено слухав його доповідь. Обставини склалися так, що їм не судилося зустрітися й під час відвідання Е. Міннзом

Київського Музею. Отже, знайомство двох дослідників мало лише заочний характер.

Після повернення з Росії до Англії Е. Міннз викладав російську мову та був бібліотекарем коледжу Пемброк. З 1906 р. вів також курс латинської палеографії. Головним результатом поїздки Е. Міннза до Росії стала ґрунтовна праця «Скіфи та греки» (Minns 1913), яку він створював більше десяти років і яка впродовж тривалого часу була класичною працею у галузі археології та давньої історії Північного Причорномор'я. У подальшому Е. Міннз став професором археології, сприяв формуванню кембриджської школи археології та антропології, був ініціатором створення та першим професором факультету славистики Кембриджського університету (докл. див.: Скифский роман 1997; Парфянский выстрел 2003).

У статті опубліковано матеріали листування двох науковців від початку їхнього заочного знайомства в 1903 до 1913 рр.

Зміст цих листів, питання, що в них обговорюються, дух взаємоповаги, щире зацікавлення археологічними дослідженнями В.В. Хвойки з боку Е. Міннза та й сама тривалість листування (протягом 10 років) засвідчують, на наш погляд, високий і незаперечний науковий авторитет київського дослідника для Е. Міннза. Підтвердження цього знаходимо й у передньому слові Е. Міннза до праці «Скіфи та греки», де серед подяк російським дослідникам, без яких неможливим було б створення праці автора, читаємо: «У Києві пан М.Ф. Біляшівський з Міського Музею та особливо пан В.В. Хвойка, який надсилав мені книги, листи та фотографії, що були цілком використані» (Minns 1913, р. X). Свідчить за себе і сам факт надсилення В.В. Хвойці примірника книги Е. Міннза, що коштувала дуже дорого і розсилали її за задалегідь затвердженим переліком.

Епістолярна спадщина двох учених, опублікована у статті, зберігається в особистому фонді В.В. Хвойки в Науковому архіві Інституту археології НАН України (крім чернетки одного листа В. Хвойки, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ). Збереженням особистого архіву В.В. Хвойки ми, напевно, маємо завдячувати його учениці та наступниці на посаді хоронителя археологічного відділу В.Є. Козловській. Після смерті В.В. Хвойки у 1914 р. до неї за заповітом перейшли його архіви. Згодом В.Є. Козловська передала їх до міського музею. Пізніше, швидше за все, завдяки її ж зусиллям, вони потрапили до архіву Інституту археології, де В.Є. Козловська працювала у 1920-х — 1940-х рр.

Шість листів В.В. Хвойки до Е. Міннза зберігаються в бібліотеці Кембриджського університету (працівникам якої авторка щиро вдячна за надіслані копії документів). Листи Е. Міннза написано власноруч, чорними чорнилами, пе-

реважно на згорнутих удвоє аркушах паперу жовтуватого кольору з грифом Кембриджа у правому верхньому куті, російською чи англійською мовою. Існує також один короткий лист, написаний на маленькому аркуші паперу з одного боку (№ 917), та чотири листівки (№ 914, 918, 919, 923). Чернетку листа В.В. Хвойки (№ Д/4) написано рукою А.А. Скриленко, на рівному аркуші паперу жовтуватого кольору, з одного боку (на звороті — чернетка листа до Д.М. Анучіна), чорними чорнилами, російською мовою. Іншу (№ 1170) — також її рукою чорними чорнилами в зошиті з чернетками листів. Останню чернетку листа (Ф. 153, № 101) В.В. Хвойка написав власноруч. Листи В.В. Хвойки до Е. Міннза (Add 7722, Box I) написано власноруч на згорнутих удвоє аркушах паперу, чорними чорнилами. В одному випадку лист написано на папері з грифом Київського Художньо-Промислового та Наукового Музею. В опублікованих документах збережено мову, орфографію та пунктуацію оригіналу (крім ятей). У квадратних дужках подано повний текст скорочених слів. Відомості про осіб, організації, події, видання, що згадуються у листах, подано після публікації їхнього тексту. Листи вміщено у хронологічному порядку. Листи без зазначеної дати продатовано відповідно до хронології викладених подій та узгодженості їх за змістом з іншими листами. Чернетки листів В.В. Хвойки розміщено після листів Е. Міннза — як відповідь на них.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України Ф-2, О-3, № 912. Російською мовою.
11/24 марта 1903 г.
Pembroke College
Cambridge

Милостивый Государь!

Я не знаю как поблагодарить Вас достаточно за редкую предупредительность, с которой Вы мне выслали Ваши ценные статьи¹ через Профессора Кулаковского². Я очень хорошо помню с каким интересом я слушал Ваш доклад на Киевском съезде³ четыре года тому назад: и с тех пор мне хотелось получить результаты этих первой важности исследований в оконченной форме. Опять в Харькове я очень интересовался Вашим докладом⁴. Оттого я решил обратиться к Вам через посредство Юлиана Андреевича. Хотя я был членом Киевского съезда я не получил никаких известий о Трудах Съезда⁵, и не знаю до сих пор как добиться их. У нас ужасно трудно иметь сведения о русском книжном мире. Поэтому я попрошу Вас любезно простить мне то, что Вас лично обезпечил. Я пока не успел усвоить этих Ваших результатов, хотя конечно сей час же прочел статьи. Представление об одном и том же племени живущем на

среднем Днепре с первых неолитических времен очень заманчиво, и согласно с новейшими взглядами которые не любят Археологии «cataclysmique». Но им трудно удержаться в Южной России на пути стольких разрушающих переселений: они во всяком случае были бы в первых неолитических периодах до того Пращавянами, что я бы скорее назвал их еще неопределившимися Арийцами. Мне трудно еще искать прародину Арийцев на дне Эгейского моря. Там испокон веков очень длинноголовые черные люди, а арийцы, пожалуй блондины, а я бы думал из центральной Европы. Простите мне спорящему с Вами долго изучавшим этот вопрос. Если Вам понадобятся какие-нибудь английские книги, прошу Вас обращаться ко мне, так делается лучше чем через немецких книгопродавцов. Я еще ничего не опубликовал. Хотел бы сделать Вам комплимент и писать по чешку но не умею.

Еще раз благодарю за Вашу любезность. Готов к услугам.

Ellis H. Minns

¹ На той час В.В. Хвойка опублікував 11 праць (див.: Шовкопляс 2000, с. 21—22).

² Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919). Історик, фахівець з історії стародавнього Риму та Візантії, доктор римської словесності. На час написання листа — професор Університету св. Володимира в Києві.

³ Мається на увазі XI Археологічний з'їзд 1899 р., на якому було виголошено доповідь «Про раскопки В.В. Хвойко в Киевском уезде» (Известия XI АС в Киеве 1899, с. 175—177).

⁴ Йдеться про XII Археологічний з'їзд у Харкові в 1902 р., де І.А. Лінніченко зачитала доповідь В.В. Хвойки «Городища Среднего Приднепровья, их народность, древность и национальность» (Известия XII АС в Харькове 1902, с. 33—34).

⁵ «Труды археологических съездов» — регулярне видання, в якому публікували повні матеріали археологічних з'їздів. Тут маються на увазі «Труды XI съезда» (Тр. XI АС 1899).

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України Ф-2, О-3, № 913. Англійською мовою.

Переклад В. Квапінської 3.04.1957 (редакція наша. — В. К.).

2 июля 1903 г.

Колледж Пемброк, Кембридж

Дорогой г-н Хвойка,

Я не решаюсь представить себе, что Вы должны были думать обо мне все это время. Как видите, я пишу по-английски, т.к. Вы знаете его, и потому, что всегда пишешь лучше на своем родном языке. Если Вы когда-нибудь ответите, чего я не заслуживаю, Вы также пишите по-чешски, но ясно, чтобы я мог понять. Я не могу простить себе мое долгое молчание, я могу только объяснить его.

В Вашем любезном письме Вы пишете, что Вы посылаете мне другую Вашу статью. Я думал, что буду ждать ее и буду одновременно признателен за нее и за Ваше письмо. Но я получил номер «Археологической летописи»¹ только сегодня утром. Дело в том, что Вы были введены в заблуждение указаниями, которые имеются наверху моей почтовой бумаги. Направо, большими буквами мы обычно печатаем почтовый адрес, откуда отправлено письмо, налево, мелким шрифтом, как в данном случае, название ближайшей железнодорожной станции и ближайшего телеграфа. Вы послали материал по адресу железнодорожной станции, он попал в руки кого-то, кто знает меня и он переслал пакет дальше. Последний блуждал и только теперь прибыл. Но адрес был мой домашний, где я обычно провожу свой отпуск. Мой основной адрес тот, который на этом листке, и по этому адресу меня всегда можно найти. Также я не имею чести быть профессором. Я занимаю положение всего лишь приват-доцента. Порядки в наших Университетах так странны, что мне понадобилось бы три листа бумаги, чтобы все точно объяснить, да и у Вас уже достаточно объяснений. Конечно, когда пакет не был получен, мне следовало бы все равно написать Вам, но у меня обычно письмо, на которое я не отвечаю в течение недели, остается без ответа неопределенное время, пока не случается что-нибудь новое, что побудит мою медлительную совесть.

Пожалуйста, простите меня, если можете.

Большое спасибо за «Летопись». Я хотел бы подписаться на нее с этого же первого номера. Разрешите мне прислать Вам деньги, т.к. я не знаю г-на Беляшевского. Я думаю, что Вы основательно разгромили г-на Волкова² Вашим ответом на его статью?³ Ваши две предыдущие статьи были чрезвычайно интересны. Я был очень доволен предисловием г-на Беляшевского. Нам, интересующимся Югом России, нужно проделать большую работу и это мы должны делать на месте, а не как кабинетные ученые на другом конце Европы.

Разрешите мне снова поблагодарить Вас и снова просить извинения и выразить мое удовольствие по поводу нашего знакомства, которое осуществляется хотя бы только перепиской.

Пожалуйста, передайте мой привет Антонине Антоновне⁴. С сердечным приветом, искренне Ваш, Э.Миннз.

¹ Збірка «Археологическая летопись Южной России» (АЛЮР) видавалася у 1899—1901 рр. (з 1903—1905 рр. — журнал з такою самою назвою). Засновником та редактором був Микола Федотович Біляшівський (1867—1926) — директор Музею старожитностей та мистецтв. Збірка була самостійним відділом видання «Київська старовина» і містила у стислому вигляді різні відомості щодо Південно-Російських старожитностей.

² Волков (Вовк) Федір Кіндратович (1847—1918) — видатний антрополог, етнолог, археолог. На час написання листа жив та працював у Парижі).

³ Хвойка 1904.

⁴ Скриленко Антоніна Антонівна на час написання листа — працівник Музею старожитностей та мистецтв. Виконувала обов'язки помічника та секретаря В.В. Хвойки. Її рукою написано більшість чернеток листів В.В. Хвойки.

Хвойка — Миннз

НА ІА НАН України Ф-2, О-3, № 1170. Російською та англійською мовами.

Чернетка листа написана рукою А. Скриленко.

Не пізніше серпня 1903 р.

Dear Sir

В ответ на Вашу любезность, выражившуюся в желании писать мне по чешски, позвольте обратиться к Вам на Вашем родном языке [Далі англійською.] Позвольте мне принести Вам мою глубокую благодарность за доброту, которая выразилась в Ваших комплиментах моей очередной работе в Вашем любезном письме. [Далі російською.] По поводу книг вообще и «Известий съезда»¹. в частности Вам стоит только обратиться к графине Уваровой² и Вы немедленно получите без всяких затруднений все, что пожелаете из археологической литературы. Одновременно с настоящим письмом высылаю Вам первый выпуск «Археол[огической] летописи» за настоящий год, где Вы найдете мою статью о Кирилловской стоянке; статьи же о праарийской (Трипольской) культуре я не получил еще сам и вышлю их Вам немедленно по получении. Затем с Вашего позволения перейдем к вопросу о происхождении славян, о котором мне очень приятно с Вами побеседовать, так-как с таким антагонистом как Вы, т.е. с человеком, стоящим на почве науки и здравого смысла, всегда есть надежда сойтись. Прежде всего, я также назвал найденную мною культуру, существовавшую в нашей местности с древнейших неолитических времен, праарийскою, и в частности протославянскою, считая, конечно славян арийцами, а не принадлежащими к черному племени, затем относительно арийцев я указываю на местность от Эгейского моря до Карпат, что не противоречит ни гипотезам, ни наличным фактам; относительно же возможности удержаться здесь не смотря на различные переселения, скажу только, что это, на основании имеющихся данных, не может уже подлежать никакому сомнению, и я постараюсь доказать это в новом труде, над которым работаю уже второй год. Черные же племена, по моему мнению, были распространены только в Юго-западной Европе и на побережьях Средиземного моря; нынешняя же окрестности

Эгейского моря по направлению к Балканам только соприкасались с границей их места жительства, но [зверху рукою В. Х. дописано: «Вопрос в эпохах»] были от них свободны в смысле совместного пребывания.. Это пока все, что могу сказать Вам вкратце о главнейших интересующих нас вопросах, — остальное тешу себя надеждою иметь возможность доказать Вам более подробно в упомянутой мною будущей работе. В заключение позвольте выразить Вам свое живейшее удовольствие по поводу завязавшихся между нами письменных сношений, ибо я, слышав о Вас давно самые лестные отзывы от более меня счастливой в отношении знакомства с Вами А[нтониной] А[нтоновой] С[криленко] после посещения Вами нашего музея и после Харьковского съезда, чрезвычайно сожалел, что сам не имел случая лично доставить себе удовольствие побеседовать с Вами. Позволяю себе надеяться, что наше, хотя и заочное, знакомство не ограничится только этим и что Вы не откажете мне в продолжении его пока письменно, а если Бог приведет, то буду очень счастлив возобновить его лично. В ожидании прошу принять изъявления моего искреннего уважения и преданности и считать меня всегда готовым к Ваши услугам.

Truly yours.

¹ Швидше за все, тут ідеться не про «Известия съездов» — видання, що виходило у світ під час роботи з'їздів і містило оперативну інформацію, а все ж таки про «Труды археологических съездов».

² Уварова Прасков'я Сергіївна (1840—1924) — голова Московського археологічного Товариства з 1885 р. Організатор десяти археологічних з'їздів. Допомогала В.В. Хвойці в організації його археологічних досліджень та публікації їхніх результатів.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 914
Англійською мовою. Перекладач не відомий.
Листівка із зображенням коледжа Пемброк.
XII.1903
Кембридж.

С наилучшими пожеланиями в Рождество и Новый год.

Ellis H. Minns

Хвойка — Міннзу

НА ІА НАН України, Ф-2, Д4. Російською мовою.
Чернетка листа написана рукою А. Скриленко.
Початок 1904 р. (?)

Most esteemed sir,

Считаю приятным долгом выразить Вам свою сердечную благодарность за любезное внимание и в свою очередь принести Вам хотя и запоздалые, но тем не менее самые искренние поздравления с

праздниками и Новым годом при пожелании Вам всех благ и доброго здоровья для дальнейшего столь же успешного продолжения Вашей просвещенной деятельности.

Truly yours

В. Х.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 915. Російською мовою.
17/30 мая 1904 г.

Кембридж.

Velecteny Pane!

Очень Вам благодарен за присланную статью которую прочел с величайшим интересом¹. Она собою представляет действительно шаг вперед тем что окончательно проясняет вопрос о назначении площадок открытием сосудов с жженными человеческими костями. Зато с трудом представляю себе отношение культур А и В². В как будто более ранняя, но статуэтки такие удивительные. Я не знаю как назвать площадки³ по-английски. Area мне кажется лучшим переводом, platform обозначает некоторую возвышенность, которой по-видимому нет. Как пишется Ваша фамилия латинскими буквами. Chvojka или Chvojko?

За последнее время я часто выдаюсь с одним молодым Чехом который здесь занимается изучением Политической экономии: иногда стараюсь с ним беседовать cesky, но выходит совершенно по-русски. Но мне очень приятно помогать гордому внуку Славян ввиду всего что славяне сделали для меня. Хотя я не совсем уверен в том что они всегда были и есть такими мирными. Греки не так смотрели на них. Этот взгляд происходит от Safarika⁴. Прошу Вас передать мой поклон Антонине Антоновне.

Надеюсь что Вы согласны на том чтобы я воспроизводил некоторые из Ваших рисунков. Я хочу еще кое-что взять из изданий Ханенки⁵. Это небось позволяется!

Еще раз примите выражение моей глубокой благодарности.

Уважающий Вас Ellis H. Minns.

¹ Напевне, ідеться про працю В. Хвойки «Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры» (Хвойка 1904а).

² Хронологічні періоди, на які В.В. Хвойка поділяв трипільську культуру.

³ Термін «площадка» В.В. Хвойка застосовував для позначення залишків глинобитних будівель трипільської культури. Проти застосування цього терміну ще на початку ХХ ст. виступав М.Ф. Біляшівський. Утім, термін прижився і перебуває в науковому обігу донині.

⁴ Шафарик (Шафаржик) (1795—1861) — словацький та чеський славіст, літератор, історик.

⁵ Мається на увазі видання «Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Древности Приднепровья». Вийшло у світ 6 випусків протягом 1899—1902 рр.

Хвойка — Міннзу

Cambridge University Library

Add 7722, Box 1.

15 червня 1904 р.

Veleslovutny pane!

От души благодарю Вас за Ваше милое письмо, доставившее мне, как всегда, большое удовольствие, и спешу ответить на поставленные мне в нем вопросы.

Название *area* и по моему наиболее подходит для передачи понятия “площадка” во всех случаях, когда этот термин встречается в археологии.

Фамилия моя пишется *Chvojka*. Хвойка.

Относительно воспроизведения моих рисунков Вы, разумеется, имеете полную *carte blanche*; то же могу сказать и от Б.И.Ханенко¹, который очень рад тому, что Вы интересуетесь его изданиями.

Вообще все мы чрезвычайно счастливы, если можем чем-нибудь способствовать распространению науки, одинаково дорогой и Вам и нам.

При сем препровождаю Вам несколько фотографий, касающихся “Древне Арийской — Трипольской культуры А.”, из последних моих раскопок.

Надеюсь, что Вы сохраните то доброе расположение к нам, какое проявляли всегда на словах и на деле, и не будете забывать сюда писать почаще, чем доставите мне большое удовольствие.

Читали Вы знаменитый труд нашего чеха, Dr. L. Niederle “Slovanske Starozitnosti”²? его переводом на русский язык при моем малом содействии занимается Г-жа Скриленко, которая благодарит Вас за внимание к ней и в свою очередь, шлет Вам свой сердечный привет.

Пока позволите пожелать Вам всех благ и всего лучшего.

Искренне преданный Вам, В. Хвойка.

¹ Ханенко Богдан Иванович (1848—1917) — Голова правління Товариства аматорів старовини та мистецтв, фундатор Київського міського музею, колекціонер.

² Багатотомна праця, перші три томи якої вийшли у 1902—1919 рр. У ній зібрано все, що на той час було відомо про слов'ян IX—XII ст., передусім із розкопок у Чехії та Росії.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 916. Російською мовою.

22 июня / 5 июля 1904 г.

Кембридж.

Velecteny Pane!

Очень я Вам благодарен за Ваше любезное письмо, за присланные фотографии и за позволение воспользоваться рисунками находящимися в изданиях Ваших и г-на Ханенки. На этот раз я не буду в состоянии изложить надлежащим образом все подробности Трипольской культуры так как моя книга касается собственно скифской культуры и

древностей греческих поселений. Я только мимоходом даю обзор очень беглый других древних культур Южной России. А когданибудь как общий взгляд на Триполье установится, и к этому Вы за последнее время много приближаетесь, надеюсь составите более удовлетворительный обзор для какого-нибудь из наших ученых журналов. Как я получил Ваше хорошее письмо я был на родине и как раз гостил у нас молодой Чех который слушал здесь лекции по экономике. Он мне пошлет книгу Нидерле¹. Я хотел бы ее читать по чешски чтобы научиться Вашему языку в котором я пока очень швах. А Вы, прошу Вас, если будете писать мне, пишите по чешски. Прошу Вас благодарить Богдана Ивановича от меня, и передать мой лучший привет г-же Скриленко.

Преданный Вам

Ellis H. Minns.

¹ Нидерле Любор (1865—1944) — чешский археолог, этнограф, историк-славист. На час листа — професор доісторичної археології та етнографії Празького університету. Був знайомий та підтримував довготривале листування із В.В. Хвойкою.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 917. Російською мовою.

Кінець 1904 р.

Vele cestny Pane Chvojka,

Большой спасибо за Броварский могильник¹. Нет ничего моего, что я могу послать в ответ. Когда будет то пошлю. Пока шлю свой лучший привет и лучшие пожелания на 1905 год.

Ваши преданный

Ellis H. Minns.

¹ Хвойка 1904б.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 918. Російською мовою.

Листівка.

XII. 1906 г.

Кембридж.

С Новым Годом с Новым счастьем!

Ellis H. Minns.

Хвойка — Міннзу

Cambridge University Library

Add 7722, Box 1.

Чеською мовою, переклад К. Синиці.

8 січня 1907 р.

Уважаемый господин!

Большое спасибо за сердечные поздравления с Новым годом, будьте уверены, что от души желаю Вам во всем таких же прекрасных успехов. Мне особенно приятно, что Вы проявили ко мне

свою благосклонность, особенно сейчас, когда тягостная болезнь немилосердно играет со мной. Так неожиданно, что Вы меня вспомнили, это еще больше порадовало меня и стало в это мрачное время хоть каким-то светлым моментом. Будьте уверены, что ценю такую благосклонность ко мне и что буду и останусь Вам за это всегда благодарен.

А теперь несколько слов о нашей возлюбленной — археологии.

В этом году, т.е. в 1906, ведем раскопки в Подольской губ., в области Древне-Арийской (Трипольской) культуры, нами обнаружено много “площадок”, собранных в меньшие или большие группы, относящихся к двум видам рисованной керамики.

1. Первый тип этой посуды очень близок к культуре Лит. В., распространенной в Киевской, Черниговской и Бессарабской губернии. Среди прочих находок есть большая ваза, около 1 метра, наполненная поджаренными пшеничными зернами и красиво расписанная. Фон, поверхность этой вазы покрыт светло-коричневой краской и разделен на два горизонтальных пояса (круга). В первом круге темно-красным цветом изображены такие звери: козел, коза, олень и собака, второй круг состоит из узоров, нанесенных той же краской.

2. Ко второму типу относится пестро расписанная посуда особого вида, ранее у нас в России неизвестного. Ее поверхность чаще всего покрыта черной, светло-коричневой, желтоватой или серой краской. И на этом фоне нанесены узоры, в зависимости от того, какого цвета фон. Чаще всего используются три цвета: белый, светло- или темно-красный, оранжевый, коричневый и т.д. Выглядит довольно пестро.

Фотографии нескольких образцов посуды и ее фрагментов прилагаю к письму.

Сердечный Вам привет. По-дружески преданный Вам.

В. Хвойка

P.S. Прошу простить, что пишу по-чешки, это было Вашим пожеланием.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 920.

Англійською мовою. Перекладач не відомий (редакція наша. — В. К.).

28 января 1907 г.

Кембридж.

Дорогой г-н Хвойка,

Ваше письмо принесло мне большое удовольствие, это первое обстоятельное письмо, которое я получил на чешском, я почувствовал гордость читая его и добрые мысли и хорошие пожелания я нашел в нем и получил серьезное

удовлетворение. В самом деле, я очень благодарен Вам.

Но я очень огорчен Вашей болезнью¹. Я верю, что Вы почувствуете себя лучше, так как время идет к приятной поре года. Очень благодарен за очень интересные фотографии. Один образец из этой группы, который я видел на изображении, наиболее высокого качества, другие, кажется, совсем новые и, конечно, главную роль должен играть их цвет.

Я боюсь, что в отношении археологии я делаю очень мало за последнее время, особенно по раннему периоду: помимо работы над историей Греческих колоний, я должен давать лекции по латинской палеографии. Для этого я нашел, что Friechich's «Ucebna Kniha» очень полезна, так как она дает более ясный очерк, чем некоторые более претенциозные работы. Также недавно, помогая учителю этого колледжа, который занимался исследованием древней истории Moravion Brethren, я нашел, что очень полезно даже малое знание чешского.

Если Вы увидите Н. Беляшевского и мадам Скриленко, передайте им пожалуйста мои сердечные приветствия. Мне очень жаль, что «Археологическая летопись» закончилась². Благодарю, еще раз за Ваше любезное письмо и отличные фотографии.

Искренне Ваш Эллис Х. Миннс.

Если я смогу что-либо сделать для Вас в области английских книг, не колеблясь дайте мне знать.

¹ В.В. Хвойка багато років хворів на туберкульоз, який був тоді дуже поширеною хворобою і розиткові якого сприяла висока вологість у приміщеннях Музею (особливо в перші роки після завершення будівництва — дренажні роботи проводилися з 1900 до 1907 рр.).

² Видання журналу (що наслідував однойменну збірку) припинилося в 1905 р.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 919. Російською мовою. Листівка. Шлюбна процесія. 1907 г.

Спрздником! И на нашей улице был праздник!¹ Лучшие пожелания на 1908 г.

Преданный Вам

Ellis H. Minns.

¹ Масться на увазі одруження Е. Міннза.

Хвойка — Міннзу

Cambridge University Library

Add 7722, Box 1.

14 січня 1908 р.¹

Veleslovutny pane!

Прошу Вас принять мою глубочайшую благодарность за Вашу добрую память обо мне и за поздравление с «Новым Годом», причем про-

шу быть уверенным, что и я взаимно от души желаю Вам всего того, чего только может пожелать Вам искренно преданный и всегда уважающий Вас человек.

Что касается нашей археологии, то я в настоящем году, производя раскопку около Десятинной церкви², находящейся как Вам известно в части старого города, сделал некоторые интересные открытия. Так на[пример] обнаружил развалины стен дворца в котором по всей вероятности жила княгиня Ольга и Владимир. На развалинах этих оказалась целая масса фресок и кирпич с гербом и монограммой Владимира. Кроме этого при означенной раскопке был найден мною 0,7 м. высоту запрестольный крест, греческой работы X в. н. Р.Х., формочки (каменные) для отливки складных крестов, колтов, браслетов и других украшений, а также глиняные плитки, украшенные настоящей разного цвета эмалью. Профессор Кондаков³, видевший эти плитки утверждает, что до сих пор подобных, которые бы были украшены византийской настоящей эмалью, нигде еще не были найдены, с ними вместе найдено было множество кусков разноцветной эмали а также тиглики (приборы в виде сосудов) в которых она расплавлялась и много других предметов.

В свое время постараюсь выслать Вам отиск описания этой раскопки.

Всегда искренно преданный Вам, В. Хвойка.

¹ На листе стоит дата «1907 р.». Судячи з тексту листа, В. Хвойка проставив її помилково, замість «1908», як це часто буває на початку року.

² Йдеться про розкопки В.В. Хвойки у 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського біля Десятинної церкви, які дали дуже цікаві результати.

³ Кондаков Никодим Павлович (1844—1925) — історик візантійського та давньоруського мистецтва. На той час професор Петербурзького університету.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 921.

Частина листа написано англійською, частину — російською. Перекладач не відомий.

2/15.III. 1908 г.

Кембридж.

Дорогой г-н Хвойка,

Благодарю Вас за Ваше любезное письмо с добрыми пожеланиями на будущее. Как видите, я разрешил себе отвести свой взор прочь от старых книг и древних сосудов и нахожу, что они не составляют человеческого счастья; однако, я не совсем покинул археологию: печатание моей книги быстро продвигается. Разрешите мне передать мои поздравления по поводу Ваших последних открытий [далее по-русски] около Десятинной церкви. С тех пор как я прочел Кондакова «Русские клады»¹ я очень интересуюсь великок-

няжеским периодом и его искусством. Могу себе представить как Никодим Павлович радовался Вашим открытиям. С большим удовольствием я буду читать Ваш отчет, если Вы будете так добры и пошлете его.

Недавно я прочел другую часть «Славянские древности» Нидерле. Я всегда удивляюсь его начитанности. Только Чеху могут быть одинаково известны литература и Западной и Восточной Европы.

Прошу Вас передать мой поклон Госпоже Скриленко и г-ну Беляшевскому.

Преданный Вам.

Ellis H. Minns.

¹ Працю Н.П. Кондакова присвячено дослідженню старожитностей великокняжої доби (Кондаков 1896).

Хвойка — Міннзу

Cambridge University Library

Add 7722, Box 1.

4 грудня 1908 р.

Velevazeny pane!

Прежде всего, позвольте поздравить Вас с наступающими праздниками и Новым годом с пожеланием Вам доброго здоровья и всего лучшего.

При этом случае, позволяю себе вместе с настоящим письмом в память о Вашем посещении нашего Музея, а также моих раскопок, препроводить Вам некоторые фотографические снимки, показывающие на эти происшествия.

Я очень сожалею о том что Вы *velevazeny pane* не приняли также участия на бывшем в Августе с. г. археологическом съезде в Чернигове¹ и потому пришлось мне лишиться удовольствия видеть Вас, как на означенном съезде так и в нашем Музее, а также и на моей раскопке около Десятинной церкви на которой присутствовали почти все с. г. члены вышеупомянутого съезда.

Теперь будущий археологический Съезд имеет быть через 3 года в Севастополе, но на случай если же до того времени будете у нас в России, то покорнейше прошу Вас не забудьте своим посещением удостоить также наш Киев и Музей, что доставит мне особенное удовольствие.

На конец еще малая к Вам просьба, на днях был у меня в Музее, мой хороший приятель, Директор распорядитель сахарного завода (так же чех) очень состоятельный и практический человек просил меня спросить Вас, не найдется ли у Вас ктонибудь из знакомых кто бы в России в Киевской губ. желал с капиталом принять участие в сельско-сахарной промышленности т.е. быть участником в делах сах[арного] завода при котором находится крупное землевладение на полях в акци-

онерном Обществе так как это имеет быть очень выгодное дело, то я обещал ему спросить Вас об этом.

Александр Николаевич Александровский недавно выехал во Францию к г. г. Терещенко, Г-жа А.А. Скриленко находится в Екатеринославле учительницей иностранных языков в женской гимназии.

Что меня касается то дома тружусь над окончанием некоторых моих работ, а в Музее, занимаюсь тамошними делами по археологической части.

С глубоким уважением и преданностью,
В. Хвойка.

¹ У серпні 1908 р. у Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, на якому В.В. Хвойка доповів про результати досліджень біля Десятинної церкви.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 922. Російською мовою.

18/31 декабря 1908 г.

Кембридж.

Многоуважаемый Василий Васильевич!

Простите что я оставил Ваше письмо так долго без ответа. Оно пришло как раз перед праздником, а теперь как я стал более или менее семейным человеком (семья пока впереди) к празднику много хлопот. Вообще в этом году я что-то мало сделал в археологии: надо было устроиться в своем доме и обставиться всем нужным. Потом пошла инфлюэнца; как только выздоровился, я должен покончить со старою переводной работой по истории Русской литературы, после того я писал статьи о Скифии и о славянах и т. п. для нового издания Британской энциклопедии а при всем том читал лекции по Латинской и Греческой палеографии. Но наконец мерещится свободный промежуток.

Надеюсь, что Ваше здоровье которое когда Вы мне писали в последний раз было очень не удовлетворительным поправилось. Признаться, что меня больше всего заинтересовал в пакете фотографий за которые я еще не успел поблагодарить Вас, снимок в котором Вы прислоняетесь к витрине.

Снимки с предметов Трипольской культуры у меня есть уже почти все благодаря Вашей предупредительности. Но я их передам нашему профессору археологии который снимал лито-графию фон Штерна ¹, т. к. нельзя было достать экземпляр. А вещи из Десятинной церкви очень интересны, особенно запрестольный крест и формы для отливки тельников. Надо вот когда-нибудь писать маленькую историю древнерусского искусства, но когда это будет Бог весть. А это по крайней мере меня приведет в Россию; и немедленно сделаю себе честь

поклониться матери русским городам и познакомиться лично с Вами и видеть Ваш музей.

А насчет сахара ничего не могу: капиталисты не по моей части: и капиталист не стал бы слушать меня. Места не осталось чтобы поздравлять Вас с праздником и пожелать Вам всего лучшего в будущем году.

Ваш преданный

Ellis H. Minns.

¹ Штерн Эрнест Романович (1859—1924). На час написания листа — профессор Императорского Новороссийского университета. На літографіях, швидше за все, були зображення матеріалу з Петрен (трипільська культура).

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 923. Англійською мовою.

Листівка.

17.04.1909.

Очень благодарен за такое любезное воспоминание обо мне на Пасху. Счастливой Пасхи Вам.

На другой стороне [открытки] Вы видите наш Университетский Музей Искусств. Сейчас мы собираемся строить Археологический Музей.

Искренне Ваш

Ellis H. Minns.

Хвойка — Міннзу

Cambridge University Library

Add 7722, Box 1.

24 січня 1912 р.

Глубокоуважаемый Эллис Николаевич!

Получив Ваше письмо, я с большим удовольствием спешу поделиться с Вами тем, что известно мне лично о нашем Средне-Приднепровском янтаре.

Янтарь в нашей Средне-Приднепровской области встречается в окружности Киева (между с. Межигорьем и м. Триполье), в третичных отложениях, где залегают или серо-зеленоватых или белых песках.

Промышленным способом, насколько мне известно, его здесь не добывают, но часто местные крестьяне, небольшими партиями, приносят и продают его некоторым занимающимся его обработкой — мастерам или же просто скупицам. Мне даже самому когда я бывал на раскопках, крестьяне приносили 2-3 десятка кусков янтара разной величины, предлагая его купить как древность.

На мои вопросы каким образом и откуда получали предлагаемый мне янтарь, я получал всегда один и тот же ответ, а именно: это он вымыт дождем и находим в яру или же вынут из озера при ловле сетями рыбы.

При этом старики-крестьяне передали мне, что они помнят, что в их молодости, когда было еще много больших прудов и озер, во время летней сильной засухи когда пруды усыхали, то при ловле рыбы, вместе с рыбами, они вытаскивали множество кусков разной величины прекрасно-го янтаря, который для продажи обыкновенно возили в Киев.

Таким образом примитивное собирание янтаря, происходило здесь и раньше и вероятно в более значительных размерах.

Что в Велико-Княжескую эпоху, янтарь составлял для Киева вывозной продукт на это указывают и исторические сведения, кроме того, он в изобилии встречается в здешних славянских городищах и при погребениях не только в славянской но и в скифской эпохах в виде бус, привесок и др. предметов иногда и не обработанных кусках. А так как Средне-Приднепровские жители как на это показывают во множестве находимые здесь греческие изделия, имели весьма оживленные сношения с греческими колониями, то наверно уже и тогда, янтарь служил в известных размерах продуктом местной вывозной торговли.

Весьма возможно, что громадное изобилие находимых в Среднем-Приднепровье римских монет, имеет тоже некоторую связь с янтарным вопросом.

Насколько химический анализ здешняго Днепровского янтаря, отвечает Балтийскому, я к сожалению не знаю, но на случай надобности прилагаю при письме несколько размельченнаго Днепровскаго янтаря из собрания графа А.А. Бобринскаго¹, который подарил его нашему музею.

Приводя это, глубокоуважаемый Еллис Николаевич к Вашему сведению, я очень был бы счастлив если бы Ваш общеизвестный ученый и глубокоуважаемый Sir Evans², имел бы возможность хоть чем нибудь воспользоваться из этих сведений.

Всегда глубокоуважающий Вас и искренно преданный В. Хвойка.

Викентий Вячеславович Хвойка.

¹ Бобринский Олексій Олександрович (1852—1927) — голова Імператорської Археологічної комісії. Проводив дослідження курганів в українському лісостепу.

² Еванс Артур Джон (1851—1944) — англійський археолог. Займався дослідженнями на Криті.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 924. Російською мовою.
29 января / 11 февраля 1912 г.

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславович!

Не могу достаточно благодарить Вас за полный ответ на вопрос Evans'a. Я ему переслал перевод Вашего письма такого ясного и обстоятельного и образцы янтаря которые я не сомневаюсь доста-

точные для решения вопроса посредством анализа, результат которого не премину сообщить Вам.

Замечательно, что мы оба взяли да забыли как звать друг друга. Я Вас величал каким-то Василием Васильевичем а Вы меня Николаевичем. Меня по русски зовут Ильёю Егоровичем. Еще раз благодарю за письмо и за янтарь.

С искренним почтением и уважением

Преданный Вам

Ellis H. Minns.

P.S. Надеюсь что Ваше здоровье поправилось за последний год!

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 925. Російською мовою.
13 / 26 октября 1912 г.

Многоуважаемый Викентий Вячеславович!

Хотя он не по моей части, палеолит уж как-то слишком отдален для меня, присланные Вами фотографии возбудили во мне большой интерес. Я сейчас пошел с ними к нашему профессору Геологии который простирает свой предмет до позднейших времен и даже ссорится с записными археологами потому, что археологические предметы скупляет для геологического музея. Он конечно тоже живо заинтересовался Вашею фотографиею хотя сначала, как и должно быть, отнесся к ней довольно скептически, но конечно по фотографии нельзя судить а я его уверял что полагаться на Вас можно безусловно. Мы вместе смотрели предметы, имеющие некоторое отношение к Вашей находке: громадный и совершенно полный скелет Cervi Hibernici¹ из Ирландии, несколько фрагменты из здешних краев, череп Bovis primigenii² в котором осталась до сих пор половина палеолитической сокиры, и череп меньшего оленя с рогами наполовину отпиленными в неолите. Проф. Hughes мне обещал фотографии с этих вещей которые я мог бы Вам прислать, я же и погодя несколько дней посетил его опять, но он все не присылает снимков и видно что уже прошло много времени и Вы подумаете что я не получил или не обратил внимания на Вашу присылку. Но я за нея очень благодарен. Еще больше потому что она доказательство что Вы еще не забыли меня несмотря на мое невнимание к Вам. Признаться я кроме своих лекций и своей книги почти ни о чем не думаю. Книга выйдет надеюсь около Рождества. Но часть касающаяся до Трипольской культуры давно напечатана: придется кое-что вставить в прибавлениях. Напр[имер] ссылку на работу моего коллеги А.Д.В. Wace с M.S. Thompson'ом Prehistoric Thessaly с очень интересными результатами с Северной Греции. Wace хотел было копать и в Македонии но война испортила дело. Впрочем

освобождение славянских христиан еще важнее археологии. *Cervus giganteus*³ распространился от Алтая до Ирландии. (см. Чурский в Зап[исках] Ак[адемии] СПб XL. 1892). Как я понимаю он дольше всего остался в Ирландии чуть не до неолита и в торфах там находят громадные костяки 8,9 футов вышины совершенно со всеми косточками сохраненные, потому что в Ирландии он как бывает на островах, утривовался. Если Hughes мне даст фоторафии непременно пришлю. Я ему опять напомяну. Ваши снимки он не получит иначе.

На недавнем всемирном математическом съезде здесь я встретил несколько Чехов. Они обрадовались тем немногим чешским словам кот[орые] я выкинул и посетили рукопись *Dalimila kot[орые]* здесь хранится.

Еще раз благодарю за фотографии и еще более за добрую память. Чем могу я Вам служить? Простите за нескорый ответ. Не моя вина.

Крепко жму Вашу руку. Уважающий Вас
Ellis H. Minns.

¹ Олень.

² Бізон.

³ Бізон гігантський.

Міннз — Хвойці

НА ІА НАН України, Ф-2, О-3, № 925. Російською мовою.

21 декабря 1912 г. / 3 января 1913 г.

Многоуважаемый Викентий Вячеславович!

Я перед Вами очень виноват и тоже перед Проф[ессор]. Hughes. Если Вы помните что в замен за Ваши интересные фотографии *Alces Megaceros*¹ из Днепра он обещал фотографию каменного орудия оставшегося в черепе *Vox primigenius*² что у него в здешнем геологическом музее. Вместо фотографии он мне прислал свою книжку о графтафте *Cambridge shrine*³ в которой есть рисунок черепа но довольно неудовлетворительный на странице 137. А я получив книжку должен был немедленно переслать но по непростительной лени моей она валялась два-три месяца на моем письменном столе (в дальнем ящичке она была бы хоть цела) и даже испачкалась чернилами. Могу только просить Вашего снисхождения.

Прошу при случае известить меня о составе Вашего музея т. е. в нем ли хранятся вещи изданные у Ханенки, еще и вещи кот. Вы издали в Каменном веке и других статьях и еще где вещи раскопанные Гр. Бобрински и опубликованы им в Смеле⁴ (конечно не говорю об отчетах чужих раскопок кот. он включил напр. вещи из Рыжановки⁵ кот[орые] в академии Краковс-

кой не так ли? а вещи из Аксютинец⁶ у Ханенки). Мне показалось что в предисловии я должен определить где хранятся вещи кот. не попали в Эрмитаж.

От Эванза ничего не слышно насчет состава Киевского янтаря. Я ему когда нибудь напишу.

А главная цель письма это пожелать Вам всякой радости на праздник и всякого благополучия в 1913 г.

Надеюсь что Ваше здоровье улучшилось. Крепко жму Вашу руку. Преданный Вам
Ellis H. Minns.

¹ Лось.

² Бик звичайний.

³ Можливо, йдеться про зображення (графіті?).

⁴ Бобринский 1887, 1894, 1901.

⁵ Один із багатих скіфських курганів у лісостеповій зоні України, який досліджував Д.Я. Самоквасов.

⁶ Курганна група, розташована у Посуллі. Розкопували Д.Я. Самоквасов та С.А. Мазаракі.

Хвойка — Міннзу

Институт рукопису НБУВ.

Ф. 153, № 101.

Чернетка листа написана рукою В. Хвойки. Російською мовою.

Не раніше 1913 р.

Рапе!

Прежде всего прошу Вас принять мою глубочайшую и искреннейшую благодарность за присланный мне Ваш великолепный и образцово исполненный труд «*Scythians and Greeks*», приводящий не только меня, но и других лиц, видевших его, в неописуемый восторг. Граф А.А. Бобринский в его бытность в Музее спрашивал меня видел ли я Вашу превосходно/чудесно [в рукопису два варианты] изданную работу на что я ему ответил, что не только видел, но и получил ее от Вас в дар, а Б.И. Ханенко узнав об Вашей работе, просил меня позволить ему взять ее домой для подробнейшего просмотра.

Затем очень и очень извиняюсь. что только сегодня имею возможность Вам написать, причиною этому моя хроническая болезнь, постоянно держащая меня под опекой докторов.

Кроме того, меня очень интересовало несколько ближе познакомиться с содержанием Вашей книги, и чтобы этого достигнуть я ожидал приезда Вашего бывшего ученика А.Н. Александровского (так он сам себя назвал, пояснив, что только благодаря Вам он изучил английский язык). На днях А.Н. возвратился из своего путешествия по Волге и Каспийскому морю, где главным образом путешествовал с семейством г. г. Терещенко¹ на их яхте.

Однако А.Н. не только часто путешествует, но и усердно занимается литературными

ми трудами и сам много пишет. Читая Вашу работу он был очень приятно поражен и все добавлял — «это я понимаю, вот фундаментальная работа и какое прекрасное изложение» и т. д.

Принося Вам еще раз мою искреннюю благодарность за добрую память и Ваше тепло ко

мне отношение прошу принять уверения в моем глубоком почтении и искренней преданности.

Х.В.

¹Родина Терещенків — знамениті меценати-цукро-заводчики, діяльність яких залишила помітний слід в історії України та Києва. Зокрема, вони викупили значну частину колекцій В. Хвойки для міського Музею.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1. — 172 с.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1894. — Т. 2. — 225 с.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. 3. — 174 с.

Изв. XI АС в Киеве 1—20 августа 1899 г. — К., 1899. — № 12. — С. 175—177.

Изв. XII АС в Харькове 15—27 августа 1902 г. — Х., 1902. — С. 33—34.

Козловська В.С. Памяти В.В. Хвойки // Україна. — К., 1914. — С. 49—55.

Кондаков Н.П. Русские клады. — СПб., 1896. — Т. 1. — 213 с.

Парфянский выстрел. — М., 2003. — 759 с.

Скифский Роман. — М., 1997. — 623 с.

Тр. XI Всерос. археол. съезда в Киеве 1899 г. — М., 1901. — Т. 1—2.

Хвойка В.В. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен: по поводу статьи г. Волкова // АЛЮР. — 1903. — № 1. — К., 1904. — С. 26—36.

Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // ЗОРСА. — М., 1904а. — Т. 5. — В. 2. — С. 1—25.

Хвойка В.В. Раскопки могильника при с. Броварки Гадячского уезда Полтавской губернии // Древности: Тр. МАО. — М., 1904 б. — Т. 20. — В. 2. — С. 40—48.

Шовкопляс Г.М. Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (До 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 4—25.

Minns Ellis H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — 720 p.

Одержано 11.10.2004

В.А. Колесникова

ПЕРЕПИСКА В.В. ХВОЙКИ С Э. МИННЗОМ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ НАПИСАНИЯ НАУЧНОЙ БИОГРАФИИ В.В. ХВОЙКИ

Результатам научных поисков и жизненному пути В.В. Хвойки посвящено ряд статей и очерков, но еще не создано его достаточно полного научного исторического портрета, не проведено комплексного исследования его жизни и творчества. Для этого, вместе с изучением и обобщением многих материалов и документов, очень ценным представляется анализ личных контактов В.В. Хвойки с учеными и научными учреждениями в конце XIX — начале XX вв. Наиболее информативным источником является эпистолярное наследие ученого, его переписка с ведущими исследователями.

V.O. Kolesnykova

THE CORRESPONDENCE BETWEEN V.V. HVOIKA AND E. MINNZ AS A SOURCE FOR WRITING THE SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF V.V. HVOIKA

This publication contributes to the development of the complete historical portrait of V.V. Hvoika and to the complex investigation of his life and work, though there are several articles and outlines devoted to the results of the scientific searching and course of life of this scholar. For the fulfillment of this task the analysis of personal contacts of V.V. Hvoika with the scholars and scientific institutions at the end of the 19th – the beginning of the 20th c. is of great value, together with the study and generalization of the content of many documents and materials. The most informative source in this case is epistolary heritage of the researcher, his correspondence with the leading scholars.

До історії стародавнього виробництва

Д.П. Недопако, М.О. Горнікова

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ЗБРОЇ ІЗ ПОХОВАННЯ В МЛИНОВІ

У замітці подано результати структурних досліджень меча та наконечника списа з поховання в снт Млинове Рівненської обл.

Досліджено меч та наконечник списа з поховання, випадково виявленого в селищі міського типу Млинове Рівненської обл. на Волині. Поховання знаходилося на глибині 0,35—0,55 м у передматериковому глинистому ґрунті. Здійснено поховання за обрядом трупоспалення на стороні. Поряд із горщиком-урною виявлено зігнутий учетверо меч, а в дно поховальної ями був устромлений деформований наконечник списа (див. рисунок). За складом поховального інвентарю поховання датується серединою — третьою чвертю III ст. н. е. (Козак, Прищепа 1999, с. 14—21).

Зразок ан. 954 для досліджень меча було взято з леза на 2/3 поперечного перетину. Метал чистий, має невелику кількість точкових включень. За своєю мікроструктурою на більшості площі шліфа це ферит з мікротвердістю 151—181 кг/мм², а на вістрі леза — перліт із мікротвердістю 274 кг/мм² і вмістом вуглецю до 0,6 %, незначна навуглецьована зона тягнеться і вздовж однієї бічної поверхні зразка. Меч відковано з однієї заготовки кричного заліза досить високої якості з подальшою цементацією вістря леза та однієї бічної поверхні леза.

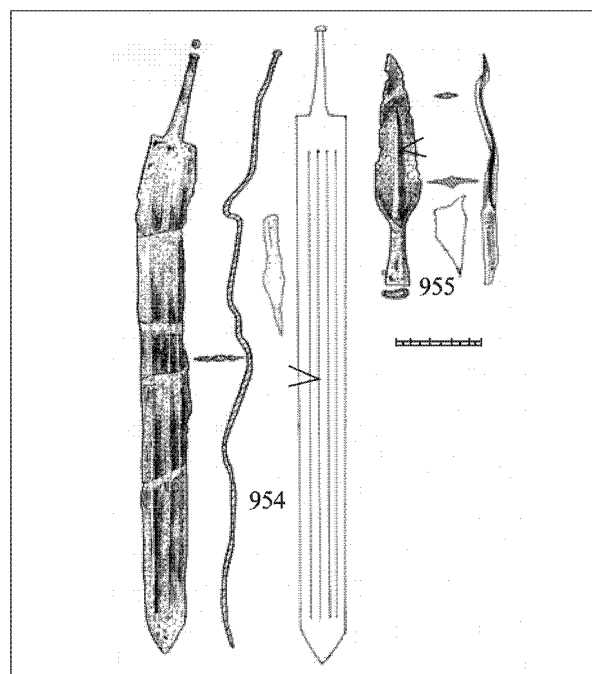
Зразок з наконечника списа також узято на 2/3 поперечного перетину пера. Метал наконечника дуже чистий, точкові включення досить рівномірно розподілені по площі зразка. Структура металу — чистий ферит із мікротвердістю 151—181 кг/мм². Зерна фериту рівновісні і приблизно одного розміру. Наконечник виготовлено з кричного заліза високої якості.

Отже, під час виготовлення двох досліджених видів зброї використано різні технологічні схеми. Меч зроблено із застосуванням зміцнювальної технології цементації вістря

леза, а наконечник списа — із кричного заліза без використання зміцнювальних технологій. Термообробка відсутня.

Свого часу Г.О. Вознесенська дослідила 30 залізних виробів із пшеворських та пшеворсько-ліпецьких пам'яток Львівської обл., у тому числі меч та наконечник списа з могильника біля с. Гриньов (Вознесенская 1981, с. 36—44).

Було встановлено, що обидва предмети виготовлено із досить чистої сталі без термообробки. Оскільки у пшеворських племен був поширений обряд трупоспалення, то очевидно наслідки термообробки могли бути знищені вогнем, до того ж аналіз матеріалів із поселень показує, що майже всі предмети, придатні для термообробки, були піддані цьому процесу.

Технологічні схеми виготовлення меча та наконечника списа

Слід зауважити, що досліджені Г.О. Вознесенською матеріали датуються I ст. н. е., тобто вони є ранішими за досліджені нами.

Отже, зброя з поховання в с. Млинове за технологією виготовлення відрізняється від аналогічних матеріалів із с. Гриньов. Щодо впливу поховаль-

ного вогнища на структуру металу можна зауважити, що в с. Млинове трупоспалення було здійснене на стороні, й очевидно меч та спис не піддавали дії вогню, а з ритуальною метою погнули. Отже, з достатньою імовірністю можна стверджувати про збереження первинної структури металу.

Вознесенская Г.А. Техника и технология кузнечного производства пшеворских племен Верхнего Поднепровья // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 36—44.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А. Поховання пшеворської культури на Волині: Тези доп. семінару «Сто років вивчення культури полів поховань на Україні». — К., 1999. — С. 14—15.

Одержано 02.03.2005

Д.П. Недопако, М.А. Горникова

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ОРУЖИЯ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ В МЛЫНОВЕ

В заметке изложены результаты технологических исследований меча и наконечника копья из погребения пшеворской культуры у пгт Млыново Ривненской обл.

D.P. Nedopako, M.A. Gornikova

MANUFACTURING TECHNIQUE OF WEAPONS FROM THE BURIALS IN MLYNOVE

The article presents the results of technological study of the sword and spear-head from the burial of the Pshevorska culture near the urban village of Mlynove in Rivne Oblast.

Є.І. Архипова

ПАМ'ЯТКИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА (за матеріалами розкопок 2001—2002 рр.)¹

Статтю присвячено публікації християнських старожитностей Києва, виявлених під час розкопок у «місті Ярослава» неподалік стародавньої Спаської церкви, що існувала до XVI ст.

У 2001—2002 рр. Старокиївська експедиція Інституту археології НАН України здійснювала розкопки в західній частині «міста Ярослава» на вул. Велика Житомирська, 20—22 (Мовчан, Климовський 2001—2002²; Мовчан, Климовський 2002, с. 192—195). Цю частину міста раніше майже не досліджували, тому проведені роботи стали важливим джерелом для вивчення історії заселення, топографії та рівня розвитку матеріальної культури населення середньовічного Києва, його торговельних і культурних зв'язків. Під час розкопок були відкриті матеріали трипільської культури і досліджені об'єкти міської забудови XI—XIII, XIII—XV і XVII—XVIII ст.: житлові й господарчі будівлі, дві вулиці, провулок і 15 поховань церковного цвинтаря, знайдена велика кількість виробів ужиткового мистецтва з металу, скла і каменю місцевого та імпортного походження. Результати цих розкопок, безумовно, стануть темою багатьох досліджень. У цій статті розглядатимуться предмети християнського культу і деякі вироби декоративно-ужиткового мистецтва. Подальшому вивченню виявлених знахідок буде присвячено окрему працю³.

Численність культових речей і деталей церковного начиння в культурних шарах XI—XVII ст. пояснюється розташуванням досліджуваної ділянки неподалік (близько 100 м) фундаментів давнього храму. Згідно з «Описом київського замку» XVI ст., у цій частині Києва розміщувалась Спаська церква (Акты..., с. 34), яку Н.І. Петров ототожнював із «рештками» храму давньоруського часу,

який ремонтували ще у XV і XVI ст. Їх було відкрито у XIX ст. на захід від Замкової гори на вул. В. Житомирській (Петров 1897, с. 255).

Предмети християнського культу

Бронзова лита ручка дверей. Цей виріб у вигляді маски лева з кільцем у зубах (рис. 1, 1; 2, 1) було знайдено на глибині 0,9 м у шарі з матеріалами XII—XIV ст. (Звіт, с. 8—9, рис. 14, 824). Ручку відлито за восковою моделлю з подальшою доробкою різцем і поліруванням. Морду лева реалістично зображено у високому рельєфі на круглій (діаметром 8,5 см, завтовшки 0,35 см, заввишки 4,1 см) пластині з чотирма овальними виступами, в яких пробито ромбоподібні отвори. Розмір пластини з петлями — 9,95—9,45 см. Щоки тварини з широкими фігурними вирізами, у яких рухомо закріплено масивне залізне кільце діаметром 10,2 см (у перетині 0,9 см). Грива лягає на чоло трьома пасмами, опуклі надбрівні дуги прикрашено по внутрішньому краю заглибленими цятками, видовжені очі обведені рельєфною смугою, круглі вуха пластично змодельовано. Паща відкрита, з неї висунутий маленький круглий кінчик язика. Лицьова поверхня маски добре відполірована, внутрішній порожнистий бік — шорсткуватий і нерівний (відбитки глиняної форми).

Традиція оформлення ручок дверей у вигляді лев'ячих голів прийшла на Русь із Візантії. Такі вироби, відомі ще з античності завдяки апотропеїчному символізму образу лева, були не менш популярними й за часів середньовіччя. Накладні лев'ячі маски з кільцями в зубах є на дверях першої половини XI ст. у лаврі Св. Афанасія на Афоні, церковних дверях XI—XII ст. константинопольської роботи, що збереглися в Італії, на дверях собору Аугсбурга 1065 р., кафедрального собору в Гнезно і церкви Св. Михайла в Хільдесхаймі (Искусство... 1977, т. 1, № 177; Legner 1982, abb. 289; Свеховский 1984, табл. 199; Mrusek 1972, abb. 20, 21). На Русі такі ручки збе-

¹ Висловлюємо подяку авторам розкопок І.І. Мовчану і С.І. Климовському за надані матеріали, а також фотографу експедиції А.А. Чекановському і реставратору О.К. Сиром'ятникову.

² Далі «Звіт».

³ Матеріали зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

реглися на Сигтунських (або Корсунських) внутрішніх дверях новгородського Софійського собору, Тверських Покровського собору в м. Олександрові, Рождественського собору в Суздалі. Виходячи з розмірів і подібності до корсунських і тверських ручок, київська також походить від внутрішніх дверей. Ручки Тверських врат у м. Олександрові датуються серединою XIV ст. Подібні до них новгородські, на думку А.Н. Трифонові, також було відлито в XIV ст. під час поновлення дверей собору (Стерлигова 1996, с. 255—257, № 63).

Київську ручку знайдено в шарі з матеріалами переважно XII—XIV ст. Поблизу неї, на глибині 1,2 м, було виявлено фрагменти візантійської стеатитової іконки з дванадцятьма святами XII ст. (Архипова 2004, с. 8—11) і самшитовий гребінь (рис. 2, 6) (Звіт, с. 8—9, 22—23, рис. 13, 328, 14, 823). Подібні вироби з Новгороду датуються 1230-ми рр. — кінцем XIV ст., на дитинці Мстиславля такий гребінь знайдено в будівлі першої половини XIII ст. (Алексеев 1976, с. 46, рис. 2, 18), а на Великому посаді Москви — у будівлі другої чверті — кінця XIII ст. (Чернов, Бойцов 1992, с. 217, рис. 5, № 397). Отже, умови знахідки київської ручки дають змогу стверджувати, що вона потрапила до ґрунту в другій половині XIII—XIV ст., а типологічна подібність з ручками Корсунських і Тверських врат, аналогії яким відомі серед італо-візантійських пам'яток XI—XII ст. (Бочаров 1983, с. 5—33; Стерлигова 1996, с. 257), дає змогу припускати, що її відлито за візантійським зразком у XII — першій половині XIII ст.

Фрагменти мідних окладів ікон знайдено в культурному шарі проїжджої частини давньоруської вулиці (Звіт, с. 82, рис. 44, 1045, 1046).

Пластинка мідного басменого (?) окладу із золоченням завширшки 6,2 см і завтовшки 0,05 см (рис. 2, 3; 3, 4) збереглася фрагментарно на довжину 6,9 см. Її орнаментальну композицію поділено рельєфними рубчастими джгутами на дві смуги. Край, що лежав на луззі ікони, орнаментовано бордюром (завширшки 1,8 см) із круглих і довгастих із загостреними кінцями намистин, що чергуються. На гладенькій крайці (завширшки 0,7 см) із протилежного боку є отвір для цвяха. Від композиції широкої (3,3 см) смуги збереглася лише восьмипелюсткова розетка з опукло-круглими добре модельованими пелюстками і серцевиною, прикрашеною чотирма дірочками. Розетку розміщено в рубчастому медальйоні, до якого з одного боку прилягала рельєфна геометрична фігура у вигляді зигзага із напівпальметою і квітами, а з іншого — стебла рослинного орнаменту.

Розетки аналогічної форми добре відомі у пам'ятках візантійського і давньоруського мистецтва XI—XII ст. Ними, наприклад, прикра-

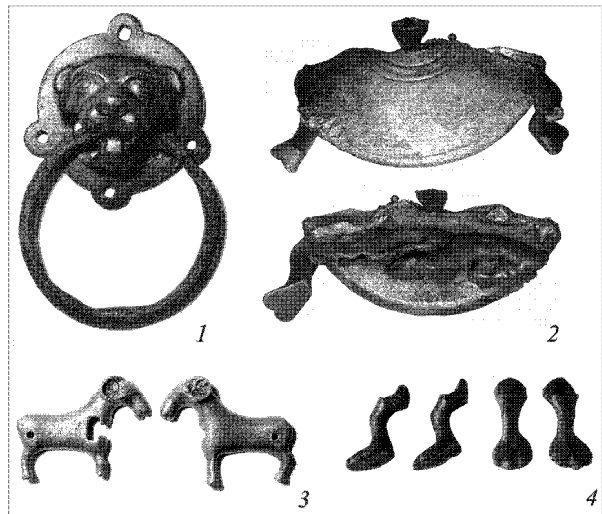

Рис. 1. Предмети християнського культу: 1 – бронзова ручка дверей; 2 – фрагмент підставки бронзового свічника; 3 – бронзовий замочок; 4 – ніжки у вигляді лап, знайдені у Софійському соборі в 1939 р.

шено срібні оклади ікон «Апостоли Петро і Павло» (друга половина XI — середина XII ст.) і «Богоматір Одигітрія» (середина — друга половина XI ст.) із Новгородського державного музею (Гордиенко 1996, с. 234—248, № 56, 57). Подібними до київського є два фрагменти мідного басменого окладу, один з яких виявлено у 1974 р. в іконописній майстерні 1194—1209 рр. на садибі Олисея Гречина в Новгороді (Колчин, Хорошев, Янин 1981, с. 72—79, 150—154), а інший — у Києві в 1973 р. на вул. Чкалова, 10 у житлі XIII ст. Там же було знайдено фрагмент мідної накладки до книги із зображенням святого (Боровський 1986, с. 104, рис. 8). Це дає підстави датувати нову знахідку XII ст.

Типологічно і за розмірами дуже подібний зразок басменого окладу (рис. 2, 5) із зображенням виноградної лози з трипелюстковими квітами (мотив поширений у візантійській торевтиці й мініатюрі X—XII ст. (Банк 1958, с. 211—221; 1971, с. 131—141) було виявлено у 1892 р. на вул. Трьохсвятительській у садибі Я.В. Кривцова (Хойновский 1893, с. 23, табл. VII, 52).

Інша знахідка — це фрагмент мідного карбованого окладу (№ 1045) із зображенням рослинного орнаменту з плетива виноградної лози, від якого залишилася частина видовженого медальйона з великим листком-пальметою всередині (рис. 2, 4; 3, 1). Розмір пластинки 10 × 6,2 × 0,05 см. З гладенького неорнаментованого боку вона має крайку завширшки 1,1 см з отворами від гвіздків. На пальметці є прокол, а трохи нижче — отвір діаметром 0,25 см. Подібні орнаментальні мотиви можна побачити на грузинських карбованих окладах ікон й інших культових предметах XI—XII ст. (Синай... 2000, В-104, В-105), ковчезі Костянтина Дуки XI ст. із Державної Оружейної па-

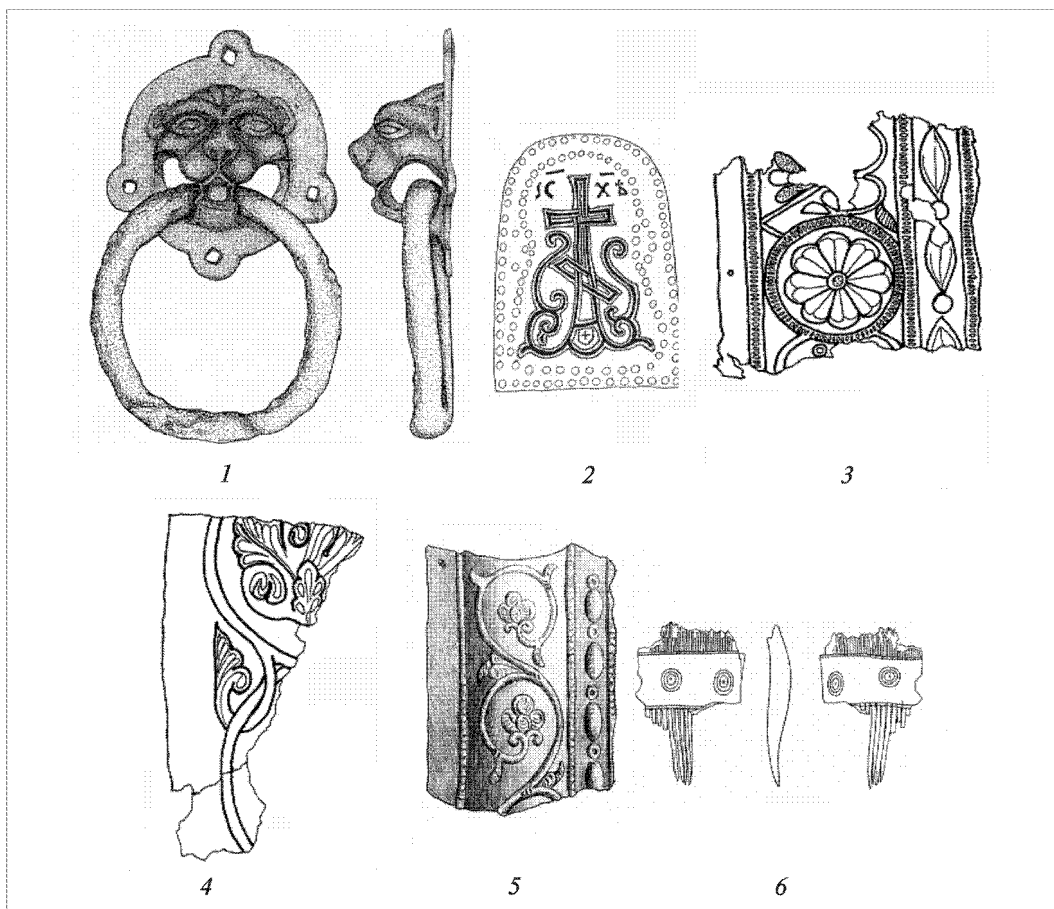

Рис. 2. Фрагменти культових предметів: 1 – бронзова ручка дверей; 2 – мідна іконка; 3–5 – мідні оклади на іконі; 6 – гребінь із самшиту

Рис. 3. Предмети християнського культу: 1, 4 – мідні оклади ікони; 2 – мідна іконка; 3 – фрагмент керамічної іконки

лати Московського Кремля (Банк 1978, рис. 23), колонках Великого срусалима першої чверті XII ст. із Новгородського державного музею

(Стерлигова 1996, с. 116—123, № 3). Ці паралелі засвідчують візантійське походження згаданого мотиву і дають підстави датувати київський зразок також XII ст. Виявлені під час реставрації рештки припою чи клею (?) зі зворотного боку пластинки вказують або на спосіб кріплення, або є результатом ремонту.

Від мозаїчного оздоблення храму походять знайдені на об'єкті (№ 10) XII—першої половини XIII ст. маленькі (від 0,3 до 0,5 см) прозоро-жовті та вишневі кубики смальти з пластинкою золотої фольги (Звіт, с. 23—25, № 177—313). Деякі з них пофарбовано оксидами міді, а до чотирьох прикипили дрібні мідні пластинки, тому автори звіту вважають, що ця смальта від ікони, але, оскільки на ній є і рештки вапняно-цементного розчину, вона, вочевидь, від оздоблення інтер'єру храму. Золотою смальтою звичайно викладали тло зображень, що мало не тільки сакральне значення, а й збагачувало колорит і сприяло використанню денного світла (Демус 2001, с. 62—63). За хімічним складом скло смальти Na-Ca-Si має візантійське походження і зварене на золі солончакових рослин⁴.

Фрагменти бронзових хоросів чи панікадил. У культурному шарі проїжджої частини давньоруської вулиці знайдено фрагмент (рис. 4, 3)

бронзового гаку від ланцюга панікадила (Звіт, с. 17, рис. 2, 37). Його розмір — $5 \times (0,4-0,3)$ см — вказує на те, що він належав невеликому виробу. У будівлі (№ 23) XII—XIII ст. (Звіт, с. 35—40, № 2351) виявлено фрагмент обруча бронзового панікадила (рис. 4, 1) — видовжену пластинку з ажурним геометричним орнаментом і гладеньким відігнутих вузьким ($1,15-1,05$ см) бортиком. Скошені краї вирізів орнаменту свідчать, що цю деталь відлито за восковою моделлю в пласкій односторонній глиняній формі способом так званого просічного лиття. За цими ознаками і місцем знахідки виріб може бути датований XII ст.

На підлозі будівлі (№ 89) XI ст. (Звіт, с. 65—67, рис. 27, 1731) знайдено пластинчасту трохи вигнуту ланку (завдовжки 16,3 см, завширшки 1,9 см, завтовшки 0,3 см) від ланцюга бронзового хоросу або панікадила з гаком з одного боку і петлями для шарнірного кріплення з іншого (рис. 4, 10). Її відлито у двобічній формі, а центральну частину додатково проковано. Подібні ланки звичайно завершували ажурні ланцюги виробів XII—XIII ст. у місці їхнього з'єднання з «чашею» або піддоном, але інколи гладенькими були усі ланки ланцюгів (як, наприклад, фрагмент ланцюга з Княжої Гори або панікадила з Геллеспонту; Dodd Cruikshank 1961, p. 103, no. 24). Умови знахідки цієї деталі дають підстави датувати її не раніше другої половини — кінця XI ст.

Під час розкопок було виявлено ще три фрагменти ажурного обруча і піддона відрізних панікадил. Знайдено їх на місці череня печі в зруйнованій будівлі (№ 56) кінця XI ст., яку перерізали об'єкти (№ 54 і 52) XII—XIII і XVII—XVIII ст., причому під житла XII—XIII ст. знаходилася на відстані всього 40 см від розвалу печі XI ст. Тут же було зафіксовано ще кілька бронзових речей, що дає змогу вважати, що це був склад брухту XII—XIII ст.

Із двох знайдених фрагментів обручів один — це досить вузька вигнута дугою смужка з мідного сплаву золотавого кольору (рис. 4, 5) розміром $5 \times (1,9-2,15) \times (2-0,3)$ см, із трьома отворами діаметром близько 1 см (Звіт, с. 98—100, № 1085), відлито за восковою моделлю в односторонній пласкій глиняній формі. Скошені краї отворів свідчать, що їх зроблено просіканням, як і в описаній вище деталі XII ст. (рис. 4, 1). Другий фрагмент обруча — це гладенька вигнута смуга завширшки близько 1,8 см із бронзи темного кольору, із зовнішнього

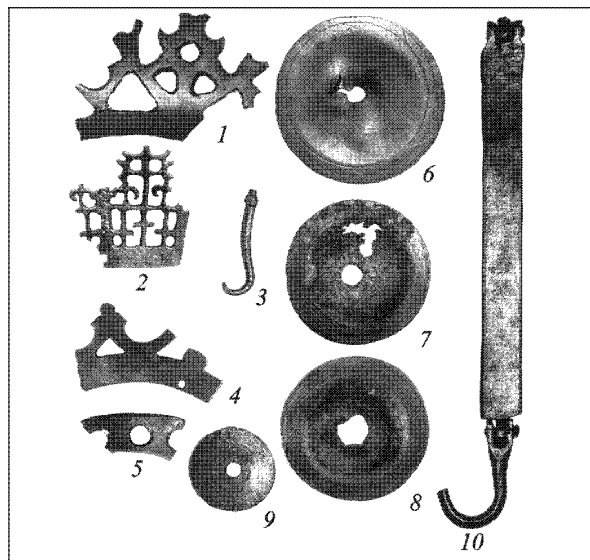

Рис. 4. Фрагменти деталей бронзових панікадил

боку якої частково зберігся ажурний геометрично-рослинний орнамент (Звіт, с. 98—100, № 1084). Розмір деталі $9,1 \times 5,05$ см, завтовшки 0,3 см. Її відлито за восковою моделлю в односторонній формі з наступним шліфуванням країв. Із внутрішнього боку дуги, ближче до краю, є маленький конструктивний отвір діаметром 0,45 см (рис. 4, 4). Обидва фрагменти від панікадил, які можуть бути датовані кінцем XI—XII ст. Зважаючи на розмір деталей діаметри обручів становили не більше 25 см, тобто це були невеликі панікадила на кілька скляних ламп або свічок.

Тут-таки знайдено фрагмент пластинки з мідного сплаву золотавого кольору розміром $6,1 \times 5,8 \times 0,2$ см тонкої ажурної роботи з геометрично-рослинним орнаментом (№ 1083). Орнаментальна композиція складається з прямокутних ажурних смуг, розділених стовпчиками з паском, і рельєфних трилистих пальмет. Прямовисний край пластинки має трохи заглиблену гладеньку крайку завширшки 0,25 см для сполучення деталей. На горизонтальному краї завширшки 1,05 см є конструктивний отвір діаметром 0,4 см (рис. 4, 2). Деталь відлито за восковою моделлю в односторонній формі і, судячи зі сполучних швів між частинами рапорта, її орнамент було виконано за шаблоном. Швидше за все, це фрагмент піддона ажурного складеного панікадила, подібного до відомих екземплярів із Києва і Сахнівки⁵ (Ханенко 1902, табл. VII, № 244; Василенко 1977, рис. 146). За аналогією до них він може датуватися XII ст.

Від подібного панікадила походять три литі тарілочкі свічників. Дві з них глибокі, із прямими ледве відігнутими вінцями, прикрашеними двома заглибленими борозенками. Знахідки майже однакового розміру і зроблені з темного мідно-

⁴ Аналіз виконано О. М. Єгорьковим (широ вдячні йому за допомогу) у Лабораторії археологічної технології Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, № 777-58. Хімічний склад цього скла (%): SiO_2 — осн., Na_2O — 15; K_2O — 1,9; CaO — 5,0; MgO — 3,8; Al_2O_3 — 2,0; Fe_2O_3 — 0,4; MnO — 1,2; TiO_2 — 0,06.

⁵ Зберігаються в Національному музеї історії України.

го сплаву, тому, очевидно, належали одному виробу. Одну з тарілочок (рис. 4, 7) діаметром 6,35 см і заввишки 1 см знайдено в заповненні господарчої ями (№ 35) кінця XI ст., тому її можна датувати цим же часом (Звіт, с. 108, № 1010). Другу знахідку (рис. 4, 8) діаметром 6,35 і заввишки 1,2 см виявлено разом з іншими фрагментами і матеріалами XII—XIII ст. (№ 1082). Круглий отвір посередині має рвані краї, оскільки його пробито із зовнішнього боку вдруге. Це вказує на вторинне використання тарілочки, яку настромили на більш масивний чи квадратний у перетині штир. Оскільки хороси та панікадила, як правило, слугували тривалий час, тому їхні зйомні деталі, особливо тарілочки для збирання воску, могли замінювати та використовувати в інших виробках. Виявлення тарілочок у різних об'єктах: однієї (цілої) — у ямі кінця XI ст., а іншої (використаної вдруге) — разом із бруктом XI—XIII ст., дає змогу датувати їх другою половиною — кінцем XI ст.

Біля печі було знайдено і третю (№ 1081), трохи більшу, пласку тарілочку (рис. 4, 6) з мідного сплаву золотавого кольору, прикрашену по вінцях двома прокресленими борозенками і подвійними навскісними насічками, нанесеними вже після виливки. Діаметр тарілочки 7,5 см, висота 0,8 см, діаметр грубо пробитого із зовнішнього боку отвору становить 0,7 см, що свідчить про вторинне використання виробу. Зважаючи на умови знахідки, тарілочка може бути датована кінцем XI—XIII ст.

Разом із фрагментами панікадил було знайдено фрагмент литого оплавленого бронзового свічника розміром 13 × 6,1 × 6 см. Збереглася половина круглої конусоподібної підставки на двох лев'ячих лапах із порожньою, розширеною догори трубкою (заввишки 2 см) посередині, в яку встромлявся стрижень стояка (Звіт, с. 98—100, № 1088). Діаметр підставки 12,3 см, товщина 0,5 см, висота лап близько 3 см. Оплавлена частина другої половини свічника прикипіла зсередини (рис. 1, 2). Підставку прикрашено подвійними заглибленими борозенками по краю і в центрі конуса, а також по краю втулки для стрижня. Одна лапа кріпиться до заокругленого виступу на підставці за допомогою гачка і круглого штиря, інша — припаяна з внутрішнього боку підставки, проте пошкодження краю свідчить, що спочатку тут теж був виступ. Судячи з подібних (але грубого виконання і без будь-яких прикрас) свічників першої половини XIII ст. з Угорського національного музею в Будапешті (Lovag 1999, s. 68, № 155, 156), київський мав три ніжки. Він може бути датований другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Дві подібні бронзові ніжки у вигляді лап розміром 7,8 × 3,3 і 7,5 × 3,2 см (рис. 1, 4) було знайдено 1936 р. у Михайлівському нефі Софійського собору в Києві. Нині ці знахід-

ки зберігаються у Національному заповіднику «Софія Київська»⁶.

До свічника, ймовірно, належить і мініатюрне блюдечко (рис. 4, 9) з мідного сплаву золотавого кольору, діаметром 3,8 см (отвір 0,6 см), виявлене у заповненні будівлі (№ 23) XII—XIII ст. (Звіт, с. 35—40, № 793).

Литому бронзовому свічнику або водолюю у формі птаха чи фантастичної істоти (Lovag 1999, s. 68, 76, 77, № 154, 186) належить фрагмент бічної частини тулуба (ближче до горловини) розміром 10 × 8,3 × (0,3—0,4) см (товщина біля горла 0,75 см) із гравірованим зображенням пир'я (рис. 5, 2). Деталь зафіксовано у шарі XII—XIII ст. (Звіт, с. 62—63, № 2631а). Із внутрішнього боку зберігся технологічний штир, що тримав глиняну болванку форми. Уламок потрапив до вогню, через що неможливо встановити, мав цей виріб золочення чи був плакований сріблом. Зважаючи на гравірування, знахідка може бути датована другою половиною XII — першою половиною XIII ст.

Книжкові застібки. У культурному шарі проїжджої частини давньоруської вулиці знайдено дві бронзові книжкові застібки у вигляді мініатюрних «мечів»⁷ (Звіт, с. 16, рис. 2; 33, 34). Ціла застібка розміром 3,5 × 0,75 см має голівку у формі зрізаного конуса, а фрагментована (1,8 × 0,75 см) — сферичну (рис. 6; 3, 6). Ще один фрагмент «меча» зі сферичною голівкою (Звіт, с. 81, № 1020) розміром 1,7 × 0,62 см (рис. 6, 5) виявлено на ділянці 2, а цілу застібку з голівкою у вигляді зрізаного конуса розміром 3,5 × 0,72 см (рис. 6, 7) — на ділянці 3 (Звіт, с. 81—82, № 1116). Голівка п'ятого «меча» (Звіт, с. 35—40, № 785), зафіксованого в будівлі (№ 23) XII—XIII ст., має прямокутну підставку східчастої форми з невеликим нахилом (деформація від навантаження) і ромбоподібним маленьким виступ. Розмір знахідки — 2,4 × 0,62 см (рис. 6, 4).

Книжкові застібки у формі «мечів» належать до масової продукції та доволі часто фіксуються в давньоруських шарах. Судячи з палітурки грецького манускрипту з Віденської національної бібліотеки, такі срібні застібки «гвіздки-мечі» закріплювали на торці однієї частини палітурки виступами назовні, а на їх голівки надягали пряжки з круглим отвором, що кріпилися на ремінцях до іншої частини переплету (Ross 1965, vol. 2, p. 96, pl. LXVI, 142). Під час розкопок було знайдено дві подібні двочастинні литі бронзові пряжки. Одну, розміром 2,1 × (1,4—1,15 см) (рис. 6, 1) з ремінцем, до якого кріпи-

⁶ Інв. № СМАА 3353, 3354.

⁷ Деякі вчені, не знаючи про функціональне призначення цих знахідок, вважали, що ці мініатюрні бронзові мечі - амулети давньоруських воїнів-дружинників. Детальніше див.: Голубева 1997, с. 155, табл. 92, 31, 33.

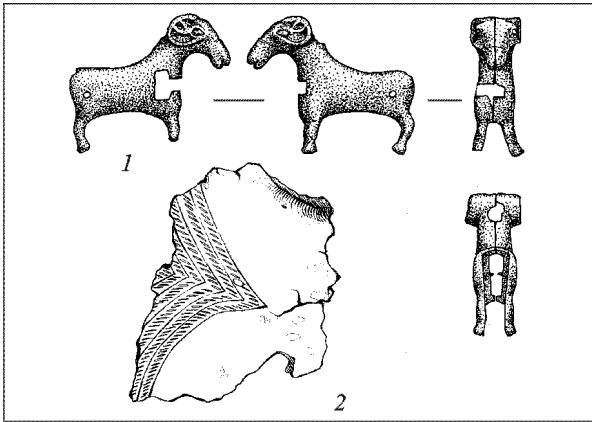

Рис. 5. Бронзові предмети: 1 – замочок; 2 – фрагмент водоля та свічника

лася пряжка, завширшки не більше ніж 0,6 см, виявлено в будівлі (№ 22) останньої третини XI—XII ст. (Звіт, с. 32—35, рис. 22, 122). Другу пряжку розміром 2,55 × 1,4 см із ремінцем завширшки не більше ніж 0,7 см, додатковим отвором угорі фігурного виступу (рис. 5, 2) діаметром 0,8 см зафіксовано в давньоруському культурному шарі (Звіт, с. 81, № 1002).

Книжковими застібками вважають і ажурні криноподібні накладки трикутної форми із загостреним штифтом, що зігнутий гачком на звороті. Подібні вироби знаходять у Середньому Подніпров'ї на об'єктах давньоруського часу, іноді разом із «мечиками» (Івакін та ін. 1998, с. 129, рис. 137, 1), але їхня конструкція засвідчує, що це не застібки, а накладки, якими, швидше за все, прикрашали закінчення ремінців. Три таких накладки було виявлено в різних місцях розкопу з матеріалами XI—XIII ст. (Звіт, с. 64, 150, рис. 27, 1744; 43, 1004; 50, 2646). Вони литі, однотипні: трикутник із вписаним у нього крином і крин меншого розміру на верхівці, підставка має напівкруглий виступ (рис. 5, 8—10). У широкій частині накладок — між листям крину і на нижньому виступі — отвори, за допомогою яких їх, мабуть, додатково пришивали до основи. Розміри накладок — 2,3 × 1,3; 2,2 × 1,3; 2,05 × 1,3 см (якість лиття не висока, звідси і незначні розбіжності в розмірах).

Усі накладки, без сумніву, місцевого походження. Судячи з аналогічних знахідок на Княжій Горі (Ханенко 1902, вып. V, с. 31, № 215, табл. XV)⁸, Григорівському поселенні, поселенні в урочищі Рожана Криниця (Петрашенко, Козюба 1999, с. 148, рис. 61, 4), літописному Воїні (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 95, табл. XVI, 12—14), у Києві в «місті Володимира» (Боровский, Толочко, Харламов 1975, с. 6) і на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (Івакін та ін. 1998, с. 129,

⁸ Ще одна (від Ханенків) зберігається у фондах Національного музею історії України, інв. № в-4375.

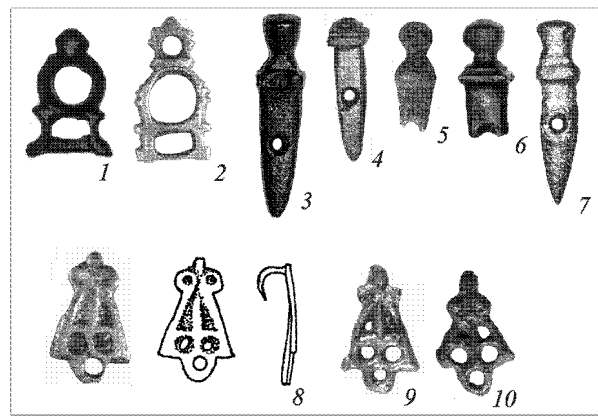

Рис. 6. Книжкові кріплення: 1–7 – бронзові книжкові застібки; 8–10 – накладки з мідного сплаву

рис. 137, 2), час побутування таких накладок припадає на XII — першу половину XIII ст.

Мідну іконку знайдено в будівлі (№ 38) другої половини XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 88—91, рис. 23, 1018). На прямокутній пластині із заокругленим верхом, розміром 7,1 × 5,3 × 0,15 см, гравіруванням і черню зображено шестикінцевий розквітлий хрест із навскісною нижньою поперечною. Хрест утворено переплетенням подвійного джгута, стрічки якого розгалужуються і загинаються доверху двома рослинними S-подібно вигнутими пагонами. Над верхньою поперечною монограма ІС ХЪ з прямими титлами. Окреслений по боках зубцюватим штампом джгут всередині містить стрічку з черні. По краю пластинку прикрашають два ряди карбованих півсфер, що імітують перлини, причому внутрішній ряд повторює форму хреста, а у вузькому місці має додаткові кільцеподібні візерунки (рис. 2, 2; 3, 2). Зверху на пластинці є маленький отвір для петлі або гвіздка, зі зворотного боку збереглися відбитки припою (?). За змістом зображення це вотивна іконка, яку могли підвішувати, прибивати, припаювати чи приклеювати.

Слов'янський варіант монограми імені Христа засвідчує, що іконку зробив місцевий майстер. За Ю.А. Федоровим, на російських нагрудних хрестах слов'янські варіанти скороченого написання імені Христа фіксують лише з XVI ст. (Федоров 2000, с. 74). Утім на творах ужиткового мистецтва такі приклади відомі вже з XIV ст.: хрест-мошевик із ризниці Благовіщенського собору Московського Кремля, шиферна іконка «Богоматір Милування і сім сплячих отроків ефеських» із зібрання І.С. Остроухова, «Микола і сім сплячих отроків ефеських» з колекції В.А. Прохорова (Николаева 1976, рис. 50; 1983, с. 80—81, № 128, 131). Проте є усі підстави вважати, що слов'янська транскрипція монограми імені Христа з'явилася раніше. Отже, зважаючи на епіграфічні особливості накреслення букви Ъ, умови знахідки і форму зображеного хреста, іконку

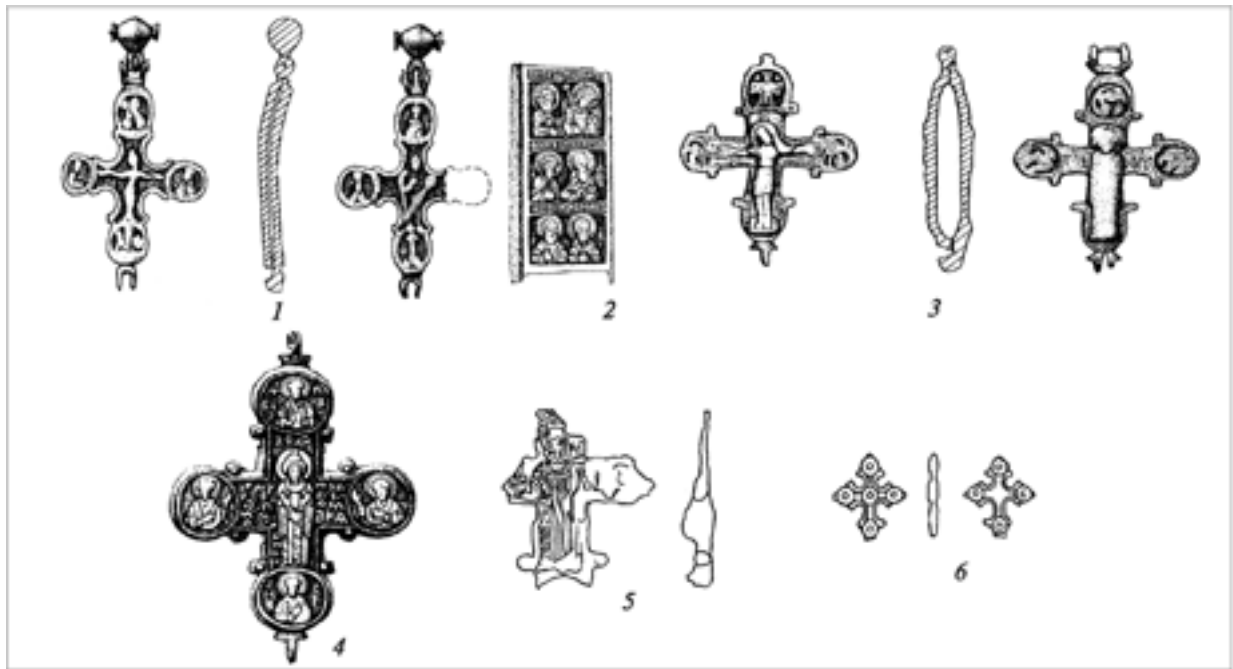

Рис. 7. Предмети християнського культу: 1, 3–5 – бронзові енкалпіони; 2 – стулка складня; 6 – натільний хрест

можна датувати XIII ст. Не суперечить цій даті й техніка нанесення черні товстою лінією між двома гравірованими стрічками, появу і застосування якої на сріблі та інших металах (у тому числі на виробих із мідних сплавів), З.А. Володченко відносить до XIII ст. (Володченко 1953, с. 11).

Керамічна іконка. До речей особистого благочестя належить знайдений у культурному шарі XII—XIV ст. розкопу 5 фрагмент оплавленої керамічної іконки (Звіт, с. 62—63, рис. 40, 1745): її верхня частина із широкою (0,8 см) гладенькою рамкою і петлею для підвішування (рис. 3, 3). Розмір фрагмента: завширшки 4,65 см, заввишки разом із петлею 4,65 см, завтовшки 1,2 см. Від зображення на заглибленому тлі посередині зберігся фрагмент німба з рельєфною окрайкою, що, беручи до уваги його розташування, швидше за все, засвідчує одноосібне зображення погруддя святого. Зворотний бік іконки гладенький.

У Середньому Подніпров'ї виявлено кілька глиняних іконок (шість походять із Княжої Гори). У Києві керамічну іконку із зображенням Богоматері «Милювання» було знайдено у XIX ст. неподалік Софійського собору (Сборник снимков... 1891, серия 2, вып. 1, с. 10, табл. III, 1). Датують подібні недорогі вироби звичайно XI—XIII ст., але, безумовно, їх виготовляли і в пізніший час. За місцем знахідки цю іконку можна віднести до XII—XIV ст.

Хрести-енколпіони. Фрагмент центральної частини оплавленої стулки бронзового литого рельєфного хреста-енколпіона із зображенням одного з руських святих мучеників — Бориса або Гліба (рис. 7, 5) — знайдено у заповненні

будівлі (№ 23) XII—XIII ст. (Звіт, с. 35—40, рис. 21, 934). Хрест мав заокруглені краї із виступами-«слізками» і неглибокий лоток. У середохресті зображено постать святого на повний зріст, у плащі, скріпленому на правому плечі фібулою, у зігнутій в лікті правиці він тримає храм (зберігся частково).

Низький рельєф і дрібні деталізовані бганки одягу, прикрашеного орнаментом, а також розмір хреста — 4,3 × 3,6 × 0,5 см — відповідають типу борисоглібських хрестів (Корзухина, Пескова 2003, 218—220, табл. 87), які М.Х. Алешковський відносить до «рельєфно-мальовничої» групи (Алешковский 1972, с. 115). Найближчими аналогіями цьому хресту є стулка хреста з Державного Руського музею, який вважають зразковою «первинною» відливкою; енкалпіон, що походить із Новгороду з будівлі 1135 р. (Корзухина, Пескова 2003, с. 87, 88, 93, табл. 40, II.3.1/54; 41, II.3.1/3); хрести, знайдені у Києві на Подолі (Сборник снимков 1891, серия 2, вып. 2, табл. I, 4, 5) і на вул. Михайлівській, 24А в житлі XI—XII ст. (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2004, с. 229—231, рис. 2, 10). За аналогіями і місцем знахідки, цей енкалпіон можна датувати кінцем XI — початком XII ст.

У культурному шарі XII—XIII ст. (Звіт, с. 62—64, рис. 27, 1807) зафіксовано фрагмент оплавленої стулки глибокого енкалпіона з мідного сплаву⁹: частина лівої заокругленої гілки хреста (5 × 2,7 × 1,15 см) з рельєфними окрайкою і зобра-

⁹ В інвентарній книзі зазначено, що цей хрест знайдено на підлозі будівлі XI ст. (об'єкт № 89).

женнями. У середохресті, з огляду на контури, було зображено Богоматір Одігітрію з Немовлям Христом на лівій руці, а ліворуч від неї — погруддя святого з бородою (рис. 8, 3). За існуючою типологією такий енколпій мав би належати до II групи хрестів XII—XIII ст. із високим рельєфом і вільним компонуванням зображень. Утім, відсутність «слізок» і зображення медальйона навколо фігури святого не знаходять відповідностей серед хрестів цієї групи (Корзухина, Пескова 2003, с. 60—61, табл. 16—34). Проте через погану збереженість виробу ці ознаки не можна вважати типотворювальними.

У заповненні будівлі (№ 52) другої половини XVII—XVIII ст. виявлено стулку бронзового литого складня (Звіт, с. 83, 133—134, рис. 45, 1011) прямокутної форми, розміром 5,8 × 2,7 × 0,35 см, із конструктивними виступами-штирками (верхній обламаний) з правого боку. Зовнішня поверхня стулки гладенька, добре відполірована, на внутрішній — ліворуч зроблено уступ завширшки 0,3 см, а в прямокутній гладенькій рамці невисоким рельєфом у три ряди зображено пари напівфігур святих, звернених праворуч або анфас (рис. 7, 2; 8, 7). Над кожною постаттю знаходяться рядкові рельєфні написи: ПЕТРЪ | МИХАІЛЬ; ФЛОРЪ | МАКАРЕІ; КОСМА | ДОМІАНЪ. У Петра кучеряве волосся і борода, права рука зігнута в лікті, у лівій — книга. Архангел Михайло зображений зі схиленою кучерявою головою, у правій руці він тримає лабарум, у лівій — сферу. Флор також із кучерявим волоссям і бородою, руки зігнуті в ліктях, Макарій з широкою бородою, кучерявим волоссям, з книгою або сувоєм у лівій руці, права зігнута перед грудьми. Бородаті Косма і Даміан зображені анфас із сувоями в лівій руці.

За розташуванням фігур — це ліва стулка тричастинної іконки-складня, які носили на грудях і брали із собою у подорож, тому їх ще називають «подорожніми». За Павлом Алеппським, у середині XVII ст. «у всіх ратників без винятку неодмінно є на грудях красивий образок у вигляді потрійного складня, з яким він ніколи не розлучається, і, хоч би де зупинився, ставить його на видному місці і поклоняється йому» (Путешествие... 1898, вып. 3, с. 136). Таку саму стулку складня з напівфігурами архангела Гавриїла, апостола Павла, Григорія Богослова, мученика Димитрія, свв. Івана та Власія знайдено в Старій Рязані. Появу моделі для цього складня В.П. Даркевич і В.Г. Пуцко відносять до XVI ст., сам же виливок, що має зі зворотного боку сліди обробки напилком, — до XVII—XVIII ст., коли такі іконки набули найбільшого поширення (Даркевич, Пуцко 1981, с. 229, рис. 3, 11). Два таких складні XVIII ст., бічні стулки яких виконано за іконографією XVI ст., зберігаються в Музеї Ан-

дрія Рубльова в Москві (Гнупова, Зотова 2000, № 204, 205). Подібна (ліва) стулка мідного складня трохи меншого розміру, внутрішня рамка якого профільована «мотузочкою», із добірки Музею РАІК з Ермітажу, датується першою половиною XVII ст. Із цієї самої колекції походить ціла ікона-складень із зображенням старозавітної Трійці в середнику і три середники із зображенням Одігітрії Смоленської (усі XVII ст.) (Уханова 1994, с. 226—227, № 350—354). Отже, стилістична й іконографічна подібність київської стулки до цієї групи образків, а також технологічні ознаки дають підстави датувати її XVII ст.

Разом зі стулкою складня у перевідкладеному стані було виявлено бронзовий литий хрест-енколпій з оглав'єм у вигляді біконічної намистини з конічними виступами біля отвору (Звіт, с. 83, рис. 45, 1000). Стулки хреста мають зовсім неглибокий лоток і щільно скріплені внизу заклепкою. Хрест деформований — його верхня гілка трохи вигнута (рис. 7, 1; 8, 1), розмір — 7 × 4,6 × 0,5 см. Енколпій має заокруглені рамена з медальйонами, у середохресті дуги з гладенькою крайкою. Рельєф зображень сильно згладжено численними виливками. На лицьовій стулці хреста схематично зображено архангела Сихаїла — переможця бісів і чотирьох святих у медальйонах — ймовірно, Сергія, Агапіта, Артемія і Сисінія (Пекарська, Пуцко 1989, с. 91, рис. 4, 5). На звороті стулки — Розп'яття з фігурами пристоячих і архангелів. Тіло розп'ятого Христа зображено майже прямим, із прямими руками, написів немає.

Хрести цього типу із зображеннями апокрифічних сюжетів набули поширення у XIV—XV ст., а найраніші екземпляри датуються XIII ст. (Корзухина, Пескова 2003, с. 218—220, табл. 147). Проте схематичність зображень і якість виливки енколпійу, що розглядається, засвідчують, що він пізніший. Найближчою аналогією до нього є хрест із Музею історії міста Києва (місце знахідки якого не встановлено), стулки з Розп'яттям із Кіровської обл. і Володимиро-Суздальського історичного музею, енколпій зі зборів Б. і В. Ханенків (Сборник снимков... 1891, вып. 2, с. 5, табл. I, 2; II, 2).

Неподалік цієї будівлі на глибині 1,9 м (Звіт, с. 83, № 997) було знайдено невеликий рельєфно-черневий енколпій з мідного сплаву із заокругленими кінцями розміром 6,2 × 4,5 × 0,5 см. На його лицьовій стулці зображено Розп'яття з пристоячими, на зворотній — постать Богоматері з долонями, розкритими перед грудьми, і три напівфігури святих у медальйонах. Фігуру розп'ятого Христа виконано високим рельєфом, Хресне древо не зображене, лише ледь виступають верхня і нижня короткі поперечини. Над головою Христа на черневому тлі зображе-

но хрест із розширеною основою, а також символи сонця і місяця. Черневі схематизовані зображення постатей пристоячих не мають виразних іконографічних ознак. У середохресті по краях стулки збереглося гравіроване штрихування, верхня петля відламана. На зворотній стулці хреста рельєфно зображено (без деталізації, різцем позначено лише руки) Богоматір на повний зріст, по обидва боки від неї — монограма Богоматері МР ΘУ (Р перевернуто навпаки), нижня петля відламана (рис. 7, 3; 8, 4).

Хрести цього типу з'являються з кінця XI ст. Місцем їх виготовлення вважають Київ. За аналогією із хрестами з Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, с. Яблунівка Черкаської обл. і хрестом, знайденим біля Пскова (Корзухина, Пескова 2003, с. 101—102, 106—108, табл. 66, 49, 50; 67, 41), київський може бути датований XII ст. Подібний хрест, але без місця знахідки, знаходиться у приватній колекції (Нечитайло 2002, с. 10, 52).

Лицьову стулку бронзового хреста-енколпіона з дрібними, щільно скомпонованими рельєфними зображеннями Богоматері та чотирьох святих у медальйонах було виявлено на підлозі будівлі кінця XI — початку XII ст., яку перерізили об'єкти другої половини XII — першої половини XIII ст. та XVII — першої половини XVIII ст.¹⁰ Утім, несприятлива стратиграфічна ситуація не ускладнює датування хреста, адже він належить до добре датованого типу. Енколпіон розміром 6,5 × 5,8 × 0,5 см (довжина з петлями — 8,4 см) трохи вигнутий, верхня гілка зламана, всередині порожній (Звіт, с. 87, рис. 45, 998). Він має заокруглені рамена і «слізки», розташовані в місцях прилягання медальйонів до хреста, і прикрашені рельєфними півсферами. Медальйони і хрест по краях оформлює рельєфна крайка з насічками. Богоматір зображено на повний зріст зі схрещеними перед грудьми руками з розкритими долонями. Напівфігури святих у медальйонах обабіч Богоматері зображено зверненими до неї у позі моління, а у верхньому і нижньому — анфас. Рельєфні написи навколо постатей не читаються, але, судячи з виливків кращої якості, ними могли бути святі Петро, Василь, Косма і Даміан (Lovag Zs. 1999, s. 28, № 28). Дзеркальний слов'янський напис навколо фігури Богоматері (різаний на ливарній формі) стандартного для таких хрестів змісту: «Свята Богородице, допомагай» (рис. 7, 4; 8, 2). Хрести цього типу досить численні (256 екз.), їх знайдено під час розкопок багатьох стародавніх

¹⁰ Згідно з інвентарним описом цей енколпіон було знайдено в будівлі другої половини XII — першої половини XIII ст. (об'єкт № 38), але у звіті зазначено, що його виявлено на підлозі будівлі рубежу XI—XII ст. (об'єкт № 37), яка частково була перерізна об'єктами № 35 і 43 кінця XI і XVII — другої половини XVIII ст. (детальніше див.: Звіт, с. 86—92, 108, 133).

міст, зокрема й у Києві неподалік Десятинної церкви. Датуються такі хрести-енколпіони першою половиною XIII ст. (Корзухина, Пескова 2003, с. 193—209, № 46—54).

Мініатюрний литий з мідного сплаву натільний двобічний хрестик розміром 1,85 × 1,8 × (0,25—0,15) см із дугами в середохресті, дисками на кінцях рамен і відламанною петлею знайдено в ямі (№ 21), що за керамікою датується рубежем X—XI ст. (Звіт, с. 29—32, рис. 22, 105). Диски мають невеликі виступи-«вушка», а в центрі прикрашені заглибленими цятками (так званими павиними вічками). Так само оздоблено й перехрестя, але через корозію з одного боку орнаменту майже не видно (рис. 7, 6; 8, 5). Хрести подібної форми відомі у візантійському мистецтві з VII ст. (Ross 1965, vol. 2, p. 10, pl. XII, no. 6). Типологічно близькі до них походять із Новгороду (остання чверть XI — перша чверть XII ст.; Седова 1981, с. 50, рис. 16, 7), поселення XI—XII ст. в урочищі Реутово в Канівському Подніпров'ї (Петрашенко, Козюба 1999, с. 137, 138, рис. 49, 1), поселення Настасьїно (Сарачева, Сапрыкина 2004, с. 57, рис. 93, 5), Київської і Полтавської областей (Нечитайло 2002, с. 73, № 324, 325) і датуються XI — початком XII ст. (Николаева, Недошивина 1997, табл. 103, 19). Зважаючи на умови знахідки, київський натільний хрестик зроблено на початку XI ст.

Ще один литий із мідного сплаву двобічний хрестик розміром 2,3 × 3 × 0,25 см, із втраченими вушком і нижньою гілкою (рис. 8, 6) знайдено на розкопці 4 на глибині 1,3 м у перемішаному культурному шарі, значна частина якого була знищена перекопами XIX—XX ст. Тут було виявлено три об'єкти: господарчу яму XII ст. і підклети будівель XVII—XVIII ст. Поряд із давньоруськими і пізньосередньовічними матеріалами зафіксовано фрагменти трипільської кераміки (Звіт, с. 58—59). Рамена хреста мають форму овальних медальйонів із рельєфними вузькою окрайкою і трипелюстковими квітками-кринами всередині. У середохресті вміщено рельєфну розетку, малюнок якої майже не видно через пошкодження, але за аналогією до цілого подібного хрестика із зеленою емаллю з Київської обл. (приватна колекція), вона мала бути восьмипелюстковою (або променевою) (Нечитайло 2002, с. 66, № 185, 186). Знахідка сильно кородована, тому відбитків емалі виявити не вдалося, але, можливо, як і на подібних хрестиках із Латвії (Мугуревич 1965, с. 64), її тут зовсім не було.

Овальнокінцеві мідні литі хрестики з жовтою виімчастою емаллю, прикрашені стилізованими криноподібними пальметами, В.А. Мальм датує XI ст. і пов'язує їхнє виробництво, так само як і хрестиків з емаллю кінця XI—XIII ст. інших типів, із Середнім Подніпров'ям (Мальм 1968, с. 113—117). Відкриття в Києві на Подолі майстерні першої половини XIII ст., в якій виробляли мідні литі хрестики з емаллю (Сагайдак, Сер-

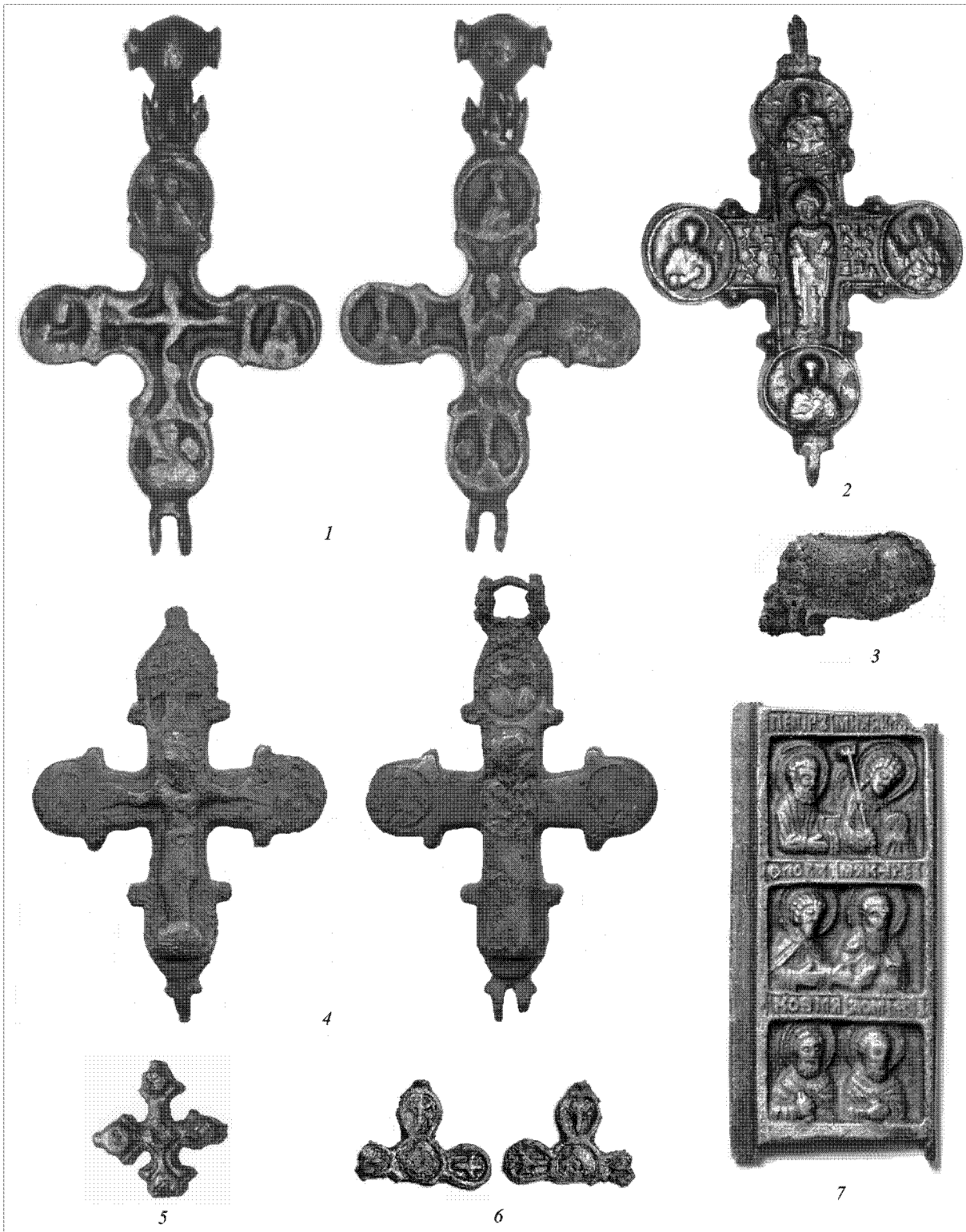

Рис. 8. Предмети християнського культу: 1–4 – бронзові енколпіони; 5–6 – натільні хрести; 7 – стулка складня

геєва, Михайлов 1997, с. 118—119, рис. 2, 3, 4), дає підстави вважати, що цей хрестик також місцевого виробництва. За місцем знахідки він може бути датований XII ст.

Замочок від скриньки розміром $5,4 \times 4,3 \times (1,6—1,2)$ см (рис. 1, 3; 5, 1) знайдено на ділянці 2 на глибині 1,8 м у шарі з давньоруськими й

матеріалами XVII—XVIII ст. (Звіт, с. 82—83, рис. 44, 1007). Корпус виробу відлито у вигляді фігурки барана з рогами, зігнутими в кільця. Замочок складається з двох половинок, краї яких добре відшліфовані. На крупі тварини є два отвори для кріплення стулок, біля голови зверху — отвір для дужки. Очі показано заглибленою лінією, завит-

ки рогів і вуха добре модельовані. Зовнішня поверхня фігурки відполірована, на внутрішній є відбитки глиняної форми. Механізм і дужка відсутні.

Такі мініатюрні замочки використовували для скриньок. При відмиканні вони розпадаються на дві частини: скобу (що звичайно має П-подібну форму) і корпус. Всередині корпусу — дві пружини. Скобу одночасно встромляли в отвори на корпусі й шиї тварини. У замкненому стані пружини розходилися, упираючись кінцями в стінки корпусу, і не давали виштовхнути скобу назад без допомоги ключа. Ключ вставляли до Т-подібного прорізу на плечі — і він стискавав кінці пружин. Замки подібної конструкції відомі з раннього середньовіччя до нового часу, причому давньояпонські, китайські чи тульські — всі вони мали однаковий механізм роботи і подібну форму. Аналогічний замочок у формі фігурки тварини з повернутою назад головою, знайдений у Новгороді, датується останньою чвертю XI ст. (Седова 1981, с. 171, рис. 72, 3), а виявлений у Московському Кремлі — другою половиною XII ст. (Латышева 1971, с. 220, рис. 2). За аналогією до них, київська знахідка може

бути датована другою половиною XI — першою половиною XII ст. Кілька подібних бронзових замочків XI—XIII ст. знайдено і в Херсонесі. На думку М. Третеського і Г.П. Латишевої, саме в Херсонесі їх і виробляли, а звідти вони вже потрапляли до Русі й Булгару, де згодом виникло їх місцеве виробництво (Латышева 1971, с. 217—220). Принцип конструкції подібних замків було занесено до Херсонесу з Китаю торговельним шляхом через Туркестан, Малу Азію і Хазарію (Третеский 1911, с. 127—133, рис. 2).

Отже, розглянуті знахідки репрезентують досить тривалий хронологічний період життя середньовічного Києва: кінець XI—XVII ст. Майже всі вони пов'язані з існуючою тут церквою Св. Спаса, час появи якої може бути віднесений на кінець XI — початок XII ст. Деякі вироби мають візантійське (стеатитова іконка), західноєвропейське (водолій або свічник) чи херсонеське (замочок) походження. Утім переважна більшість цих речей місцевого виробництва, що засвідчує високий рівень розвитку ремесла і художньої культури середньовічного Києва.

- Акты о заселении Южной России XVI—XVIII вв.* — Центр. науч. б-ка НАН Украины. — ВИ 16060/4.7, ф. 3.
- Алексеев Л.В.* Древний Мстиславль (по материалам раскопок 1959—1964, 1968 и 1969 гг.) // КСИА. — 1976. — № 146. — С. 44—52.
- Алешковский М.Х.* Русские глеборисовские энколпионы 1072—1160 гг. // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972. — С. 104—125.
- Архипова С.І.* Нові знахідки візантійських стеатитових іконок в Україні // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — 2004. — Ч. 3(7). — С. 8—11.
- Банк А.В.* Византийские серебряные изделия XI—XII вв. в собрании Эрмитажа // ВВ. — 1958. — Т. 13. — С. 211—221.
- Банк А.В.* Опыт классификации византийских серебряных изделий X—XII вв. // ВВ. — 1971. — Т. 32. — С. 131—141.
- Банк А.В.* Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978.
- Боровський Я.Є.* Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 86—107.
- Боровський Я., Мовчан І.* Книга в Києві (за археологічними знахідками) // Киевский Альбом. Истор. альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 55—60.
- Боровский Я.Е., Толочко П.П., Харламов В.О.* Звіт Старокиївського загону Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР про археологічні розкопки під будинком № 3 по Володимирській вул. в 1975 р. / НА ІА НАН України. — 1975/25.
- Бочаров Г.Н.* «Корсунские» врата новгородского Софийского собора // Памятники русской архитектуры и монументального зодчества. — М., 1983. — С. 5—33.
- Василенко В.М.* Русское прикладное искусство. Истоки и становление. — М., 1977.
- Володченко З.А.* К вопросу о технике черни на Руси // КСИА. — 1953. — Вып. 52. — С. 10—16.
- Гнущова С.В., Зотова Е.Я.* Кресты. Иконы. Складни. Медное художественное литье XI — начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. — М., 2000.
- Голубева Л.А.* Амулеты // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 153—165.
- Гордиенко Э.А.* Золотое и серебряное дело. Каталог // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI—XV века. — М., 1996. — С. 234—248.
- Даркевич В.П., Пуцко В.Г.* Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани (1970—1978 гг.) // СА. — 1981. — № 3. — С. 218—232.
- Демус О.* Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии. — М., 2001.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
- Искусство Византии в собраниях СССР.* Каталог выставки. — М., 1977. — Т. 1.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козуба В.К. та ін.* Наук. звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. / НА ІА НАН України. — 1998/92. — Т. 1. — Ч. 1.

- Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X—XIII вв. — СПб., 2003.
- Латышева Г.П. Торговые связи Москвы в XII—XIV вв. (по материалам археологических раскопок 1959—1960 гг. в Московском Кремле) // Древности Московского Кремля. — М., 1971. — С. 213—229.
- Мальм В.А. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 113—117.
- Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у місті Києві в 2001—2002 рр. на вул. В. Житомирській, 20 / НА ІА НАН України. — 2001—2002/1.
- Мовчан І.І., Климовський С.І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 192—195.
- Мовчан І.І., Козловський А.О., Ісєлев М.М. Археологічні дослідження поблизу Михайлівської площі в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 229—231.
- Музуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. — Рига, 1965.
- Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X — перша половина XIII ст.). — К., 2000.
- Николаева Т.В. Прикладное искусство Московской Руси. — М., 1976.
- Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. — САИ. — Вып. Е1-60. — М., 1983.
- Николаева Т.В., Недошивина Н.Г. Предметы христианского культа // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 166—178.
- Пекарська Л.В., Пуцко В.Г. Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 84—94.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.
- Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1898. — Вып. 3.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Дослідження Київського Подолу // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 117—120.
- Сарачева Т.Г., Сапрыкина И.А. Средневековые ювелирные изделия // Средневековое поселение Настасьино. Труды Подмосковной экспедиции Института археологии РАН. — М., 2004. — Т. 2. — С. 52—65.
- Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. — К., 1891. — Вып. 1.
- Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. — К., 1891. — Вып. 2.
- Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. — К., 1891. — Вып. 3, 4.
- Сборник снимков с предметов древности. — К., 1891. — Сер. 2. — Вып. 2.
- Свеховский З. Романское искусство в Польше. — Варшава, 1984.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Синай. Византия. Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века: Каталог выставки. — СПб., 2000.
- Стерлигова И.А. Золотое и серебряное дело. Каталог // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI—XV века. — М., 1996.
- Третеский Н. О древних херсонесских замках и ключах // Известия Императорской Археологической комиссии. — СПб., 1911. — Вып. 42. — С. 127—133.
- Уханова И.Н. Русская мелкая пластика // Коллекция музея РАИК в Эрмитаже. Каталог выставки. — СПб., 1994. — С. 224—230.
- Федоров Ю.А. История и символика православных нагрудных крестов. — СПб., 2000.
- Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. 5.
- Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. — К., 1893.
- Чернов С.З., Бойцов И.А. Раскопки в историческом проезде и изучение Великого посада Москвы XIII—XIV вв. // СА. — 1992. — № 1. — С. 211—230.
- Dodd Cruikshank. Byzantine Silver Stamps. — Washington, 1961.
- Legner A. Deutsche Kunst der Romanik. — München, 1982.
- Lovag Zs. Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. — Budapest, 1999.
- Mrusek H.J. Romanik. — Leipzig, 1972.
- Ross M.C. Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period. — Washington, 1965. — Vol. 2.

Одержано 01.04.2005

Е.И. Архипова

ПАМЯТНИКИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА
ДРЕВНЕГО КИЕВА (по материалам раскопок 200—2002 гг.)

В результате проводившихся в 200—2002 гг. в западной части «города Ярослава» раскопок были обнаружены многочисленные изделия декоративно-прикладного искусства XI—XVII вв. Статья посвящена публикации одной группы этих находок – культовых предметов, скопление которых обусловлено близостью исследуемого участка к фундаменту древней Спасской церкви, просуществовавшей до конца XVI в. Это предметы личного благочестия – крестики, энколпионы, створка складня, а также детали церковной утвари: фрагменты паникадил или хоросов, подсвечника, водолея (?), окладов икон или книг, книжные застёжки, ручка церковных дверей в виде маски льва и др. Основная часть находок местного производства, что свидетельствует о высоком уровне художественной культуры средневекового Киева. Среди них предметы византийского и западноевропейского производства. Обнаружение кубиков смальты от золотого фона дает основание считать, что храм был украшен мозаиками.

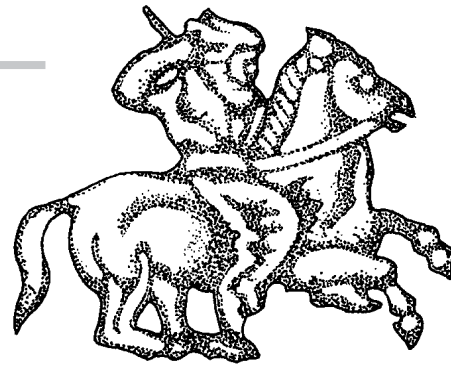
Е.И. Arkhypova

MONUMENTS OF ARTS AND CRAFTS AND
ANCIENT KYIV (by 2001—2002 excavation materials)

Excavation of 2001—2002 in the western part of «Yaroslav city» revealed numerous items of decorative and applied arts of the 11th–17th cent. The article publishes one group of these finds – ritual objects, accumulation of which is stipulated by proximity of the area under study to the basement of the ancient the Saviour (Spasska) church which existed till late 17th c. These are items of personal piety – crosses, encolpia, panel of a folding icon and remains of church utensils – fragments of choroï (polycandelons), candlestick, aquamanale (?), frameworks of icons or books, book fasteners, handle of the church door shaped as lion mask, etc. The majority of the finds were of local manufacture, which shows the high level of development of the art in Mediaeval Kyiv. There are objects produced in Byzantium and western Europe. The discovery of small cubes having formed the golden background permits to suggest that the church was decorated with mosaics.

О.Д. Могилов, С.В. Діденко

ВУЗДЕЧНІ ПРЕДМЕТИ З КУРГАНІВ «Г» БІЛЯ с. ЖУРОВКА

У статті розглянуто вуздечні предмети скіфського часу з курганів «Г» біля с. Журовка.

Значну частину джерел з історії Дніпровського Правобережного лісостепу скіфського часу становлять матеріали дореволюційних археологічних досліджень. Найбільша їх частина пов'язана з діяльністю графа О.О. Бобринського, який зробив значний внесок у розвиток археології. Утім іноді в публікаціях цих матеріалів опис здійснено поверхнево, а на рисунках подано лише найцікавіші й найпримітніші речі. Частина «рядового» матеріалу, незважаючи навіть на дослідження радянського часу, залишилася не введеною у науковий обіг. Отже, маючи на меті виправити таке становище, зупинимось на характеристиці предметів кінської вузди із курганів «Г» біля с. Журовка, що зберігаються у фондах Національного музею історії України і досі не відомі широкому колу дослідників.

У 1903 р. О.О. Бобринський скупив знахідки із кількох розкопаних селянами курганів поблизу с. Журовка. Комплекс знахідок було умовно позначено як кургани «Г» (Бобринської 1905, с. 25—26, рис. 63—67). У публікації матеріалів на рисунках подано лише 5 блях у звіриному стилі, у тексті згадано пару бронзових псаліїв з уламками залізних вудил, бронзове кільце, 5 ворворок, 50 фаларів, «сім пар» поламаних вудил і десяток зіпсованих залізних псаліїв.

Пізніше В.Г. Петренко у праці, присвяченій характеристиці матеріальної культури Правобережжя середнього Дніпра у V—III ст. до н. е., подала (окрім блях, опублікованих О.О. Бобринським) також рисунки бронзового Г-подібного псалія, кількох бляшок та ворворок, а також цілої та фрагментованої пряжок-пронизок. Курган було віднесено до першої половини V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 92, табл. 26, 10; 27, 19, 30, 36, 42; 29, 15, 21, 27; 31, 14, 17; 32, 5, 10). Цікаво, що комплекс позначено вже як «курган», а не їх групу, й уніфіковано під один часовий проміжок.

Вивчення вузди із колекції НМІУ дає підстави говорити про 2 хронологічні групи деталей вузди із зазначених курганів.

Ранішу групу репрезентовано фрагментованими залізними стрижневими трипетельчастими псаліями, один кінець яких розплющено, а інший зігнуто і прикрашено гулькою. До раннього часу належить і фрагмент залізного стрижневого тридірчастого псалія (рис. 1). Архаїчним періодом датуються пряжки-пронизки (рис. 2, 1, 2). Згадані псалії та пронизки знаходять аналогії у пам'ятках келермесського часу:

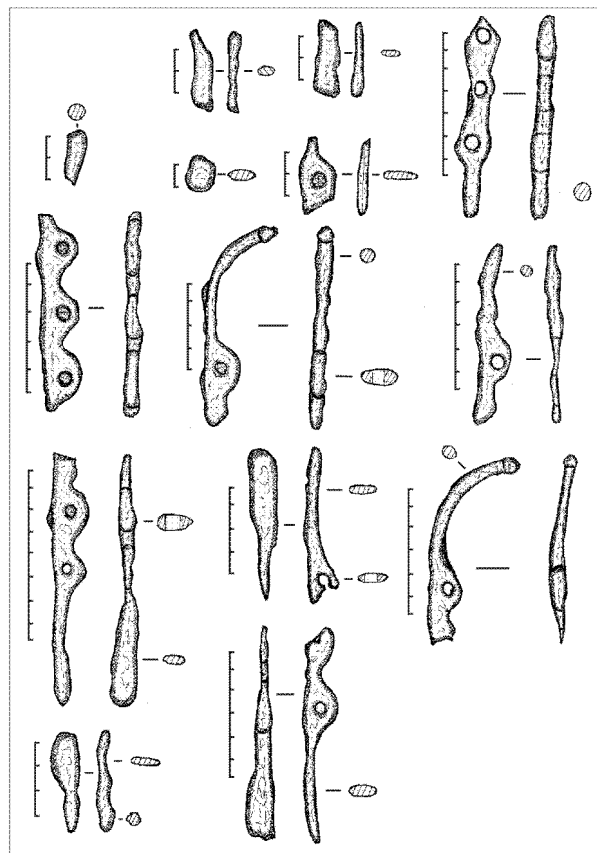

Рис. 1. Залізні псалії з курганів «Г» біля с. Журовка

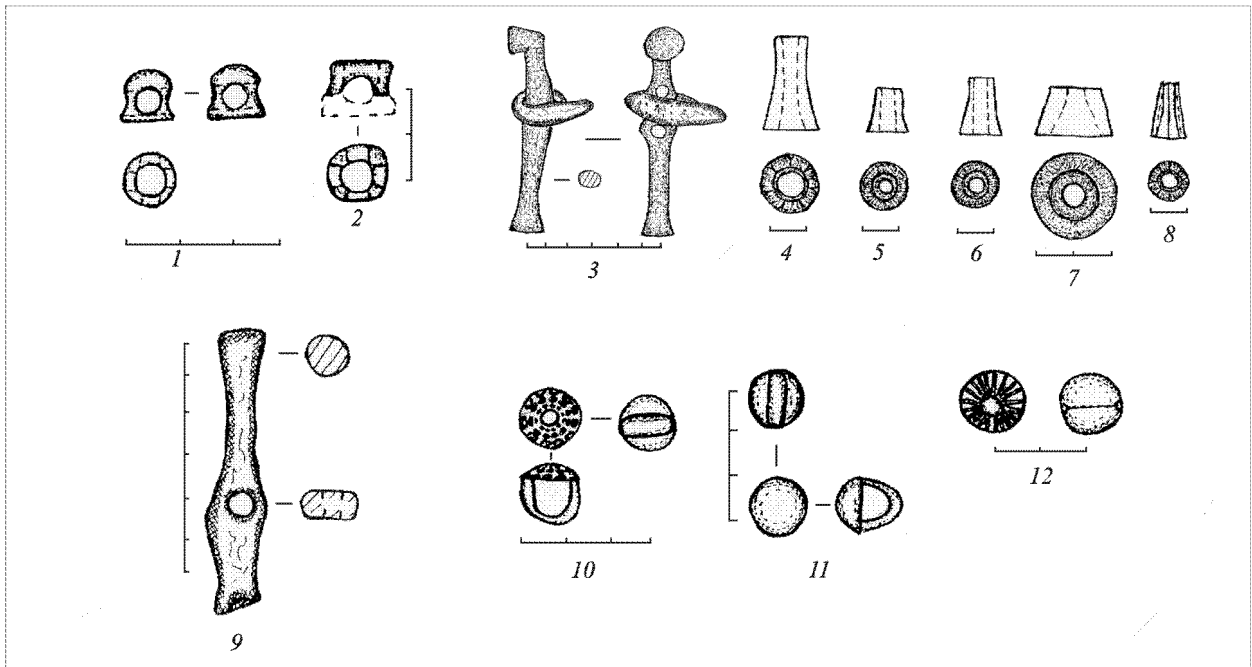

Рис. 2. Вуздречні предмети з курганів «Г» біля с. Журовка: 1–8, 10–12 – бронза; 9 – залізо

Келермеські кургани (Галанина 1983, рис. 5, 7; 10, 14, 15; 1997, табл. 23, 248; 24, 401–402), Ульський курган 1910 р. (Галанина 1999, рис. 1, 8), Реп'яховата Могила, пох. № 2 (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 18); Нарган, курган 13 (Батчаев 1985, рис. 35, 21, 22) та ін. Найраніші пам'ятки келермеського кола відносять до середини VII ст. до н. е. (Петренко 1980, с. 18; Галанина 1994, с. 105). Фінал етапу можемо визначити другою чвертю VII ст. до н. е. (Полін 1996, с. 121) Отже, розглянуті матеріали можна датувати у межах середини VII — другої чверті VI ст. до н. е.

Пізнішу хронологічну групу представлено бронзовим Г-подібним дводірчастим псалієм із рештками залізних петельчастих вудил (рис. 2, 3), 4 округлими й 1 восьмигранною бронзовими ворворками (рис. 2, 4–8), уламком залізного дводірчастого псалія (рис. 2, 9) та низкою невеликих круглих бронзових бляшок із петлею на звороті, 32 з яких мають вигляд 11-пелюсткової розетки, кожну пелюстку якої передано 3 різновеликими колами (рис. 2, 10), 9 із гладеньким опуклим щитком (рис. 2, 11), 1 зі щитком у вигляді 20-пелюсткової розетки (рис. 2, 12). Саме цю групу можна синхронізувати з опублікованими раніше бляхами у звіриному стилі (Петренко 1967, табл. 29, 15, 21, 27; 32, 14, 17) і датувати середньоскіфським періодом.

Не можемо впевнено віднести до першої чи другої групи уламки залізних петельчастих вудил, що, з'являючись у келермеський час, існують до кінця скіфського періоду (рис. 3, 1), а також фрагменти шкіряних ременів (один скруче-

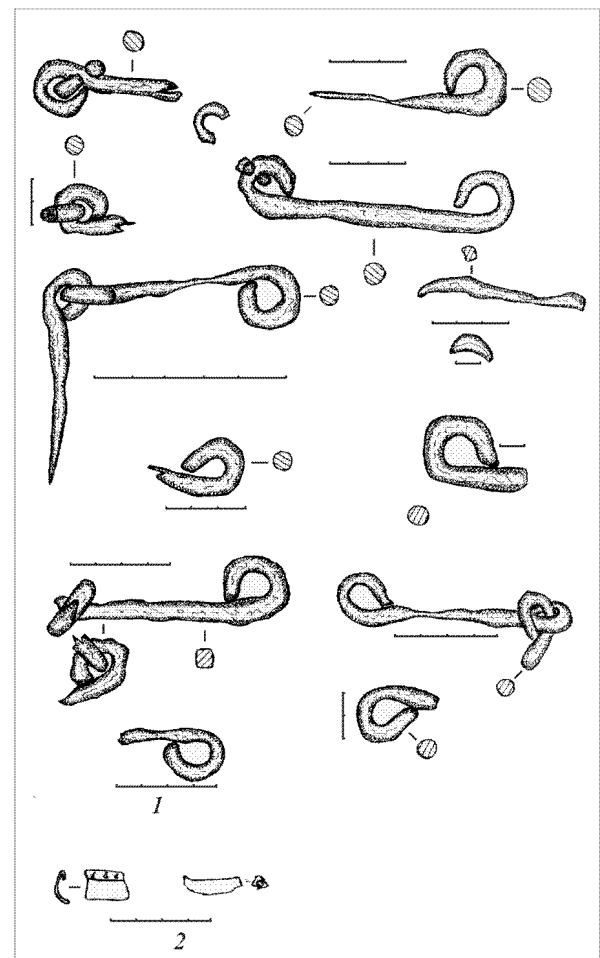

Рис. 3. Предмети вузди з курганів «Г» біля с. Журовка: 1 – залізні вудила; 2 – фрагменти шкіряних ременів

ний, інший складений удвоє і прошитий (рис. 3, 2)). Зазначені предмети можуть належати як раннім, так і пізнім пам'яткам.

Отже, розгляд деталей вузди із курганів «Г» біля

с. Журовка дає змогу виділити дві хронологічні групи предметів і сприяє повнішому висвітленню матеріальної культури Дніпровського лісостепового Правобережжя у скіфський період.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периода // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985. — Т. 2. — С. 7—115.

Бобринской А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — Вып. 14. — С. 1—43.

Галанина Л.К. Раннескифские уздечные наборы // АСГЭ. — 1983. — Вып. 24. — С. 32—55.

Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994. — № 1. — С. 92—107.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.

Галанина Л.К. Ульский курган (раскопки Н.И. Веселовского в 1910 г.) // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 58—67.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1974. — С. 31—64.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д 1-4.

Петренко В.Г. Изображение богини Иштар из кургана в Ставрополе // КСИА АН СССР. — 1980. — Вып. 62. — С. 15—19.

Полін С.В. Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 115—126.

Одержано 30.03.2005

А.Д. Могилев, С.В. Диденко

УЗДЕЧНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ КУРГАНОВ «Г» ВОЗЛЕ с. ЖУРОВКА

В статье рассмотрены предметы узды из курганов «Г» возле с. Журовка. Сделан вывод об их принадлежности к двум хронологическим группам.

O.D. Mogylov, S.V. Didenko

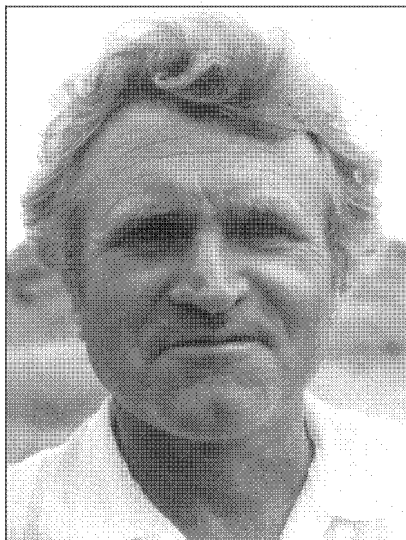
PARTS OF HARNESS FROM THE «Г» BARROWS NEAR ZHURIVKA

The article deals with the parts of harness from the «Г» barrows near Zhurivka. A conclusion is drawn regarding their belonging to two chronological groups.

С.А. Скорий

ДО 70-РІЧЧЯ Б.М. МОЗОЛЕВСЬКОГО: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Цього року відомому українському археологу й поету Борису Миколайовичу Мозолевському виповнилося б 70 років.

Уявити його в такому віці непросто: адже покинув він нас молодою та енергійною людиною. Утім, знаючи життєлюбність Бориса Миколайовича, його поетичний світогляд і творчий запал, упевнені, що плин часу не зміг би змінити його людської привабливості й властивостей душі.

Віхи біографії Б. Мозолевського достатньо відомі. Про це писали й раніше і навіть відразу після його смерті, а останнім часом стали згадувати частіше: певно, на підтвердження тези про те, що «большое видится на расстоянии». З огляду на це, ми не зупинятимемося на життєписі, а сконцентруємо увагу на окремих рисах характеру Б. Мозолевського, притаманних йому як особистості, що рельєфно вирізняли його з-поміж оточення, на його світоглядних позиціях та визначенні його місця і ролі у скіфознавстві.

Чи то внаслідок генетичного успадкування, чи важкого післявоєнного дитинства та безбатьківщини, Борису Миколайовичу були притаманні вражаюча працелюбність, надзвичайна сила волі та непереборна цілеспрямованість. Не-

© С.А. СКОРИЙ, 2006

порушність життєвих принципів і громадянської позиції, загострене відчуття справедливості, відроза до фальші та справжній (а не показний) патріотизм — усе це складові монолітної натури Бориса Мозолевського. Втім згадані чесноти не вичерпують усієї привабливості цієї людини, а лише вказують на найбільш виразні риси характеру, що проявлялись у спілкуванні з ним.

Безумовно, природа щедро обдарувала його талантами, зокрема археолога-дослідника та поета, які паралельно розвиваючись взаємозбагачували один одного. І це не просто слова — достатньо ознайомитися з науковими працями Бориса Миколайовича, написаними надзвичайно яскравою мовою, і його поетичними творами, просякнутими глибоким розумінням психології і щирою любов'ю до того народу, що створив у безкрайому українському степу правдано Скіфію.

Звісно, найвизначнішим у його долі як людини і дослідника став 1971 р. — рік дослідження Товстої Могили, коли в його руках зачарований світ побачив дивовижний шедевр скіфо-античного мистецтва — уславлену пектораль. Видатні знахідки з Товстої Могили, їх дослідження на тлі матеріалів, знайдених в інших курганах скіфської аристократії, сформували Б. Мозолевського як ученого (втім, зазначимо, що перший його археологічний досвід щодо скіфських «царських» курганів був пов'язаний із розкопками Гайманової Могили в 1969 р.). Публікація в 1979 р. книги «Товста Могила» (зауважимо, що це була перша монографія такого типу у вітчизняному скіфознавстві) принесла йому за-служене визнання в археологічній науці. Пектораль же як виняткова археологічна знахідка з часом стала не лише, висловлюючись сучасною мовою, «брендом» для різноманітних заходів, престижних премій тощо, але й своєрідним символом України. Про пектораль писали й пишуть надзвичайно багато, не жалкуючи епітетів. Утім найліпшу оцінку цього відкриття — лапідарну за формою і витончено поетичну за сутністю — зробив, на наш погляд, вчитель Б. Мозолевського, засновник української школи скіфознавства

проф. О.І. Тереножкін: «В пекторали, как солнце в капле росы, отразился весь блеск, все сияние скифского золота».

Лише однієї цієї знахідки вистачило б для слави археолога будь-якого рангу, проте дослідницькі здобутки Бориса Мозолевського на цьому не завершилися. Далі були блискучі відкриття в Бабиній, Водяній, Жовтокам'янській, Соболевій Могилах і багатьох інших курганах. Б. Мозолевський добре усвідомлював свій здобуток у царині вивчення курганів скіфської аристократії, що й засвідчив відповідним чином в одній із своїх праць: «Мені поталанило так чи інакше бути причетним до більшості найвидатніших відкриттів у галузі скіфознавства, зроблених у ХХ столітті».

А скільки було розкопано, досліджено та введено до наукового обігу так званих рядових пам'яток Степової Скіфії! Усі ці матеріали цілком справедливо належать до золотого фонду вітчизняного скіфознавства.

До того ж не слід забувати про науково довершену публікацію Б. Мозолевським старожитностей Мелітопольського «царського» кургану (1988), розкопаного О.І. Тереножкіним ще в 1954 р. (працю над цією монографією Борис Миколайович розглядав як духовний заповіт свого Вчителя). Підтвердженням гармонійного поєднання в одній особі вченого та поета стало видання чудової науково-популярної книги «Скіфський степ», яку нещодавно було перевидано в сучасному поліграфічному оформленні.

В останні роки життя Борис Миколайович, працюючи над темою «Етнічна географія Скіфії», створив низку узагальнювальних статей, що містять вельми оригінальні здогади, зокрема щодо соціально-політичних відносин у Скіфії, причин занепаду цього найдавнішого державного об'єднання на наших землях. На початку 1990-х рр. він написав кілька публіцистичних праць, у яких з історико-філософських позицій спробував з'ясувати сутність суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, екстраполюючи свої знання про скіфське суспільство на найбільшчі проблеми сьогодення. Квінтесенцію цих міркувань учений оприлюднив у статті «Знак Скіфії», що, на думку відомої української поетеси Ліни Костенко, яка у жовтні 2005 р.

виголосила промову під час презентації нового видання книги Б. Мозолевського «Скіфський степ», заслуговує на найширше визнання української громадськості, як і сам Борис Мозолевський — непересічне явище української культури.

На превеликий жаль, за час, що збіг після смерті Б.М. Мозолевського, в засобах масової інформації з'явилося чимало спекулятивних публікацій, що пов'язують його передчасну смерть з якимись містичними причинами. Слід порадити «пророкам від археології» з належною повагою ставитись до пам'яті видатного дослідника та не тиражувати плітки й нікчемні здогади.

Не обійшли ці «фахівці» увагою і блискучу знахідку української археології ХХ ст. — пектораль. Нерідко «діячі», вельми далекі від історичної науки, створюють ажіотаж навколо «трактувань» зображень на пекторалі, вбачаючи в різноманітних її деталях то карту України, то змову президентів, то невідомо які християнські символи. Звісно, це чистісіньке невігластво, сподіваємося, тимчасове.

Проте існує і вічне. Так, блискучі археологічні знахідки, зроблені Борисом Миколайовичем, — це не лише окраса музейних експозицій, але й першокласні історичні джерела, які містять безцінну інформацію для сучасних і наступних поколінь дослідників Скіфії. Справжньою, істинною є й літературна спадщина Бориса Мозолевського — книги, статті, поезії. І, нарешті, — є пам'ять та щира повага до великого таланту, які лягли в основу ініціатив громадськості щодо перевидання попередніх наукових та літературних робіт Б.М. Мозолевського, публікації його останніх праць, спорудження пам'ятної стели на місці його найвидатніших археологічних досліджень поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл., пропозицій щодо присвоєння одній із вулиць та краєзнавчому музею у м. Нікополь його імені.

З часу смерті Б.М. Мозолевського минуло 13 років, але крізь роки долинає до нас неповторне звучання його віршів:

«Життя і смерті спивши щедрий келих,
Усі літа спаливши на вогні, —
Я скіфський цар, лежу в Дніпровських Геррах,
І стугонять століття по мені...»

Одержано 26.10.2005

ДО 70-РІЧЧЯ ВАСИЛЯ ІВАНОВИЧА БІДЗІЛІ

23 березня 2006 р. Василю Івановичу Бідзілі мало б виповнитися 70 років, але вже сім років, як він пішов із життя. Один із найвидатніших археологів нашої держави, В.І. Бідзіля належав до другої повоєнної генерації дослідників, що зросла на руїнах попередніх київських гуманітарних шкіл. Саме цьому поколінню судилося надати потужний інформаційний поштовх українській археології у 70-ті рр. ХХ ст.

Життєвий шлях В.І. Бідзілі розпочався в багатодітній родині, в невеличкому закарпатському селі Сасово на лівому березі Тиси. Подальші кроки у великий світ: педагогічне училище в м. Хуст, педагогічний інститут у Києві, звідки Василя переводять на історико-філософський факультет Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, після закінчення якого в 1960 р. спраглий до знань закарпатець потрапляє до Інституту археології АН УРСР, з яким надалі було пов'язане все його життя. Крім безперечного впливу університетського археологічного гуртка, становлення Василя Івановича як професійного археолога відбувалось в експедиціях тогочасних метрів вітчизняної археології — В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа, М.Ю. Брайчевського, В.М. Даниленка. Першою визначною у біографії В.І. Бідзілі стала велика новобудовна експедиція В.Й. Довженка у 1957 р., яка провадила рятівні дослідження давньоруського міста-фортеці Воїнь, що невдовзі мали поглинути хвилі

Кременчуцького водосховища. Згодом була експедиція під проводом академіка Б.О. Рибаківа на місці давньоруського замку Любеч. Тут Василь знайшов собі друзів серед московських студентів-істориків, з якими тривалий час підтримував добрі стосунки, тут він познайомився з науковим керівником своєї дипломної роботи — Б.О. Рибаківим.

1960 рік. Інша, очолювана В.М. Даниленком, новобудовна експедиція вже на Південному Бузі, на чолі загону якої 24-річний Бідзіля на заході Кіровоградщини, біля м. Гайворон, уперше в Європі відкриває та досліджує залізоплавильні горни VI—VII ст. Потім були експедиції на малу батьківщину, де неподалік рідного села, майже на кордоні з Румунією, В.І. Бідзіля відкриває латенські центри виробництва заліза поблизу сіл Ново-Клинове, Д'якове, Юлівці, Чапа та ін. Матеріали закарпатських експедицій лягли в основу кандидатської дисертації, присвяченої Латену Закарпаття, яку в 1966 р. Василь Іванович успішно захистив, а згодом і монографічно видав. Протягом двох років після захисту він обіймав посаду вченого секретаря Інституту археології.

Сплеск масштабного меліоративного будівництва в степах України змушує Василя Івановича в 1968 р. кардинально змінити свою наукову долю. Сприяли цьому і постійна жага до нових знань, генетичне прагнення неформального лідерства, через які він бере активну участь у створенні новобудовного відділу Інституту археології і становленні найбільшої археологічної експедиції України — Каховської. В.І. Бідзіля освоює нову для себе сферу археологічної діяльності — дослідження курганів. А в 1969 р. майже випадково очолює Запорізьку експедицію (раніше нею керував О.І. Тереножкін), яка мала вести охоронні дослідження курганів у смузі спорудження Північнорогачицької зрошувальної системи і серед перших її завдань було дослідження 8-метрового насипу Гайманової Могили.

За рік до того експедиція О.І. Тереножкіна свердловала насип цього кургану з метою віднайти глиняний викид — переконливий доказ його скіфської належності. Тоді на викид не натрапили, а в свердловину кинули закорковану пляшку від шампанського з листом до майбутніх дослідників кургану. Через рік В.І. Бідзіля тримав у руках того листа, якого знайшли під час дослідження насипу Гайма-

нової Могили — унікального похвального комплексу, що належав скіфському номарху.

Курганів подібних розмірів із дореволюційних часів не розкопували, досвід попередників було втрачено, але молодий керівник експедиції володів мистецтвом запалювати цікавість в оточуючих до своїх пошуків та мав належну фахову підготовку. У 1969 р. ці складові привели його до великого успіху. Справжньою перлиною у кургані виявилася нині всесвітньо відома срібна з позолотою чаша із зображеннями скіфів. Два польових сезони досліджень Гайманової Могили та курганів її оточення були часом створення нових методик і технологій досліджень глибоких й надглибоких скіфських поховальних споруд. Разом із шахтарями Василь Іванович розробляв оптимальні варіанти кріплення підземних склепінь, із механізаторами знаходив схему раціонального використання на курганах скреперів з урахуванням потреб археології. Наслідком цих зусиль стали подальші відкриття та здобутки як у скіфських пам'ятках, так і в пам'ятках усього спектра археологічних культур степу. Рало та кімерійські поховання з Високої Могили, комплекси скіфських золотих прикрас з Казенної, Носаківських та Златопольських могил, кам'яна скульптура з Рясних Могили та багато інших різноманітних матеріалів було залучено до корпусу вітчизняних старожитностей завдяки розуму та енергії В.І. Бідзілі.

У 1975 р. після шести років степової археології, він повертається до вивчення історії чорної металургії, з якої починав свою наукову діяльність. Протягом майже 15 років Василь Іванович очолював лабораторію використання методів природничих наук в археології Інституту археології АН України. Нові польові дослідження та експерименти з моделювання давніх металургійних технологій учений узагальнив у монографіях: «Давні металурги Українських Карпат» (1978) та «История черной металлургии (II в. до н. э. — II в. н. э.)» (1982). Останню книгу написано разом із співробітниками лабораторії — Г.О. Вознесенською і С.В. Паньковим. Слід згадати й авторський внесок В.І. Бідзілі до багатотомних «Історії Української РСР» та «Археології Української РСР».

Ще з молодих років Василь Бідзіля намагався донести досягнення археологів до широкого загалу. Тоді через свою моторність та легку вдачу він постійно перебував у центрі суспільного життя: чи то професійної спільноти, чи то фрон-

дуючих молодих науковців Академмістечка, чи то київських митців 1960—1970-х рр., до гурту яких його залучив старший брат Микола — згодом відомий учений-радіобіолог та громадський діяч. Василь Іванович ще з часів розкопок Гайманової Могили постійно мріяв про виставки з велетенською, вражаючою археологічною експозицією. Найгучнішу археологічну виставку йому вдалося створити та з великим резонансом провести в Запоріжжі в 1976—1977 рр. Ця подія породила хвилю подібних заходів в інших містах півдня України.

1989 рік — нові часи, значні можливості в пошуках перспективних форм організації та фінансування польової археології. В.І. Бідзіля на шість років поринає у справу керування та створення науково-виробничого кооперативу «Археолог». Багатозмінні, нечувані за темпами та відкритими площами охоронні роботи на київському Подолі, Черкащині, Кіровоградщині, у Керчі та Вишгороді довели раціональність нової структури. Але згасла економіка, а разом із нею й фінансування археологічних досліджень, проте Василь Іванович встиг організувати кілька археологічних виставок, найпомітніші з яких відбулися в Запоріжжі (1989) та Києві (1990).

Автор понад 80 наукових праць і численних наукових та культурологічних задумів, якими щиро ділився зі своїми друзями та колегами, — таким Василь Іванович Бідзіля назавжди залишиться в історії української археології і вдячній пам'яті багатьох людей.

Одержано 31.10.2005

НАУКОВЕ БЕЗСМЕРТЯ, СТВОРЕНЕ ВЛАСНОРУЧ (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського)

У 2005 р. минуло 120 років від дня народження Аркадія Вікторовича Добровольського, кандидата історичних наук, одного з українських «стовпів» польової археології ХХ ст. Його розвідкових відкриттів, наукових та охоронних до-сліджень-розкопок, здійснених в окремі роки, нині вистачило б для успішного річного звітування досить великої науково-дослідної археологічної установи. Загальний же обсяг проведених ученим досліджень просто вражає.

«Непосидючість», бурхливий науковий темперамент А.В. Добровольського зробили його «своїм» для багатьох сучасних науково-освітніх і громадських установ. Це і Одеський державний університет, у якому навчався Аркадій Вікторович, Одеський археологічний музей, Херсонський державний університет, Херсонський краєзнавчий музей, Дніпропетровський історичний музей, Інститут археології АН УРСР, Київський університет ім. Т.Г. Шевченка, у якому він працював, а також Херсонська та Дніпропетровська інспекції охорони пам'яток й інспекції усіх областей, де вчений проводив свої охоронні археологічні дослідження.

Цікаво, чи згадали про ювілей А.В. Добровольського — безумовно, яскравої особистості й видатного археолога-дослідника — у перелічених установах? На жаль, музеї, підпорядковані

Міністерству культури і туризму, перетворилися на культурно-освітні заклади, де наукова робота знаходиться, фактично, під негласною заборною. Інспекції ж охорони пам'яток перетворено міністерством на бюрократичні «відсидки», де археологам просто немає місця. Кому ж там згадувати про якогось «минулого» археолога?

А.В. Добровольський народився 2 березня 1885 р. у с. Полтавці, що нині знаходиться в Широківському р-ні Дніпропетровської обл. Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого пройшли в Одесі, де він отримав середню освіту, а згодом вступив на філософський факультет Новоросійського університету.

Ще в 1905 р., після відвідин Одеського археологічного музею, юнак зацікавився археологією, яка полонила його на все життя. Спочатку Аркадій під керівництвом відомого фахівця фон Штерна спеціалізувався на античній археології, але «класичні» старожитності на той момент були вже непогано вивчені, тому цікавили дослідника-початківця недовго. Його захопили первісні археологія і старожитності, які здавалися хоч і не такими показними, як античні, але набагато загадковішими та романтичнішими. Сам А.В. Добровольський згодом писав: «На тих старожитностях я зупинився, пристрастився, а, пізніше, і спеціалізувався»*.

Таким чином, студент-філософ Аркадій Добровольський з 1905 до 1910 р. активно вивчав археологію, допомагав працівникам Одеського археологічного музею, а відтак, ще до закінчення університету, став фахівцем з давньої історії Північного Причорномор'я. Крім того, ще у студентські роки Аркадій розпочав активне дружнє листування науково-дискусійного характеру з херсонським археологом, засновником Херсонського музею старожитностей, Віктором Івановичем Гошкевичем, який уподобав юнака з неординарним мисленням та відданістю археології і неодноразово запрошував його до себе.

Улітку 1910 р. А.В. Добровольський уперше приїхав до Херсона. Місцевий музей старожитностей і особливо В.І. Гошкевич справили на

* Усі спогади А.В. Добровольського надано за матеріалами особистого архіву вченого — Фонд АД20 (особисті документи) в науковому архіві Інституту археології НАН України.

нього величезне враження. На той час Віктор Іванович проводив розкопки курганів під Херсоном і запропонував Аркадію розкопати один із них під його наглядом. Дослідник-початківець зробив це так натхненно й професійно, що Гошкевич визнав за Добровольським перспективне археологічне майбутнє. За збігом обставин, ці розкопки дійсно стали вирішальними в археологічній долі Добровольського, адже вони підготували його до подій, що відбулися через 2 роки.

1912 р. А.В. Добровольський закінчив університет і відразу розпочав власну археологічну практику, протягом 1912—1913 рр. розкопуючи курган у передмісті Одеси (район Слободки-Романівки). Аркадій Вікторович описав ті події у своїй науковій автобіографії: «Це був, так би мовити, вже цілком офіційний мій вступ до археології». І хоча на авторство цих розкопок претендували деякі члени Одеського товариства історії та давнини (мотивуючи це тим, що Добровольський не був членом цього товариства), досліднику вдалося відстояти свої авторські права. Результати розкопок було опубліковано в «Записках...» товариства 1915 р. Це була перша наукова публікація А.В. Добровольського.

З огляду на несприятливу для себе ситуацію в одеській археології, Добровольський переїхав до Херсона. Незважаючи на чудові стосунки з В.І. Гошкевичем, у Аркадія Вікторовича виникли деякі проблеми з роботою у Херсонському музеї старожитностей, пов'язані, можливо, з конкуренцією з боку прийомної доньки В.І. Гошкевича — І.В. Фабриціус. Що насправді відбувалося, залишається таємницею, але науковим співробітником музею вчений став лише в 1925 р., одночасно викладаючи в Херсонському інституті народної освіти. Зауважимо, що 1915—1925 рр. — наразі є найменш відомим етапом в особистому житті А. Добровольського.

З погляду археології це був досить плідний етап. Відомо, що за період з 1914 до 1928 р. А.В. Добровольський розкопав кілька курганів, досконало обстежив береги р. Інгулець у його нижній течії (між Дніпром та с. Мала Сейдеменуха), де відкрив і вивчав поселення, досліджував поселення доби бронзи біля м. Берислав та с. Нова Олександрівка. Тоді ж вийшло кілька його публікацій, присвячених результатам здійснених досліджень.

З 1928 р. А.В. Добровольського було залучено до робіт Дніпробудівської археологічної експедиції, що працювала в зоні затоплення водосховища Дніпрогесу (як до, так і після підняття рівня води). Саме тут учений здійснив величезний обсяг польових досліджень, довівши свою неперевершеність археолога-практика, і зробив неоціненний внесок у вивчення археологічних пам'яток порожистої частини Дніпра. За словами самого Аркадія Вікторовича: «тут відкрилась до того

ніким не бачена картина розвитку неоліту, енеоліту та бронзової доби, у хронологічному та культурному аспектах».

Дійсно, за обсягом проведених Дніпробудівською експедицією польових робіт це були наймасштабніші дослідження неоліту в історії української археології, так само як пам'яток-поселень доби енеоліту й бронзи. Не менш вражаючими були незгадані відкриття, що стосувалися пізніших археологічних епох.

Крім того, експедиція зробила видатні відкриття (з проведенням розкопок кількох дуже важливих стоянок) у сфері палеоліту. Особисто А.В. Добровольський у 1932 р. відкрив стоянку Кодак — першу мустьєрську пам'ятку в басейні Дніпра. У 1931 р. Аркадій Вікторович відкрив і розкопав три пізньопалеолітичні стоянки, відомі в науці під назвою Кайстрова Балка I, II, III, а в 1933 р. — стоянку Кайстрова балка IV, яка й нині, через сім десятиліть, залишається однією із найкращих пам'яток пізнього палеоліту Південної України, а на той час це було одним із найвидатніших відкриттів української археології.

Загальновідомо, що постійний брак часу, бажання врятувати від повного знищення якомога більшу кількість пам'яток археології, робили дослідження Дніпробудівської експедиції і самовіддану роботу її фахівців-археологів дійсно героїчними. А.В. Добровольський пізніше зазначав: «Багато мені довелося попрацювати для підняття авторитету експедиції Дніпробуду в цілому, а особливо стосовно своїх розкопок. Незважаючи на поспішність роботи цієї експедиції, усе ж вдалося, по-перше, виконати основні роботи в зазначений термін, а по-друге, зафіксувати розкопки звітами-щоденниками, а матеріали усі зашифрувати, кожен окремо. У цьому, насамперед, цінність робіт цієї експедиції, а це результат моєї невтомної роботи в експедиції».

Постійні дослідження А.В. Добровольського, (тоді ще співробітника Херсонського історико-археологічного музею) у Надпоріжжі зумовили його перехід у 1932 р. до Дніпропет-

ровського історико-археологічного музею, де він пропрацював 6 років. У 1938 р. Аркадій Вікторович повернувся до Одеси, але в Одеському археологічному музеї він пробув недовго. Наступного, 1939 р., А.В. Добровольського було зараховано на посаду старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР. Відтоді й до останніх днів життя наукова діяльність ученого була пов'язана з Києвом та Інститутом археології.

Упродовж 1948—1949 рр. А.В. Добровольський викладав археологію у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Після Другої світової війни він продовжував археологічні дослідження на півдні України, а з 1951 р. повернувся до місць досліджень своєї молодості — на Нижнє Подніпров'я (він керував однією з великих охоронних експедицій зони затоплення Каховської ГЕС).

У 1954 р. А.В. Добровольського було призначено завідувачем відділу первісної археології Інституту археології АН УРСР, але передчасна

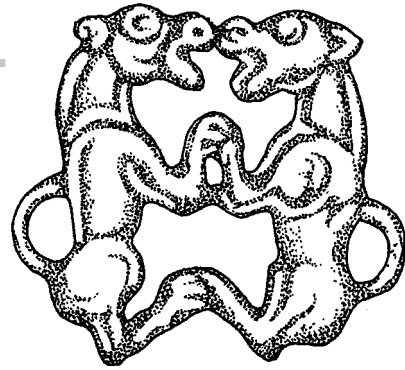
смерть у 1956 р. не дала йому можливості повною мірою розкрити свої організаторські здібності на цій посаді. Не стало Аркадія Вікторовича 27 червня 1956 р., на 72 році життя.

Аркадія Вікторовича Добровольського важко назвати кабінетним ученим. Його перу належать не більше трьох десятків опублікованих наукових праць. Він — учений-практик, який назавжди увійшов до археологічної еліти України своїми чудово проведеними розкопками низки видатних пам'яток: пізньопалеолітичної стоянки Кайстрова балка IV (1933); неолітичних й енеолітичних стоянок, поселень і могильників — Середній Стог (1927), Собачки-Вовчок (1928—1929), Виноградний Острів (1929—1930), Сабатинівського трипільського поселення (1938—1939, 1947), Ігреня (1945—1946), Чаплі (1950); поселень доби бронзи — Дурна Скеля (1928), Стрільча Скеля (1946), Сабатинівка (1947), Бабіне III (1954); Золотобалківського пізньоскіфського поселення (1951—1953).

Одержано 05.04.2005

С.А. Скорий

«СТАДО СКИФІВ-КОЧОВИКІВ» У НАПРЯМКУ «УКРАЇСОСТЕПУ»* (з приводу рецензії Н.А. Гаврилюк)

В стаде скифов-кочевников не фиксируются свиньи и ослы.

Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI—IV вв. до н. э. (эколого-экономический аспект): Автореф. дис... д-ра ист. наук. — СПб., 2000. — С. 17.

Ослы в стаде степных скифов ... все же могли быть.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999. — С. 149.

Спочатку я взагалі не мав жодного бажання реагувати на рецензію Н.А. Гаврилюк (2005) щодо моєї монографії (Скорий, 2003)**. Адже фахівцям, які вивчають проблеми археології раннього залізного віку, добре відомо: наші з Н. А. наукові інтереси практично не перетинаються. Нагадаю, що сферою моїх багаторічних досліджень є історія населення Східноєвропейського Лісостепу передскіфської та скіфської доби (зокрема, питання етнокультурної історії). Н. А. цікавиться скіфською та пізньоскіфською проблематикою, а також протягом тривалого часу — питаннями палеоекономіки Степової Скіфії. Отже, у тій сфері, де працюю я, Н. А. не є ані *фахівцем*, ані — вибачте — навіть *дилетантом*. Проте незважаючи на це, на сторінках «Археології» з'явилася *безпрецедентна за обсягом* (більш ніж 1 друк. арк.) рецензія Н.А. Гаврилюк (і це при тому, що опублікувати статтю такого обсягу в нашому фаховому журналі, як відомо багатьом авторам, справа далеко не проста!).

Відразу зауважу: я не маю наміру дискутувати з Н. А. з приводу будь-яких аспектів концепції, викладеної у моїй монографії. По-перше, як уже зазначалося, Н.А. Гаврилюк працює в іншій сфері скіфознавства, тому це буде не продуктивна дискусія, а лише марна трата часу (принаймні для мене) і журнальної площі. По-друге, більшість положень згаданої концепції пройшли апробацію ще наприкінці 90-х рр. минулого століття і в цілому були підтримані багатьма авторитетними фахівцями (див., наприклад: Мелюкова 1991, с. 7; 1993, с. 213—214; Погребова, Раевский 1992, с. 218; Раевский 1993, с. 93—95; Максимов 1998, с. 49; Медведев

1999, с. 125—126; 2004, с. 12—13; Рассадин 2005, с. 66—68). Утім, і рецензована Н.А. Гаврилюк монографія уже отримала позитивну оцінку дослідників, які вивчають старожитності скіфського часу на території Східноєвропейського Лісостепу (Медведев 2004, с. 125—126; Гуляев 2004, с. 5). У цьому сенсі Н. А. явно «гупає» у давно відчинені двері. До речі, хочу зауважити, що зусилля Н. А. зруйнувати концепцію хвилеподібного просунення скіфів-кочовиків на територію Східноєвропейського Лісостепу (для чого авторка витратила чимало енергії та кілька сторінок рецензії) виглядають, м'яко кажучи, безглуздо. Ця концепція давно й успішно існує у скіфознавстві, а нещодавно була відображена на сторінках другого тому фундаментальної праці, виданої Інститутом археології НАН України (Давня історія України 1998, с. 60, 92).

Щодо цієї відповіді, то мене до неї спонукали кілька причин: **по-перше**, приписування мені деяких речей, нібито наявних у монографії, і розцінюваних Н. А. як певних негативів, а також елементарне перекручування фактів, викладених мною або *іншими* дослідниками в руслі лісостепової проблематики; **по-друге**, претензії до мене етико-морального характеру і, **нарешті**, — «добрі» менторські побажання на мою адресу.

* Аббревіатура «Укрлесостепь» — нововведення Н.А. Гаврилюк (Гаврилюк 2001, с. 17—18). Фахівці, які вивчають пам'ятки скіфської доби лісостепової зони Східної Європи, подібний термін не застосовують.

** Н.А. Гаврилюк не зовсім коректно наводить назву монографії, яку рецензує. **Правильно**: Скорий С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (**проблема** выделения иранского этнокультурного элемента).

У межах цих трьох напрямів розглянемо лише деякі «зауваження» Н.А. Гаврилюк.

Почну з того, що хронологічні рамки монографії зовсім не «рання залізна доба» (с. 101), як чомусь вважає рецензентка, а **скіфська доба**, тобто лише *складова* частина цього більш широкого хронологічного поняття, що, як відомо, охоплює також передскіфський (кімерійський) та сарматський періоди. Дивно, що для д. і. н. Гаврилюк (яка в рецензії намагається розмірковувати про подробиці датування архаїчних пам'яток Правобережного Лісостепу) поняття «скіфська доба» та «ранній залізний вік» є *синонімічними*. До речі, щодо намагань коригувати запропоновані мною дати (с. 106—107) зауважу: оскільки, як відомо, сама Н. А. ніколи питаннями хронології скіфської доби не займалася, ці спроби просто дивують.

У запалі численних критичних зауважень Н. А. усе ж таки визнала: «Автор добре знає літературу з питання взаємозв'язків місцевого населення Дніпровського Правобережного Лісостепу та степових кочовиків...» (с. 103). На жаль, я не можу відповісти Н.А. Гаврилюк подібним компліментом. Вона, безсумнівно, погано орієнтується не тільки в працях із зазначеної тематики, а й у літературі, присвяченій лісостеповій проблематиці скіфської доби взагалі. У тих випадках, коли Н. А. намагається використати певні свідчення із відповідних праць або цитати, вона мимоволі або ж навмисно перекручує їхню суть. Наведу лише кілька прикладів.

Н. А. звинувачує мене в мізерності «використаних архівних матеріалів — лише 4 позиції», у зневазі «до збирання та опрацювання фактичного матеріалу» (с. 102—103). При цьому, як їй здається, я у передмові до монографії прагну пояснити свою «недостойну» поведінку такими словами: «Идея настоящей работы возникла не только (и не столько) вследствие накопления новых археологических источников ... (тут **Н.А. Гаврилюк зробила спритну маніпуляцію з видалення принципової частини фрази, що суттєво змінило зміст цитати!**), но в немалой степени — в результате критической оценки существующих точек зрения на этнокультурную историю Днепровского Лесостепного Правобережья доскифской и скифской поры и памятники «степного» облика в этом регионе» (с. 103). Реконструємо частину фрази, знищену Н. А.: «...в первую очередь — **погребальных памятников**, сыгравших роль неких **этнокультурных индикаторов** при оценке известного ранее материала (в принципе они не столь и многочисленны)...» (Скорый 2003, с. 6). Суть цього висловлювання (без купюри Гаврилюк) проста: основним джерелом монографії стали **матеріали поховальних пам'яток** й архівні свідчення, використані мною у повному

обсязі. Архівні матеріали з розкопок Пастирського, Шарпівського, Макіївського, Буда-Макіївського городищ та ін. (про нехтування якими з обуренням пише Н.А. Гаврилюк) не мають *принципового* значення для теми моєї книги, тим паче, і це добре відомо фахівцям, більшість поселень, мабуть, за винятком Трахтемирівського городища, ще недостатньо досліджені. Не зроби Н. А. піратську купюру в цій частині тексту, у неї не було б жодних підстав звинувачувати автора монографії у зневазі «до збирання та опрацювання фактичного матеріалу».

Намагаючись принизити значення високої оцінки мною (Скорый 2003, с. 67) відкриття Ю.В. Болтриком на ділянці оборонної системи відомого Трахтемирівського городища (басейн р. Рось) виразних і добре датованих слідів скіфського нападу/нападів (численні пошкоджені вістря стріл, кинджал-акінак та ін.) (Фіалко, Болтрик 2003), Н. А. прагне переконати читачів (а разом з ними і мене), що, мовляв, нічого нового тут немає, а «напад кочовиків на Трахтемирівське городище був надійно документованим значно раніше масштабними розкопками Г.Т. Ковпаненко» (с. 108). На підтвердження своєї думки вона наводить цитату з монографії Г.Т. Ковпаненко: «Первые признаки влияния скифов прослеживаются с первой половины VII в. до н. э. ...Начиная с конца VII—начала VI в. до н. э. воздействие скифов на культуру местных племен усиливается, что сказалось не только в увеличении в погребениях скифских предметов. К этому времени относится и строительство Трахтемировского городища.... Оно являлось не только племенным центром, но и надежной защитой от кочевников» (Ковпаненко 1981, с. 135). І знову купюра Н. А.! Дозволю собі відновити перше речення цієї цитати: «Первые признаки влияния скифов прослеживаются с первой половины VII в. до н. э. (*бронзовые наконечники стрел скифского типа* из Трахтемирова и Беркозовки)».

Про що ж ідеться в наведеному висловлюванні? З одного боку, про *вплив* скіфського матеріального комплексу на культуру аборигенів Лісостепового Правобережжя, що відобразилось у проникненні, яке посилюється з часом, тих або інших «скифских предметів», з іншого — про *спорудження* Трахтемирівського городища, що, ймовірно, пов'язано із загрозою, що надходила від степових кочовиків. І не більше! Як бачимо, про жодний «надійно документований напад» на городище у процитованому уривку із праці Г.Т. Ковпаненко не йдеться. Отже, Н. А., приписуючи відомій дослідниці те, про що вона ніколи не писала, робить їй ведмежу послугу. А ось реальна оцінка фіналу Трахтемирівського городища, що належить Г.Т. Ковпаненко: «В конце VI в. до н. э.

жителі покинули его (городище. — С. С.), забрав с собой наиболее ценные вещи» (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 14). Про причини цього явища можна тільки здогадуватися, але ж про напади — ані слова!

Пишучи про наведені у моїй книзі свідчення фахівців щодо нечисленних антропологічних матеріалів із поховань скіфського часу у Правобережному Лісостепу та їх подібність до степових скіфських антропологічних серій (що є свідченням фізичного проникнення степовиків у Лісостеп), Н. А. іронізує: «Хто б у цьому сумнівався, зважаючи на те, що ще В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін відзначали наявність тісного зв'язку місцевого населення Правобережного Лісостепу із степовими скіфами з VI—V ст. до н. е., коли «традиционно местные элементы оказались заслоненными, а культура населения приобрела общескифский характер» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365) (с. 103). Дивовижно! Авторка рецензії, мабуть, абсолютно не розуміє, що змішує два, у жодному разі не ідентичних явища: фізичне проникнення *етносу* (про що йшлося в першому випадку) та досить масштабний *культурний вплив*, механізм якого не завжди зрозумілий. І тут зазначеним авторам праці (як і у випадку з Г.Т. Ковпаненко) Н. А. приписує те, про що вони аж ніяк не говорили! На жаль, О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська не мають можливості оцінити подібне «глибинне» тлумачення своїх міркувань. Мимоволі закрадається підозра: а чи розрізняє Н.А. Гаврилюк взагалі суть двох фундаментальних понять археології — «етнос» і «культура», їх взаємозв'язок тощо?

Перелік подібних недоречностей, якими рясніє рецензія, пов'язаних із фальсифікацією або моїх міркувань, або поглядів інших фахівців із лісостепової проблематики, можна було б продовжити, але сенсу в цьому немає.

Дивовижно, але розмірковуючи з приводу наукового рівня моєї монографії, Н. А. (можливо, через нестачу у **неї самої** наукової аргументації) раптом переходить у морально-етичну площину, що є надуманим і абсолютно недоречним для рецензії.

Так, рецензентка чомусь вважає себе єдиною захисницею світлої пам'яті класиків українського скіфознавства і дбайливого ставлення до інших відомих фахівців-скіфознавців, докоряючи мені немовбито відсутністю належної до них поваги (с. 102, 108).

Хотілося б заспокоїти Н. А.: ці дослідники настільки відомі й значущі для нашої науки, їхні досягнення настільки визнані, що захисту Н. А. вони аж ніяк не потребують. Щодо мого ставлення до пам'яті, наприклад, засновника української школи скіфознавства О.І. Тереножкіна, то про нього цілком можна скласти уявлення зі статей, нещодавно опублікованих в «Археології» та

«Археологических вестях» (Скорый 2005, с. 5—6; Скорый 2005, с. 253—254).

Вочевидь, вважаючи себе надзвичайно прогресивним дослідником-скіфознавцем, Н. А. щедро роздає мудрі поради С.А. Скорому, який загрузнув у речознавстві, щодо того, як здійснити «процес перетворення археологічного знання на історичне» (с. 110).

Авторка рецензії закликає ширше запроваджувати в археологічні роботи на пам'ятках результати досліджень природничих наук, наприклад, палеоекології (при цьому Н. А. дорікає авторам розкопок Мотронинського городища С.С. Бессоновій і С.А. Скорому відсутністю в їхній книзі таких даних), використовувати антропологічні матеріали, оброблені методом ДНК-аналізу тощо (с. 104). Важко заперечити: заклик добрий! Щоправда, заради справедливості зауважу, що в період, наприклад, найбільшого (за останні десятиріччя) нагромадження джерельної бази з поховальних пам'яток у Правобережному Лісостепу (наприкінці 70-х — на початку 90-х рр. XX ст.) фахівці-археологи не тільки України, а й багатьох інших археологічних центрів Східної Європи, ще не мали практики використання у своїх працях результатів ДНК-аналізів антропологічних матеріалів.

Взагалі дивно, що Н. А. закидає автору монографії наукове ретроградство. Адже під час робіт спільної Українсько-польської експедиції на Мотронинському городищі (2000—2003) було здійснено значний цикл природничо-наукових досліджень (палеоґрунтознавчі аналізи, численні проби на C₁₄ та ін.). Варто також нагадати Н. А., що в ході розкопок Великого Рижанівського кургану (1995—1998 рр.) проведено різноманітні природничо-наукові аналізи, оперативно опублікованими результатами яких (Chochorowski, Kovaljuch, Skripkin 1998; 1999; Маничев, Ковалюх 1998) уже користуються фахівці-скіфознавці. Можливо, Н.А. Гаврилюк не знає про це? Сподіваюсь, що до повного видання матеріалів з Великого Рижанівського кургану увійдуть результати аналізу антропологічного матеріалу, здійснені на генному рівні.

На відміну від Н. А., яка ніби із рогу достатку роздає рекомендації і поради щодо різноманітних проблем скіфознавства, які потрібно розв'язувати на новому рівні, хочу побажати їй лише **одного**: писати й видавати наукові праці, які (за її власним формулюванням) «повинні містити оригінальні вагомі і нові наукові результати». Очевидно, саме їх відсутність не дала змоги свого часу відділу скіфо-сарматської археології рекомендувати рукопис дисертації Н.А. Гаврилюк до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. При цьому, звичайно, не йдеться про оригінальні висловлювання Н. А. на кшталт: «первым народом

Причерноморських степей, о котором доподлинно известно, что он употреблял молоко, были киммерийцы» (Гаврилюк 1987, с. 28).

І ще. Писати рецензію з тематики, в якій ти не є фахівцем, вочевидь, наважуються лише у разі: а) кризи жанру у власній проблематиці та бажання за будь-яку ціну збільшити список праць, не дуже обтяжуючи себе якимись намаганнями; б) абсолютної «небайдужості» до автора рецензованої праці; в) *по суті*, незрозуміння того, що твориш. У Н.А. Гаврилюк ці 3 фактори переплелися, «взаємно збагачуючи» один одного.

У будь-якому випадку хочу закінчити цю неприємну для мене відповідь на досить оптиміс-

тичній ноті. Допоки в працях Н. А. *скіфська культура* (яка виникла у Центральній Азії, суттєво модифікувалася і справила колосальний вплив на культуру багатьох народів Євразії — від Китаю до Піренейів — проіснувавши майже *тисячоліття!*) розглядатиметься як якийсь «недолговечний» історичний «эфмероїд» (Гаврилюк 2000, с. 3), а її носії — «стада кочевих скифов» чи «стада скифов-кочевників» (до речі, це визначення вже кілька років успішно кочує сторінками праць нашої рецензентки (див. епіграф), серйозно сприймати ті або інші зауваження Н.А. Гаврилюк щодо скіфської (у тому числі лісостепової) проблематики не варто.

Гаврилюк Н.А. Пища степных скифов // СА. — 1987. — № 1.

Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — К., 1995.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии. — К., 1999.

Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI—IV вв. до н. э. (эколого-экономический аспект): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — СПб., 2000.

Гаврилюк Н.А. Рец. на кн.: Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003 // Археология. — 2005. — № 3.

Гуляев В.И. Донская археология и некоторые общескифские проблемы // II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.», посвященная памяти Б.Н. Гракова: Тез. докл. — Азов; Ростов н/Д, 2004.

Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.

Максимов С.В. З приводу відсутності давніх іранських гідронімів на території Правобережної України // Археологія. — 1998. — № 2.

Маничев В., Ковалюх Н. Геолого-геохимическая характеристика Большого Рыжановского кургана // MSROA. — 1998. — 19.

Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.

Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. — Воронеж, 2004.

Мелюкова А.И. Новое в изучении актуальных проблем скифоведения // КСИА. — 1990. — № 204.

Мелюкова А.И. Рец. на кн.: С.А. Скорый. Курган Переп'ятиха. — К., 1990 // РА. — 1993. — № 2.

Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и Древний Восток (к истории становления скифской культуры). — М., 1992.

Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4.

Рассадин С.Е. Северные соседи Великой Скифии. — Минск, 2005.

Скорый С.А. 60 лет отделу скифо-сарматской археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Археол. вести. — 2005. — № 12.

Скорый С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.

Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.

Chochorowski J., Kovaljuch N., Skripkin V. Subkalibrowane datowanie radiowęglowe grobowca «księcia» scytyjskiego z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego // MSROA. — 1998. — 19.

Chochorowski J., Kovaljuch N., Skripkin V. Nowe dane do chronologii radiowęglowej Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego // MSROA. — 1999. — 20.

Одержано 13.10.2005

Ю.Я. Р а с с а м а к і н

Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н. э.

Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004 (*Archäologie in Eurasien, Band 17*). Ч. 1 (нем.). — 234 с., 10 табл., 137 рис.; Ч. 2. Каталог. Таблицы (рус.). — 278 с., 12 табл., 546 рис.

В археології енеоліту Азовсько-Понтійських просторів, центральна частина яких розташована на території України, склалася кризова ситуація. Причина її проста: схема культурно-хронологічного впорядкування джерел, уперше в цілісному вигляді подана в узагальнюючому виданні з археології України (Археологія... 1971, див. відповідні розділи Д.Я. Телегіна, О.Г. Шапошнікової та А.О. Щепинського), не виконує прагматичної функції. Певною мірою цьому сприяло нагромадження джерел, але головне все ж криється в іншому — в недосконаліості самої схеми. Власне, з трьох основних явищ енеоліту південної смуги України лише середньостогівська культура була розроблена монографічно (Телегін 1973). Натомість, такі явища, як пам'ятки нижньомихайлівського типу й кемі-обинської культури лишилися примарами і, не ставши об'єктом аналізу, перейшли до розряду ілюстративного матеріалу. Через це нерідко одними й тими ж похованнями часто ілюстрували різні культури, долучали до них малодостовірні джерела (навіть з інших хронологічних періодів), а подібні поховання могли опинитися в різних угрупованнях.

Утім концепція середньостогівської культури виявилася нетривкою, і першим піддав її сумніву сам Д.Я. Телегін, вивівши з її складу поховання так званого новоданилівського типу (Телегін 1985). З формального погляду підстав для цього не було: за характером поховань (грунтові), позою й орієнтацією небіжчиків (зібгано на спині головою переважно на схід) та іншими рисами вони цілком вписувалися в характеристику поховального обряду середньостогівської культури, а уточнення хронологічної позиції не виводило їх за межі цієї культури. Ситуація із середньостогівською культурою ускладнилася, коли І.Ф. Ковальова (Ковалева 1979 ін.) виділила своєрідну групу випростаних поховань, що отримала назву «постмаріупольська культура». Подібні поховання до активних розкопок в Орі-

льсько-Самарському межиріччі Д.Я. Телегін відносив до середньостогівської культури. Тепер вона втрачала і цей компонент. Не дивно, що нову культуру Д.Я. Телегін визнав лише через 20 років (пор.: Телегін 1987 і 1999).

Отже, постає питання, наскільки обґрунтовано було виділено середньостогівську культуру, яка на сьогодні фактично втратила одну структурну частину — поховальні пам'ятки. Це добре демонструє останнє зведення Д.Я. Телегіна. Позаяк яскраві багаті поховання віднесено до новоданилівської культури (Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко 2001, с. 64—106; критику див.: Котова 2005), то середньостогівську довелося ілюструвати доволі таки сумнівними похованнями: не притаманними їй випростаними, а також малоінформативними через руйнацію, відсутність супроводу або його невиразність (Зазн. праця, с. 11—56, № 41, 43, 44, 48, 52, 73, 97 та ін.).

Ю.Я. Рассамакін — активний дослідник і прекрасний знавець курганних старожитностей — поставив за мету розв'язати цю проблемну ситуацію, чітко усвідомлюючи, що невизначену ситуацію не можна вдосконалити, а хіба що погіршити. Отже, єдиним виходом було тотальне впорядкування пам'яток, насамперед, поховальних. Підходи до цього намічено на початку 1990-х рр., але повне завершення роботи стримувалося всілякими обставинами, зокрема й прагненням зібрати всю інформацію. Зрештою, вона постала у вигляді двох об'ємних фоліантів, підпорядкованих єдиній меті, — висвітлити джерела (Ч. 2, каталог) й продемонструвати їхні можливості для відтворення розвитку подій у степовій смузі, як вони постають за формуванням і розвитком певних поховальних традицій (Ч. 1, аналіз поховальних пам'яток).

За основу первинного впорядкування джерел обрано позу небіжчика. Це цілком логічно, зважаючи на саму сутність поховального обряду як певного комплексу дій, спричинених смертю індивіда і спрямованих на залагодження цієї ситуації. Рештки небіжчика становлять власне єди-

ну тверду константу поховання, оскільки обряд виконувався в різному обсязі та з різними, залежно від обставин, варіаціями, що й надає поховальним пам'яткам строкатості, а рисам, за якими зазвичай їх характеризують, часто неусталеного (або немасового) характеру. До того ж своєрідність супроводу, зокрема рідкісність і водночас розмаїтість такого важливого чинника як кераміка, робить позу фактично єдиним критерієм для диференціації поховань.

Зазначений підхід, викладений ще 1993 р., у доопрацьованому вигляді ліг в основу пізніших праць та рецензованої монографії (Ч. 1, рис. 1), проте лише в останній представлено в повному обсязі всю процедуру дослідження і джерела. Насамперед зауважимо: навряд чи хтось досі мав уявлення, яким власне резервом володіє наука щодо кількості й якості поховань доби енеоліту зазначеної смуги. Зрозуміло, що через об'єктивні обставини автору були доступні не всі матеріали, особливо неопубліковані. Утім для території України, за винятком останніх надходжень, цей масив представлено фактично повністю і в двох варіантах.

Перший варіант — це каталог. Його підготовлено дуже ретельно з бажанням максимально точно передати й проілюструвати джерела. Тому у разі неповноти інформації, сумнівів щодо точності її передачі, розбіжностей у документації тощо зроблено спеціальні помітки. Таким чином, залишено простір іншим дослідникам для реконструкції джерел.

Другий варіант — це сумарна характеристика первинних груп (за позою) із внутрішнім розподілом на ґрунтові й курганні поховання. В окрему групу об'єднано зруйновані й невизначені поховання. Цю роботу здійснено теж дуже скрупульозно та в трьох площинах (Ч. 1): кількісне наповнення груп і їх територіальне поширення (2. 1), вичерпна характеристика кожної групи з погляду деталей поховального обряду (2. 2) та усіх предметів супроводу (2. 3). Детальну характеристику поховань доповнено різними наочними засобами: картами поширення пам'яток, планами курганів і поховань, рисунками речей, тобто всіма можливими засобами передачі інформації. За бажанням, усі викладки автора можна звірити за зведеними таблицями по кожній групі (Ч. 2, табл. А—М).

Щоправда, останню процедуру можна було поліпшити, зокрема підсумувавши дані кожної таблиці й відобразивши їх в абсолютних і відносних (%) показниках. Фактично всі кількісні показники, за незначними винятками, фігурують у тексті, але не виражені у відсотках вони певною мірою втрачають свою інформативність і через нерівномірність вибірок роблять їх фактично неспівставимими. Подібні показники наочно

продемонстрували б і спільні риси енеолітичних поховань, і своєрідність окремих груп, що особливо важливо з огляду на кінцевий результат аналізу — вияв поховальних традицій (див.: 2. 2. 5 і 2. 3. 12), хоча вони ґрунтуються не лише на кількісних показниках. Не зайвим було б у зведених таблицях дати посилання на каталог, зважаючи на його дуже своєрідну організацію, підпорядковану дослідницькій програмі автора, але не швидкому й зручному пошуку інформації. Мушу визнати: користуватися каталогом українською незручно.

Утім цією дуже копіткою і трудомісткою працею ліквідовано важливу лакуну в археологічній науці. Публікацію і вичерпну характеристику джерел належно оцінять археологи, адже вони слугуватимуть надійною основою для подальших пошуків незалежно від ставлення до кінцевих результатів дослідження Ю.Я. Рассамкіна.

Результати дослідження приваблюють новизною, хоча виявлена дослідником ситуація має наліт деякої зовнішньої подоби до традиційних уявлень. Інакше й не могло бути і через оперування одними й тими ж джерелами (нехай і в різному обсязі), і через збіг певних спостережень, і через використання автором деяких усталених понять для позначення певних явищ. Новизни слід було очікувати, зважаючи на ло-гіку дослідження Ю.Я. Рассамкіна, що принципово відрізняється від підходів його попередників, які визначали коло поховань, що могли належати певній культурі, або ж зосереджували увагу на якомусь одному явищі. Автор обрав шлях суцільного аналізу всього масиву через диференціацію його за позою, що дало йому змогу виділити певні «згустки» рис, які він назвав поховальними традиціями. Таких основних традицій виділено чотири, які умовно, згідно з нумерацією, можна класифікувати як випростані поховання, зібгані на спині, зібгані на боці й дуже зібгані на боці. Не можна сказати, що досі ці поховальні традиції не були відомими — якоюсь мірою, зокрема позами, археологи оперували, однак задіяні в контексті окремих культур вони поставали одним із елементів їхньої характеристики, причому наявність різних традицій в одній культурі, як і однакових в різних, сприймалася як цілком нормальне явище. Через це поховальні традиції вважали синхронними (див., напр.: Шапошникова 1987, с. 6—7), хоча друга з них (зібгано на спині) явно була найранішою з огляду на давність середньостогівської культури, на чому завжди наголошував Д.Я. Телегін, і її прикметність цій культурі.

Виділення поховальних традицій та дослідження їх відносної й абсолютної хронологічних позицій дали змогу визначити динаміку їхнього розвитку, а відтак — і динаміку змін на степових

просторах. Принципово важливим є виділення третьої поховальної традиції, що, безумовно, підтверджує ефективність обраного шляху дослідження й дає змогу заповнити певні хронологічну й територіальну лакуни. По вертикалі ця динаміка постає як поступове наростання строкатості поховальних традицій: найдавніша (друга передусім у вигляді ґрунтових поховань) через якийсь час доповнилася третьою (суто курганною) і приблизно тоді ж розгалузилася на ґрунтові й курганні поховання, а далі — першою, а потім — і четвертою, аби всі вони, співіснуючи наприкінці енеоліту, сплели те барвисте мереживо, що проявилось аж у поєднанні різних традицій у межах одного невеличкого могильника чи навіть могили, що стало на заваді їхнього логічного впорядкування. Отже, хронологічний аспект дослідження Юрія Яковича набуває присмаку генетичного — походження різних традицій, а також власне курганного обряду.

Водночас розгляд кожної традиції як своєрідного явища та дослідження динаміки їхнього розвитку в просторі дало змогу здійснити перехід від лінійної моделі дослідження до структурної, тобто представити процес у звичній для археологів системі археологічних культур, які частково були визначені до Юрія Яковича, частково за його участю, але тепер постали, безумовно, чіткіше. Кожна традиція, зокрема для Припонтійського регіону, розглядається як окрема археологічна культура, за винятком другої, яку через значну тривалість і зміни в супроводі поділено на два основних етапи, внаслідок чого виділено скелянську культуру для Дніпровсько-Донського межиріччя. За певного перетинання її із середньостогівською культурою (і її складовою — новоданилівською) новою назвою на уважується на її неспівпаданні з нею, а також на своєрідній ролі носіїв скелянської культур, яка, займаючи центральну позицію і територіально, і, так би мовити, змістовно (кількість і яскравість поховань), виступала поєднувальною ланкою між Карпатсько-Балканським, Північнокавказьким і Поволзьким світами (с. 206). Це зміщує акценти в концептуальному осмисленні історії населення степової смуги, конвергентний розвиток якого набув першого сплеску за взаємодії із землеробським світом, зокрема західним. Власне, єдине, що підриває цю концепцію, це радіокарбонні дати Хвалинського могильника. Утім нещодавно отримані дати для одного з поховань у Кривому Розі (Котова 2005, с. 93) вказують, що така ситуація може бути поправимою.

Надалі в інтерпретаційній частині (4. 2. 2) автор зосереджує увагу на нових явищах: третій традиції, яку він називає нижньомихайлівською культурою, поховальні комплекси якої досі були не визначені, на що давно звертала увагу І.Ф. Ковальова (Ковалева 1980, с. 50—51); першій, яку

названо квітнянською культурою (тут безумовною заслугою автора є уточнення хронологічної позиції квітнянського типу кераміки, яку всі розглядали як один із найдавніших проявів енеолітичної доби, та зв'язок її з цією поховальною традицією): четвертій — так званих похованнях животилівсько-вовчанського типу. Ці явища відвернули увагу від другої поховальної традиції, що поступово затухаючи пройшла через увесь енеоліт, аби знову спалахнути на межі енеоліту—ранньої бронзи, зокрема в репінській культурі (див.: Спіцина 2002, с. 10). Ю.Я. Рассмакін припускає можливість її продовження в період «хіатусу» і умовно називає стогівською культурою, а далі — постстогівською.

Цікаво, що усі нові традиції пов'язані з курганним обрядом, натомість стара (зібгано на спині) із затуханням скелянської культури реалізується у двох варіантах — ґрунтових і курганних похованнях. Прикметно, що спостерігається певна розбіжність у локалізації двох груп поховань: ґрунтові тяжіють до порубіжжя степу й лісостепу Дніпровсько-Донецького регіону, тобто до зони дереївської культури, тому Н.С. Котова співвідносить їх з цією культурою, а також косянтинівською (Котова 2003; 2005 та ін.), що з-поміж іншого порушує питання щодо причин збереження цієї традиції, а може, і незалежне походження. У свою чергу, курганні поховання (варіант А) концентруються на півдні причорноморського степу, де вони територіально й хронологічно перетинаються з нижньомихайлівською культурою. До того ж, за словами Юрія Яковича, посуд із цих поховань (нехай і нечисленний) не має жодної подібності із середньостогівською, але виявляє певну спорідненість із керамікою нижнього шару Михайлівки. Ця риса фактично є єдиною і не дуже певною ниточкою, яка дає змогу зв'язати третю поховальну традицію із тією самою пам'яткою (с. 104, 121, 206). Напрошується висновок про можливість об'єднання цих груп у єдину культуру, хоча на заваді того стоїть одна суттєва різниця між ними: саме курганним похованням варіанта А найбільше властиві кромлехи (близько 61 % курганів), що виокремлює їх з-поміж усіх інших поховальних традицій і груп. Що за цим криється?

До того ж матеріали нижнього шару Михайлівки спряляють враження епізодичного явища у Північному Причорномор'ї, хоча, можливо, ситуація зміниться після ретельного вивчення кеміобинської культури, яку, наскільки мені відомо, автор зараз активно досліджує. Допоки ж слід згадати й про середній шар Михайлівки, який Л.А. Спіцина схильна датувати межею Трипілля С1—С2 (Спіцина 2004). Отже, проблема співвідношення матеріалів могильників і поселень, особливо для Правобережжя Дніпра, лишається

доволі гострою, і тут може допомогти хіба що звуження хронологічних меж нижньомихайлівської культури до її раннього періоду: 3900/3800—3500/3400 BC (с. 206).

Загалом я оцінюю роботу Ю.Я. Рассамакіна як позначення й уточнення певних контурів у розвитку подій у степовій смузі. Не всі ланки й складові зазначеного процесу, як слушно неодноразово зауважує й автор, сьогодні можна чітко окреслити й продатувати. Тут можливі сюрпризи. Адже, зважаючи на протяжність доби й територіальне охоплення, поховальні пам'ятки постають кількісно незначними (репрезентативною є лише квітнянська культура), а поховань з датуючими речами зовсім мало. Безумовно, ситуація уточнюватиметься з публікацією старих і надходженням нових джерел, появою нових спостережень та пакетів радіовуглецевих дат (а вони потроху поповнюються). Є певні об'єктивні причини, що стоять на заваді впорядкування матеріалу, як-то відсутність сталої традиції класти разом із небіжчиком побутовий посуд, а

глибше — спосіб життя, що з огляду на різні обставини (розміри могильників, зони поширення певних традицій, а також специфіка поселень, що у більшості своїй є стійбищами), постає доволі мобільним. Цьому сприяли, ймовірно, скотарський тип економіки, а також демографічна ситуація. Якщо орієнтуватися на кількість поховань, то степи за доби енеоліту становили великий, хоча й складний для реалізації відтворювального господарства, резерв.

Утім, я впевнена, що задана Ю.Я. Рассамакіним тональність дослідження звужує можливості для безпідставного маніпулювання похованнями. Воно відкриває нові перспективи і для уточнення окресленої картини на джерелознавчому рівні, і для осмислення подій, що відбувалися в степовій смузі протягом майже 2 тис. років і в яких брало участь не лише споконвічне місцеве населення, а й людність північнішої смуги, яка повільніше долучалась до відтворювальної економіки, а також землеробський світ, зокрема трипільської культури.

К.П. БУНТН

Археологія Української РСР. — В 3 т. — К., 1971. — Т. 1.

Ковалева И.Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 61—79.

Ковалева И.Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганых энеолитических погребений // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 50—56.

Котова Н.С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хутора Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — Луганск, 2003. — С. 78—97.

Котова Н.С. Игреньский энеолитический могильник // Зб. на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 88—103.

Спицина Л.А. Археологічні культури пізнього енеоліту—ранньої бронзи Дніпро-Донського межиріччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.

Спицина Л.А. Хронологія рогачицької культури // Перший Всесвіт. конгр. «Трипільська цивілізація»: Тези доп. — К., 2004. — С. 42—43.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

Телегін Д.Я. Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 311—320.

Телегін Д.Я. Культурна належність і датування випростаних поховань степового Подніпров'я // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 17—30.

Телегін Д.Я. До питання про культурну атрибуцію пам'яток постмаріупольського типу та виділення так званої квітнянської культури в степовій Україні // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 61—69.

Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск: Шлях, 2001. — 152 с.

Шапошникова О.Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 3—16.

Одержано 15.07.2005

На новому етапі розвитку й утвердження суверенної України, здійснення економічних і політичних реформ успіх країни залежить від інтелектуальної і духовної спроможності нації, озброєності суспільства новими науковими та політичними знаннями. На цьому шляху дуже важливим є вибір нових ефективних підходів для прориву в коло передових держав у час прискореного суспільного розвитку. Тому не дивно, що останнє десятиріччя ознаменовано публікацією численних статей та книжок, присвячених дослідженню цивілізаційного розвитку України як фундаментальної категорії, на засадах розуміння якої можливе вироблення реальних «рецептів» розвитку сучасної української держави (в зазначеному контексті доцільно згадати вихід 1998 р. колективної праці «Пути и перепутья современной цивилизации»).

Варто зазначити, що пошук цивілізаційної ідентифікації у сучасних наукових і популярних працях насамперед лежить у площині зіставлення розвитку України з сучасними моделями цивілізаційного розвитку світу. Такий підхід є абсолютно правомірним і доцільним, особливо в контексті глобалізаційного процесу, який, без перебільшень, впливає на всі аспекти суспільно-економічного (в тому числі й наукового) життя країн світу. Разом із тим спеціальних наукових праць регіонального, а точніше історико-регіонального рівня, катастрофічно не вистачає.

«Білу пляму» в цій галузі перекриває фундаментальне академічне видання М.Є. Горєлова, О.П. Моці, О.О. Рафальського «Цивілізаційна історія України» (К., 2005), в якому авторський колектив застосовуючи передусім історичний підхід, висвітлює цивілізаційний процес і його специфіку, притаманну виключно Україні.

Особливо важливим є той факт, що автори не беруться досліджувати все розмаїття цивілізаційного процесу, а виокремлюють лише один аспект — розвиток «цивілізації» і «держави» — феноменів не тотожних, але взаємопов'язаних, які характеризують різні сторони одного й того ж процесу: переходу від первісних суспільств до класових та розвиток останніх. Докладне визначення цих феноменів подано у *Вступі* до книги.

Методологічно виваженим є і підхід до етногенетичних процесів, які відбувалися на теренах Ук-

раїни і, без сумніву, вплинули на цивілізаційну історію її населення. Абсолютно правильним слід визнати положення про те, що попри всі міграції і навіть військові катаклізми факти повної зміни етносів на території України в історичному ракурсі не фіксуються. Якась частина населення завжди лишалася жити в межах свого розповсюдження і саме вона, елементи її культури, нехай і в зміненому етнічному вигляді, були гарантом збереження історичної пам'яті та культури. Твердження що, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, об'єднуючись та розпадаючись, поступово створювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України, є аргументованим та виваженим. Саме цей концептуальний підхід проходить червоною ниткою через усе дослідження.

До вступних, по суті, слід віднести перші чотири розділи монографії: *Природа та географія України, Антропология, Етнография та Мова і говірки*. Всі вони відповідно до назв виконують одну й ту саму функцію — демонструють все розмаїття, притаманне Україні. І хоча природно-географічне різнобарв'я дано Україні від Бога, воно робить визначним весь історичний процес, де детермінуючим фактором є, насамперед, транзитний статус території, яка пов'язує західний та східний світи, південні й північні етноісторичні спільноти Старого Світу. Всі інші розділи репрезентують сучасну картину антропологічної, етно-графічної та мовної строкатості населення України, зумовлених саме високою географічною зональністю і передусім завдяки геополітичному положенню, дуже складному історичному та етнополітичному процесам.

Саме пояснення цього розмаїття через призму цивілізаційних та державотворчих процесів в історичній послідовності від енеолітичної доби до сьогодення і складає основну частину дослідження (розділи 5–20). Одразу б хотілося сказати про подрібненість розділів: на наш погляд, це навряд чи доцільно, тому що цивілізаційні процеси, що проходили у різноетнічного населення суміжних територій в межах одного хронологічного відтинку часу та були взаємопов'язані, потребують спільного аналізу (наприклад, розділи 5–6; 7–8; 9–10 та ін.). Утім, це особисте побажання.

Найбільш складним з погляду характеру проходження цивілізаційних процесів є найдавніший аналізований у монографії період (розділи

Перша протоцивілізація землеробів та Перша протоцивілізація скотарів). Автори чудово це розуміють, але так чи інакше потрапляють в історико-політичну пастку: з одного боку, створений фантастико-популярною літературою *Міф про Трипільську цивілізацію* (дуже популярний серед політиків, які зовсім не там шукають об'єднуючі ідеї), а з другого — сувора наукова реальність — відсутність у цю добу цивілізаційного, в контексті державотворчого, процесу. До речі, автори у своїй книзі відстоюють саме цю наукову концептуальну позицію, демонструючи всі характерні ознаки пізнього первісного суспільства для населення енеолітичної та більшої частини бронзової доби в Україні. І хоча дослідники в цілому справедливо розглядають протоцивілізаційність населення пізньобронзової доби, для цих двох розділів більш вдалою була б назва на кшталт *Наслідки неолітичної революції на території України як передумова цивілізаційних процесів*. У цьому випадку антагонізм між назвою і змістом розділів було б подолано.

Дуже доречною є викладена авторами концепція щодо появи вже на цьому, найранішому, етапі однієї з основних проблем України, яка так чи інакше визначила її подальшу історико-цивілізаційну долю на декілька тисячоліть: початок протистояння осілого землеробського і рухливого скотарського населення. Серед наслідків цього процесу — виникнення за трипільської доби унікального феномену — поселень-гігантів, відомих лише на теренах України.

На жаль, у монографії не набула широкого висвітлення проблема праїндоевропейської мовної спільноти, яка тісно пов'язана з українським народом і мовою. Автори лише приєдналися до думки про східноєвропейську (степову) прабатьківщину цієї мовної спільноти (М. Гімбутас, Ю. Павленко, В. Отрощенко та ін.), хоча існують інші концепції, які докорінно змінюють уяву про етномовні процеси в Південно-Східній Європі й Україні (К. Ренфрю, В. Сафронов та ін.).

Абсолютно справедливою і доречною є критика зромантизованих і певним чином заідеологізованих концепцій неоромантичного напрямку (Ю. Канигін, Ю. Шілов та ін.), які намагаються значно подавити історичні корені українців, використовуючи для своїх побудов не зовсім коректні, а часто й ненаукові методи.

Дійсно, перші цивілізаційні та державотворчі процеси на теренах України пов'язують з ранньозалізною добою і дуже докладно висвітлено в розділах *Скіфське «царство»* та *Антична цивілізація*. Дослідники ретельно аналізують зазначені суспільства. Визначними чинниками у формуванні скіфської державності є два основні фактори — антична та передньоазійські цивілізації. Автори справедливо розглядають скіфську державність

не як таку, що мала класичні ознаки, а лише як перехідну модель (сучасна наука називає її «комплексним суспільством», або «чіфдомом»), що час від часу виходила на рівень ранніх царств.

У монографії, окрім детальної характеристики, визначено головний сенс античної цивілізації для України, яка прийшла на її терени в готовому, усталеному вигляді, зробила неповторний внесок в історичний розвиток місцевого населення і стала каталізатором культурно-цивілізаційних процесів у середовищі скіфів, а через них і в землеробських суспільствах лісостепової зони.

Подальшу долю цивілізаційних і державотворчих процесів простежено вже на матеріалах I тис. н. е. (розділи *Слов'янські племенні князівства* та *Хозарська держава*). Системний аналіз наявних джерел з історії хозар дав змогу авторам показати їх цивілізаційний шлях (незалежний від «українського») і розкрити той величезний вплив на розвиток культури східнослов'янського етносу та неоціненний внесок у цивілізаційний та державотворчий рух на українських землях. Дослідники аргументовано доводять, що, по суті, саме в цей період на теренах України на місцевій основі завершується існування суспільства в межах первісності та перехідної до державності фази, де східнослов'янські племенні союзи-князівства, що вийшли на переддержавний рівень слід зараховувати до протоцивілізаційного періоду, який завершився утворенням славнозвісної Давньоруської держави.

Завершальному періоду у процесі формування цивілізаційної структури і державотворення на теренах середньовічної України присвячено розділи *Держава русів, Половецька протоцивілізація та Галицько-Волинська Русь*.

Автори докладно аналізують надбання і характер цивілізаційного процесу, притаманного Київській Русі, де повною мірою було реалізовано геополітичне становище держави і, насамперед, як торговельного містка між Візантією, арабським світом і Західною Європою. Саме з того часу Україна, у контексті глобалізації, набуває особливих рис східної гілки Східнохристиянської цивілізації, яку ретельно досліджують автори монографії.

У книзі в історичному ракурсі висвітлено непрості стосунки русичів і половців — степових, кочових племен, які, перебуваючи на переддержавному рівні, демонстрували своє споконвічне агресивне ставлення до осілого землеробського населення. Поява на історичній арені країни замість половців татаро-монгольської орди перериває державотворчий процес у Київській Русі та переносить його до Галицько-Волинського князівства-держави, де складні цивілізаційні процеси протікають в умовах балансування між Захід-

нохристиянською моделлю розвитку, Східнохристиянськими традиціями та постійною загрозою з боку татаро-монгольської держави.

Зрештою, геополітичне положення України в середньовічну добу занапастило її цивілізаційний та державотворчий процеси. Починаючи з середини XIV і до середини XX ст. Україна перебувала під владою різних (і в хронологічному контексті) держав: Литви, Польщі, Угорщини, Австро-Угорщини та Росії, цивілізаційні шляхи яких були відмінними, що і позначилось на українських частинах зазначених держав. Надбання і втрати українського народу на цьому сумнозвісному шляху ретельно висвітлено в численних розділах книги. А в розділі *Козацька цивілізація* проаналізовано один із найяскравіших періодів піднесення українського державотворчого процесу із самобутніми цивілізаційними проявами.

У книзі докладно проаналізовано невдалу спробу відродження державотворчих процесів під час розпаду Російської імперії і перебування України в складі СРСР, де на середину XX ст., незважаючи на потворну специфіку радянської політичної системи, українські землі та народ були зібрані в єдину «напівдержавну» форму (республіку), й змогли розвиватися за законами

локальних цивілізацій, що, по суті, разом з іншими чинниками, призвело до розпаду СРСР і створення соборної України.

Окремий розділ присвячено попередньому аналізу досягнень і прорахунків на складному шляху державотворення суверенної України, визначено суто цивілізаційні проблеми (регіональна різниця менталітету й політичної культури, відсутність громадянського суспільства та ін.). Позначено шляхи суспільного розвитку нової України. Дослідники переконані, що для долучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку необхідно враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя.

У цілому, слід зазначити, що запропоноване М.Є. Гореловим, О.П. Моцею, О.О. Рафальським фундаментальне дослідження «Цивілізаційна історія України» подає струнку і системну концепцію й дає змогу читачеві – і пересічному громадянину, і науковцю – побачити складний характер цивілізаційного й державотворчого процесів в історичній послідовності їх форм, притаманних населенню України з сивої давнини і до сьогодення.

Одержано
31.12.2005

О.Г. КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ

І.Є. Марголіна

ДРУГА СУДАЦЬКА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

13—16 вересня 2004 р. на базі відділу Національного заповідника «Софія Київська» — «Судацька фортеця» відбулася Друга Судацька міжнародна наукова конференція, присвячена, як і низка інших наукових та культурно-масових заходів, знаменній події — 70-річчю заснування Національного заповідника «Софія Київська».

Створення заповідника та його багаторічна плідна праця за підтримки Держбуду України започаткували нові напрями музейної діяльності в Україні, що дало змогу розв'язати складні пам'ятко-охоронні, науково-дослідні та науковореставраційні питання. Аналізуючи пройдений шлях, можна констатувати, що за 70 років із невеликого музею у 1934 р. заповідник перетворився на значний музейний осередок світового значення, який відвідало понад 50 млн туристів. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. за № 587 «Софії Київській» надано статус Національного закладу культури. Світова громадськість високо оцінила діяльність заповідника з охорони та реставрації пам'яток: у 1987 р. Міжнародним журі Гамбурзького фонду ФРН йому було присуджено «Європейську Золоту медаль за збереження історичних пам'яток», у 1990 р. Софійський собор XI ст. із комплексом монастирських споруд XVIII ст. на його території внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Утворення Софійського заповідника в 1934 р. було обумовлено насамперед прагненням зберегти унікальні історико-архітектурні пам'ятки. Саме такою пам'яткою XI ст. є Софійський собор з архітектурним ансамблем монастирських споруд XVIII ст., що його оточували. Згодом до складу заповідника увійшли надзвичайно цінні пам'ятки-музеї — Андріївська церква XVIII ст., Золоті ворота XI ст.; з 1958 р. філіалом заповідника став музей «Судацька фортеця», розташований на території АР Крим, який містить ансамбль пам'яток архітектури VI—XV ст. У 1965 р. до складу «Софії Київської» увійшла унікальна пам'ятка історії та архітектури XII ст. — Кирилівська церква, проте музеєм вона стала ще в 1929 р., тобто

у 2004 р. виповнилося 75 років з дня створення музею-заповідника «Кирилівська церква». Це ще одна визначна подія національного та світового значення.

Вік і цінність перелічених пам'яток-музеїв потребують особливих умов їх експлуатації, до-тримання пам'ятко-охоронних правил, проведення науково-дослідної роботи, одним із напрямів якої є наукові конференції, що регулярно проводяться у Заповіднику з 2000 р. Традиційними стали київські «Софійські читання» і судацькі міжнародні наукові конференції.

Відкриття Судацької міжнародної наукової конференції розпочалося вітальною промовою заступника генерального директора з наукової роботи к. і. н. І.Є. Марголіної. Науковий форум привітали головний спеціаліст Департаменту розвитку реального сектору економіки Секретаріату Кабінету Міністрів України В.Л. Іськов, заступник голови Державної служби охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України Є.А. Ліньова із врученням адресного вітання від голови Державної служби охорони культурної спадщини М.М. Кучерука, голова Асоціації заповідників та музеїв Криму В.П. Пересунько із врученням пам'ятного подарунка (керамічна ваза із зображенням Судацької фортеці та написом «Процвітання в единстві»), директор Національного заповідника «Херсонес Таврійський» Л.В. Марченко, завідувач відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська» О.М. Фарбей.

Тематика конференції охоплювала широкий спектр питань з археології, історії, культури Причорномор'я, Криму, Візантії, України-Русі від античності до нашого часу; проблеми охорони й музеєфікації пам'яток історії та культури. За результатами роботи конференції видано збірник наукових праць.

Наукові виступи, дискусії, обмін думками відбувалися на високому рівні. Пролунали змістовні, цікаві доповіді й повідомлення. Судацька конференція, започаткована у 2002 р., набула популярності та визнання. Якщо у 2002 р. у ній взяли участь 78 на-

уковців, то цього року на запрошення Національного заповідника «Софія Київська» відгукнулися вже понад 200 вчених з України, Росії, Молдови, Болгарії, серед яких 8 докторів та 28 кандидатів наук. Це є підтвердженням гідного наукового статусу та широкого резонансу Судацької конференції.

Результатом роботи конференції є введення

до наукового обігу здобутків новітніх досліджень з архітектури, історії, археології, мистецтвознавства, культури Причорномор'я, Криму, Візантії, України-Русі від античності до нашого часу, а також проблем охорони й музеєфікації пам'яток історії та культури.

Одержано 08.03.2005

М.Ю. Відейко

ВІДКРИТО ПЕРШИЙ МУЗЕЙ КУКУТЕНЬ

28 червня 2005 р. у м. Пятра-Нямц (Румунія) урочисто відкрито Музей Кукутень — музей мистецтва археологічної культури, яка існувала на території цієї країни в V—IV тис. до н. е. На урочисте відкриття музею було запрошено багато гостей: представників музеїв та установ, науковців із Молдови та України, а також членів Міжнародного центру досліджень культури Кукутень.

Ідея створення музею виникла багато років тому, адже значення культури Кукутень для давньої історії важко переоцінити, як і унікальні колекції керамічних виробів, зібрані в музеях Румунії. Раніше, щоб ознайомитися з найвидатнішими раритетами, потрібно було не лише знати про їх існування, а й витратити чимало часу на відвідання понад десятка музеїв по всій країні — від Бухареста до Сучави.

Утім, час від часу влаштовували виставки, де ці речі збирали разом. Найвідоміша і найбільша з них відбулася в Афінах 1998 р. під назвою: «Кукутень — остання велика цивілізація мідного віку в Старій Європі» (Mantu, Dumitroaia, 1997). Велике значення для пропаганди мистецтва Кукутень мали також монографії, видані свого часу В. Думітреску (Dumitrescu 1980).

Шлях від ідеї до відкриття музею пододало музейне об'єднання в давньому місті Пятра-Нямц, розташованому біля підніжжя Карпат. Місцевий археологічний музей, який є провідним у об'єднанні понад 15 місцевих музеїв, має тривалу історію та одну з найбільших у Румунії експозицій (не кажучи вже про колекції у фондах) старожитностей культури Кукутень, що займає половину першого поверху музею, а це вісім залів — із 28 наявних (Complexul Muzeal Judeteal Neamt). З цього музею походила більшість раритетів, які

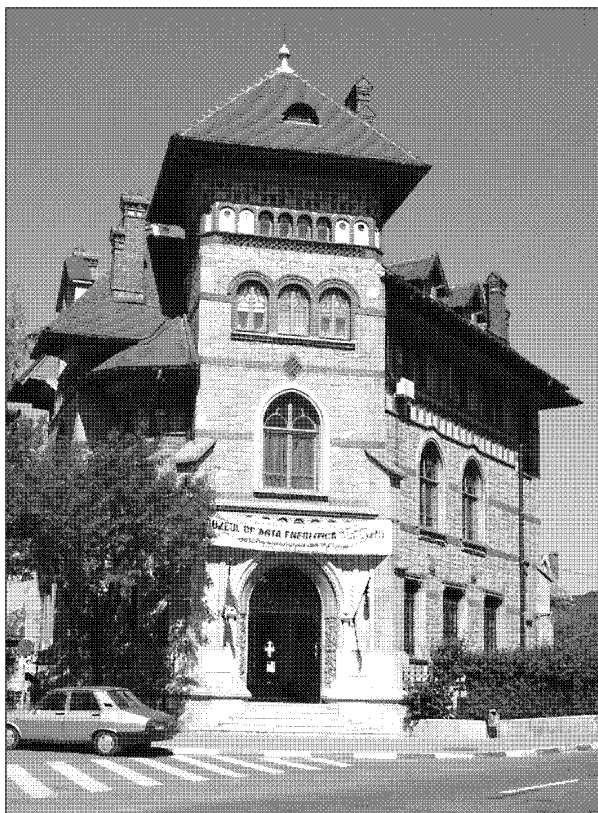
© М.Ю. ВІДЕЙКО, 2006

прикрашали афінську виставку, і саме вони лягли в основу експозиції музею Кукутень.

Проте новий музей — це не лише нова експозиція, а й нове приміщення. Обставини склалися так, що 2004 р. міська громада Пятра-Нямц отримала від Національного банку Румунії приміщення його місцевої філії. Це садиба в історичному центрі міста, основну частину якої займає будівля банку, споруджена в 30-ті рр. ХХ ст. за проектом відомого архітектора Р. БолOMEЯ у неоготичному стилі з використанням місцевих архітектурних традицій доби середньовіччя. Для облаштування музею довелося переобладнати операційну залу банку та його робочі приміщення (Dumitroaia, Preoteoasa, Munteanu, Nicola 2005, s. 69—71).

Про колишній інтер'єр нагадує лише вбудований сейф у першому залі музею. За його ґратами та масивними металевими дверима на металевих полицях тепер зберігаються не золоті зливки чи стоси банкнот, а керамічні вироби культури Кукутень. Це символічно вказує не лише на їх історичну, а й матеріальну цінність як національного надбання держави.

Найбільшою проблемою під час створення музею стало укомплектування його експонатами. Позаяк йшлося про музей *усієї культури Кукутень*, то його колекція за репрезентативністю мала бути значно ширшою за ті фонди, що були у розпорядженні археологічного музею Пятра-Нямц. Вихід із становища підказала практика археологічних виставок, особливо міжнародних, для яких експонати, як правило, відбирають фахівці-музейники та науковці з колекцій багатьох музеїв, фондів дослідницьких установ, приватних зібрань для тимчасового експонування. Після згортання експозиції ці речі повертають до «рідних» музеїв. Престиж участі у

Будівля Музею Кукутень у м. Пятра-Нямц

виставці та прибутки розподіляють пропорційно внеску кожної установи у проект.

Таким чином, музейні установи зацікавлені у наданні якнайкращих експонатів, адже отримують від подібних спільних акцій не лише певний зиск, але ще й непогану рекламу, зокрема й на міжнародному рівні. Саме цю випробувану схему було задіяно під час створення музею культури Кукутень у Пятра-Нямц.

Дев'ять державних музеїв (з міст Бакеу, Сучава, Ботошань, Онешть, Бухарест, Васлуй, Таргу Фрумос, Яси) та приватна фундація «Кукутень у III тисячолітті» (докладніше див.: Dumitroaia, Preotocasa, Munteanu, Nicola 2005, s. 175) надали свої найвидатніші раритети для створення експозиції. Перед експонуванням усі предмети пройшли реставрацію і були сфотографовані. Чудові знімки стали окрасою інтер'єру музею. Фотографії допомагають краще роздивитися окремі експонати, особливо невеликих розмірів.

До того ж із колекцією можна детально ознайомитися завдяки виданому ілюстрованому каталогу, що містить 191 позицію, описи понад 300 речей, адже під одним номером можуть бути комплекси із багатьох предметів (Dumitroaia, Preotocasa, Munteanu, Nicola 2005, s. 81—161). Це насамперед керамічні вироби: посуд, антропоморфні та зооморфні статуетки, моделі жител. Представлено також виготовлені з металу та інших матеріалів прикраси, культові речі, амулети. Виставлено кілька так

званих культових комплексів: набори статуеток, посуду та інших виробів, знайдених разом.

Тематично експозицію розділено на дві частини. Перший поверх відведено під керамічні вироби та посуд великих розмірів. На другому виставлено пластику — антропоморфну та зооморфну, культові комплекси, амулети, фігуративні посудини та інші унікальні вироби. Усі речі датовано початком V тис. до н. е. (культура Прекукутень) — серединою IV тис. до н. е. (культура Кукутень).

Відповідно до розмірів та характеру предметів було підбрано вітрини та освітлення. При цьому кількість предметів у вітрині обмежена, а деякі речі можна оглянути з різних боків. Посуд виставлено у вітринах, розміщених посеред зали, що дає змогу роздивитися прикрашений розписом виріб з усіх боків. Освітлення акцентує увагу на окремих деталях, наприклад на зображеннях людей і тварин, якими іноді прикрашено стінки посудин.

У музеї панує справжня мистецька атмосфера, що якнайкраще сприяє зосередженому спогляданню кожного твору. Високий, піднесений настрій створює музичний супровід із творів класичної музики (у кожному залі встановлено датчики руху: з появою відвідувача вмикаються музика й освітлення).

До складу експозиції входить невелика зала, в якій представлено основні віхи дослідження культури Кукутень з часу її відкриття — 1884 р. Тут виставлено портрети дослідників, види місць археологічних розкопок, найважливіші видання. Книжки експонуються як у вітрині, так і в старовинній шафі. Тут кожен відвідувач може побачити, що наукові праці, присвячені культурі Кукутень, складають цілу бібліотеку.

Експозицію музею доповнює невелика лекційна зала, у якій за допомогою комп'ютерного обладнання демонструють фототеку, що містить численні зображення місць археологічних досліджень, знахідок не лише із розкопок культури Кукутень, а й трипільської, взяті переважно з виданої 2004 р. у Києві двотомної «Енциклопедії трипільської цивілізації». Отже, у музеї можна ознайомитися зі стародавніми шедеврами, наразі не представленими в експозиції.

Крім музею, у новому приміщенні працюватиме наукова та просвітницька установа «Міжнародний центр досліджень культури Кукутень». Створена 1995 р., вона об'єднує дослідників із багатьох європейських країн, у тому числі України. Центр організовує та проводить фундаментальні наукові дослідження, зокрема міждисциплінарні; працює над створенням великої бібліографічної бази; влаштовує міжнародні наукові конференції, видання літератури та виставки, присвячені дослідженням культури Кукутень; здійснює обмін науковою інформацією, фахівцями та публікаці-

а

б

Експозиція першого (а) і другого (б) поверхів

ями; поширює дані про результати досліджень у засобах масової інформації.

Центр видав низку публікацій із розкопок поселень культури Кукутень, окремих категорій матеріалів, зокрема антропоморфної пластики культур Кукутень та трипільської. Серед наукових тем, які розробляє центр, — «Торгівля і обмін в Кукутень-Трипільській спільності» (International Research Center of Cucuteni Culture,

р. 1). Його діяльність — проведення конференцій, видання наукових праць — досить докладно описано в каталозі музею, відкриття якого, зауважимо, також відбулося за підтримки й участі центру (Dumitroaia, Preotocasa, Munteanu, Nicola 2005, s. 26—57).

Після відкриття експозиції під час спілкування з керівництвом музею виникла ідея організувати виставку шедеврів Кукутень у Києві ще цьо-

го року. Розуміючи, що подорож самих раритетів за кордон є справою складною — і організаційно, і фінансово — вирішено відправити в Україну

масштабну фотовиставку, яка б дала змогу ознайомитися з кукутенськими скарбами на землі трипільців.

Complexul Muzeal Judeteal Neamt/<http://www.neamt.ro/cmj/>

Dumitrescu V. Arta Culturii Cucuteni. — Bucuresti, 1980.

Dumitroaia Gh., Preotoeasa, Munteanu R., Nocola D. Primul muzeu Cucuteni din Romania. — Piatra-Neamt: Editura Foton, 2005. — S. 69—71.

International Research Center of Cucuteni Culture — Presentation. — <http://www.neamt.ro/cmj/istorie/piatra-neamt/>

Mantu C.-M., Dumitroaia Gh. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. — Bucuresti, 1997.

Одержано 11.08.2005

С.О. Біляєва, Л.І. Іванченко, Л.В. Кулаковська, О.Є. Фіалко

ВИСТАВКА «АКЕРМАН—ОЧАКІВ-2004»

12 травня 2005 р. у приміщенні Археологічного музею ІА НАН України відбулася презентація виставки «Акерман—Очаків-2004».

Виставку організовано та проведено завдяки спільним зусиллям співробітників Інституту археології НАН України (Міжнародної Південної Середньовічної експедиції (керівник — к. і. н. С.О. Біляєва) та відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України (завідувач — к. і. н. Л.В. Кулаковська)) та за сприяння і підтримки Посольства Республіки Туреччина в Україні. Експозицію відкрили директор Інституту археології НАН України академік П.П. Толочко та Віце-прем'єр, Міністр закордонних справ Туреччини Його Високість пан Абдуллах Гюль.

На презентації були присутні: посол Туреччини в Україні Б. Джанкорель з дружиною, члени офіційної урядової делегації, яка супроводжувала Віце-прем'єра Туреччини в Україні, послы Алжиру, Аргентини, Бельгії, Великої Британії, Греції, Єгипту, Ізраїлю, Ірану, Італії, Канади, Китаю, Литви, Норвегії, Японії, представник Ватикану; заступник Міністра культури та туризму України О. Костенко та представники відділів Міністерства, голова Державної адміністрації з питань туризму В. Цибух, академік-секретар Відділення ІФП НАН України О. Онищенко, директор Музею історії Києва Т. Хоменко, директор Музею гетьманства Г. Ярова, директор Центрального музею Збройних Сил України В. Карпов, директор Центру пам'яткознавства НАН України О. Титова, Директор Національного науково-природничого музею НАН України академік

Є. Шнюков, члени дирекції та вченої ради Інституту археології НАН України, співробітники Міжнародної Південної Середньовічної експедиції та інші гості. Відкриття експозиції висвітлювали засоби масової інформації.

На виставці було представлено нові археологічні матеріали з розкопок 2004 р. та найцікавіші знахідки попередніх років із визначних пам'яток історії та культури — Акерманської фортеці у м. Білгород-Дністровський Одеської обл. та історичного центру м. Очаків Миколаївської обл. Розкопки здійснювала Міжнародна Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України за фінансової підтримки ТІКА.

Виставка відбувалася в залі слов'янської та середньовічної археології музею, тому вона дуже вдало вписалася в основну постійно діючу музейну експозицію. Експонати виставки було поділено на три рівновеликі частини: археологічні знахідки, фотоматеріали та наукові праці, що висвітлюють здобутки експедиції.

Археологічну частину експозиції було представлено колекцією з понад 250 знахідок, переважно XV—XVIII ст., із металу, кераміки, скла, кістки.

До нумізматичного зібрання увійшло 96 монет із різних металів, переважно більшість яких становили монети османського часу — мідні, бронзові та срібні. Репрезентовано також татарські, молдавські, російські та західноєвропейські гроші, монети Османської імперії тощо. Особливий інтерес викликала унікальна знахідка золотої османської монети 1595 р. Мехмеда III — сина Мюрата III, карбування Константинополя (Істамбула).

Репрезентативною була колекція різноманітних прикрас зі срібла та бронзи, а також

© С.О. БІЛЯЄВА, Л.І. ІВАНЧЕНКО,
Л.В. КУЛАКОВСЬКА, О.Є. ФІАЛКО, 2006

ужиткових речей: перснів, підвісок, пластинок та бляшок різних форм і призначення, пряжок тощо.

Кераміку було представлено кухонним (горнята, чайники, глечики, блюда) та столовим посудом (миски, миски-чаші, тарілки) місцевого та імпортного виробництва. Це монохромні та полі-хромні полив'яні посудини, кераміка з графіто. Серед вишуканих виробів із напівфаянсу та фаянсу вирізнялися тарілки, блюдця; тонкостінні (майже прозорі) чашечки для чаю та кави, орнаментовані різнобарвними візерунками, відомих центрів художньої кераміки Туреччини — Ізніка XV—XVII ст. та Кютах'ї XVI—XVIII ст.

Майже унікальною для України є колекція дрібної пластики, представленої люльками з глини, фаянсу, каменю (нефрит та пінний камінь). На особливу увагу заслуговують люльки з антропоморфним та зооморфним декором, золоченням. Уперше знайдено фрагментовану люльку з білої глини з реалістичним зображенням обличчя старої людини. Здебільшого екземпляри мають клейма (в окремих випадках по два-три на одній люльці) із зображеннями риб, птахів, квітів і написами. Надзвичайно вразила люлька з пінного каменю, інкрустована блакитною скляною намистиною, різьбленням, що нагадує традиційний мотив ока від пристріту, та стрічкою візерунку з трьох повних місяців.

Переважна більшість знахідок Акерманської колекції пов'язана з раннім періодом існування та експлуатації будівлі, що слугувала лазнею (кінець XV—XVII ст.). Пізніше, можливо з другої половини XVII ст., у цій будівлі було розміщено ливарну майстерню з виробництва свинцевих куль, гирьок, рибальських грузил та інших речей, а також приміщення для їх зберігання. На виставці було широко представлено вироби зазначеного часу: різні за розміром стулки бронзових кулелійок і відливки куль середини XVII ст., округлі кулі того самого часу та конічні, які були поширені у XVII — першій половині XIX ст. До рідкісних експонатів належать кулясті товстостінні посудини, на кшталт колби, з товстого непрозорого скла для перевезення та зберігання ртуті. Цікавою знахідкою є й кремій від рушниці, вкладений у металеву обойму.

Фотографічна частина репрезентувала плани фортець в Очакові та Акермані, архітек-

Травень 2005 р. Археологічний музей ІА НАН України. Відкриття виставки. Зліва направо: Віце-прем'єр, Міністр закордонних справ Туреччини Його Високість пан Абдуллах Гюль; перекладач; завідувачка відділу «Археологічний музей» ІА НАН України Кулаковська Л.В.; директор ІА НАН України академік Толочко П.П.

турні пам'ятки Акерманської фортеці та процес археологічних досліджень портового двору і його об'єктів. Центральне місце цієї частини експозиції було відведено розкопкам унікальної пам'ятки Північного Причорномор'я — турецької лазні (Хамаму).

Виставку завершувала експозиція нових наукових видань та презентація результатів спільних археологічних досліджень учених України та Туреччини в Егейському університеті (м. Ізмір, Туреччина).

Після завершення огляду експозиції виставки Посол Республіки Туреччини запросив усіх присутніх на святковий фуршет. Турецька сторона висловила подяку українським і турецьким науковцям за значний внесок у справу розвитку співробітництва Туреччини та України в галузі науки і культури й побажала подальших звершень на цьому шляху.

Успіх виставки значною мірою забезпечив колектив відділу «Археологічний музей». Саме йому належить ідея художнього оформлення археологічних матеріалів та її втілення в життя. Українсько-турецька акція пройшла на досить високому міжнародному рівні, а представники дипломатичного корпусу в Україні мали нагоду ознайомитися зі здобутками вітчизняної археології.

Одержано 05.06.2005

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДІОВУГЛЕЦЕВИХ ДАТ» (16 жовтня 2004 р., м. Жешів, Республіка Польща)

У 1946 р. У. Ліббі відкрив радіовуглецевий метод датування решток органічних речовин, за що згодом і був вшанований Нобелівською премією. Завдяки цьому та іншим методам хронологічної оцінки археологічні дослідження, як і історичні науки в цілому, вступили на нову стадію розвитку достовірності та правдивості часових діапазонів минувшини. На зламі ХХ—ХХІ ст., крім схвалення, існують дві основні думки щодо зазначених методів і методик: одні ними нехтують, а інші не мають на них коштів. У цьому плані важливим кроком стала міжнародна наукова конференція «Методичні проблеми інтерпретації радіовуглецевих дат», проведена 16 жовтня 2004 р. у м. Жешів, Польща. Організацію такого наукового форуму взяв на себе один із наймолодших польських університетів — Жешівський і, зокрема, Інститут археології, що входить до його складу.

У роботі конференції взяли участь понад 50 польських науковців, які представляли Варшавський, Краківський, Познанський, Торунський, Жешівський університети, Гірничо-металургійну академію (м. Краків), Інститут археології та етнології Польської академії наук, Археологічну майстерню «Хатор» (м. Бидгощ) та інші установи. Були запрошені й учасники міжнародного інтердисциплінарного проекту «Галицько-Тлумацьке Подністров'я в доісторії і середньовіччі», який реалізується під орудою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (керівник проекту — д. і. н. Л.Г. Мацкевий) за співучасті Національного заповідника «Давній Галич» (к. і. н. Т.М. Ткачук), Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (І.Т. Кочкін) та Археологічної майстерні «Хатор» (магістри Р. Щодровські та А. Ярач). Основною проблемою, яку розглядали на конференції, було застосування радіовуглецевих дат, переважно виконаних нещодавно створеною Познанською і давно відомою Київською (Інститут геохімії навколишнього середовища НАН України та Міністерства з надзвичайних ситуацій України; керівник лабораторії — М.М. Ковалюх) лабораторіями (близько 12 тис. датувань). Ці хронологічні показники зіставляли зі здобутками інших установ на основі комплексного інтердисциплінарного аналізу пред-

метів (артефактів) матеріальної і духовної культури.

Перед офіційним відкриттям форуму доктор габілітований Адам Валанус (Гірничо-металургійна академія та Інститут археології Жешівського університету) виголосив доповідь «Інтерпретація конвенціональних і каліброваних дат», у якій виклав одну з найскладніших проблем радіовуглецевого датування — їх правдоподібність, та познайомив учасників конференції з методикою використання комп'ютерної програми OxCal для калібрування радіовуглецевих дат.

Відкрив роботу наукового зібрання директор Інституту археології Жешівського університету проф. Сильвестер Чопек, який наголосив на виключно важливому значенні використання датування в археології і, зокрема, радіовуглецевого. За його пропозицією, почесним головою зібрання було обрано найстаршого її учасника проф. Яна Махніка.

Інші настановчі доповіді виголосили проф. **Славомір Кадровий** (Краківське відділення Інституту археології та етнології Польської академії наук) «Практика використання методу ^{14}C в археології» та доктор габілітований **Томаш Гослар** (Познанська радіовуглецева лабораторія) «Точність і радіус дії калібраційної кривої. Можливості акселераційної техніки. Міжнародний контроль датувань». Т. Гослар серед інших питань, розглянутих у доповіді, звернув увагу присутніх на придатність використання для радіовуглецевого аналізу, крім кісток, деревного вугілля і деревини, інших матеріалів. Зокрема, було відзначено спосіб датування за вкрапленнями деревного вугілля в гіпсовій штукатурці та вапняковому розчині. Для такого хронологічного аналізу, як повідомив доповідач, можна використовувати навіть вуглики розміром 1—2 мм. Акселераційний метод, що застосовують у Познанській лабораторії, дає змогу датувати окремі артефакти з точністю до $\pm(25\text{—}30)$ років.

Професор **Маріуш Зьолковський** (керівник відділу історичної антропології Інституту археології Варшавського університету) виступив із доповіддю «Чи і чому потрібні бази даних радіовуглецевих дат?». Важливою особливістю цього повідомлення був аналіз інформації, яку містять бази даних радіовуглецевих дат, розміщених у Інтернеті. Серед інших заслуханих доповідей

відзначимо «Радіовуглецеве датування і датування типологічне — випадок тшцінецького культурного кола» (виголосили *Пшемислав Макарович* і *Яцек Гурський*), «Безумовне датування оборонного поселення початку епохи бронзи у Хрущеві, гміна Шмігель, повіт Кошчан, Великопольща» (*Януш Чебрещук*, *Йоханес Мюлер*), «Вік календарних кордонів голоценових хронозон, встановлених Мангерудом та іншими в радіовуглецевих роках» (*Дорота Наленка*, *Адам Валанус*), «Визначення співвідношення глибини до віку у профілях Жерібар (Іран) на основі радіовуглецевих дат і кореляції палінологічних» (*Адам Валанус*, *Кристина Василюва*).

У доповіді *Л.Г. Мацкевого* «Датування за ^{14}C і проблеми хронології печерних пам'яток доби палеоліту та мезоліту заходу України» було проаналізовано 34 дати київської та гронінгенської лабораторій. Ці хронологічні показники зіставлені приблизно із 60 датами позапечерних пам'яток регіону, виконаних, крім уже згаданих інституцій, лабораторіями Геологічного інституту (Москва), Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, Ленінградського університету та інших установ. Діапазон аналізованих некаліброваних і каліброваних дат коливається від 45600 ± 450 BP до 4821—4809 BC. Важливо, що найдавніший хронологічний показник із муст'єрсько-левалюзького поселення із рештками скелетів неандертальців із грота Прийма I, як і більшість інших дат багатьох пам'яток, відповідає і суттєво доповнює

висновки комплексного інтердисциплінарного аналізу їх віку.

Повідомлення *Т.М. Ткачука* та *І.Т. Кочкина* «Радіовуглецеве датування пам'яток середнього етапу Трипілля з маліцькими імпортами у Північно-Східному Передкарпатті» ґрунтувалося на низці дат, отриманих київською лабораторією. Серед цих хронологічних показників, окрім отриманих на основі аналізу кісток, є й датування за фрагментами кухонної кераміки зі значним вмістом органіки.

На конференції відбулася жвава дискусія, у якій взяли участь, окрім доповідачів, і численні слухачі, що є звичайним явищем на подібних наукових зібраннях у Польщі.

Щиро вітаємо організаторів конференції, які провели нараду з украї актуальних і дискусійних проблем сучасної історичної науки про давнє минуле. Протягом засідань відносно невелике приміщення, в якому проходило зібрання, було вщент заповнене від початку і до завершення роботи конференції, що буває нечасто. Оргкомітет взяв на себе відповідальність надавати доповідачам від 10 до 90 хв. на виступ, а дискусія взагалі не регламентувалася. Відзначимо й високий рівень технічного забезпечення, що дало змогу демонструвати фолії, слайди, комп'ютерні програми, інші засоби ілюстрування доповідей. У цілому, ініціативу Жешівського університету необхідно підтримати й висловити сподівання, що таку добру справу буде продовжено.

Одержано 30.03.2005

В.М. Зінько

МІЖНАРОДНИЙ КОЛОКВІУМ «АНТИЧНЕ МІСТО: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ»

Міжнародний колоквиум «Античне місто: проблеми збереження архітектурно-археологічних комплексів» відбувся у м. Керч 15—16 серпня 2005 р. Організували цей семінар Інститут археології НАН України, Республіканський комітет з охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, Керченський державний історико-культурний заповідник і Фонд «Деметра». Засідання в новому конференц-залі Фонду «Деметра» відкрили голова українських антикознавців чл.-кор. НАН України проф. С.Д. Кри-

© В.М. ЗІНЬКО, 2006

жицький і директор Керченського заповідника П.І. Іваненко.

У вступному слові голова оргкомітету колоквиуму С.Д. Крижицький наголосив, що античні міста Боспор, Херсонес і Ольвія є органічною частиною історико-культурної спадщини України і становлять значний інтерес не лише з цього погляду, а й у контексті загальноєвропейської античної культури, розвиток якої відбувався в умовах варварського оточення. Дослідження цих об'єктів триває понад два століття, але особливо вони поживались в останню чверть минулого

Пленарне засідання учасників колоквиуму «Античне місто» у конференц-залі Фонду «Деметра»

століття, коли було відкрито низку важливих пам'яток і, як результат, актуалізовано питання щодо їхнього збереження. Останнє набуває особливо великого значення з огляду на активізацію сучасної антропогенної діяльності, що призводить до загибелі сотень пам'яток культури. Отже, необхідно зробити все можливе для збереження об'єктів, що розкопуються. В Україні, крім суто організаційних і фінансових проблем, ситуація ускладнюється відсутністю установ, що спеціалізуються в галузі консервації і реставрації архітектурно-археологічних пам'яток.

Усе це визначало тематику колоквиуму, в якому взяли участь понад 40 провідних археологів і до-слідників України, Росії і Польщі. У доповідях були представлені методи підготовки археологічного підґрунтя до проєктів консервації і реставрації; проєкти реставрації об'єктів; технологія реалізації цих проєктів; конкретний опис здійснених заходів; загальні проблеми музеєфікації; закордонний досвід.

Засідання ранкової сесії були присвячені проблемам збереження і консервації пам'яток античної археології Європейського Боспору, які відкрив **М.Ф. Федосєєв** (Керч) доповіддю «Рекомендації з музеєфікації і влаштування пам'яток», складеною усіма співробітниками про-фільного відділу Керченського заповідника, що налічує 10 пам'яток археології. Наголосивши на повній відсутності фінансування роботи відділу, М.Ф. Федосєєв стисло охарактеризував 9 із них і запропонував деякі рекомендації щодо музеєфікації цих пам'яток, які виявилися доволі хаотичними через брак єдиного концептуального підходу до збереження пам'яток археології Керченського заповідника. Крім того, під час обго-

ворення з'ясувалося, що на жодній пам'ятці не оформлено державні акти на землю. Подальші доповіді здебільшого виголошували керівники експедицій з досліджень тієї чи іншої боспорської пам'ятки. Так, **В.П. Толстіков** і **Д.В. Журавльов** (Москва) у доповіді «Проблеми консервації і реконструкції античних будівельних об'єктів. Із досвіду Боспорської археологічної експедиції ДМП ім. О.С. Пушкіна» навели висновки натурних консерваційно-реставраційних робіт на Пантікапейському городищі, нагромаджені за 60 років археологічних досліджень. За результатами цієї роботи, що регулярно ведеться зусиллями Боспорської експедиції під особистим контролем її керівника і за кошт експедиції, розроблено основні принципи натурної консервації давніх будівельних об'єктів, які застосовують на практиці безпосередньо під час розкопок протягом польового сезону. Повноцінна ж реконструкція давніх об'єктів на значних ділянках розкопаних територій городищ можлива лише на основі спеціальних, узгоджених і затверджених проєктів, здійснених колективами професійних реставраторів за обов'язкової участі археологів — авторів розкопок. Утім, усе це не матиме жодного сенсу без цілодобової професійної служби з охорони розкопів. Серйозним питанням для дослідження і музеєфікації Пантікапея доповідачі визнали проблеми вивозу за межі території городища численних археологічних відвалів.

У доповіді «Питання збереження Пантікапейських склепів» **О.О. Зінько** (Керч) зазначила, що проблеми збереження і консервації будівельних решток античного міста повною мірою мають поширюватися і на некрополі з різнома-

нітними поховальними спорудами. 10-річний досвід досліджень ґрунтових склепів, серед яких особливо слід виділити розписані, довів необхідність розв'язання першочергових завдань із консервації цих споруд. Після розкопок потрібно зробити консервацію вхідної ями з організацією стаціонарного входу, який би на-дійно зачинявся, відгородити грабіжницькі лази від поховальної камери та дромосу, а також провести консервацію розписів. Такі роботи вже проведено експедицією О.О. Зінько на низці ділянок некрополя Пантікапея. Усі заплановані на пам'ятці археологічні дослідження обов'язково повинні містити консерваційні заходи. Відсутність такої фінансово-витратної умови у планах дослідника некрополя призводить до подальшого руйнування й пограбування пам'яток, що яскраво продемонстрували епізодичні роботи окремих співробітників Кримського філіалу ІА НАН України і московських спелеологів на північному схилі гори Мітрідат.

Основні положення розробки концепції музеєфікації Тірітаки представив **В.М. Зінько** (Керч) у доповіді «Проблеми музеєфікації боспорського міста Тірітака». Консервація і музеєфікація відкритих у різних частинах Тірітаки архітектурно-археологічних комплексів має насамперед забезпечити надійну збереженість досліджуваних ділянок, а також докладно характеризувати різні хронологічні етапи в житті міста. Силами експедиції уже проведено консервації ділянок XXII і розпочато консервацію великого рибопереробного комплексу на ділянці XXVI. Подальше облаштування і насичення тими чи іншими елементами екскурсійної інфраструктури цієї пам'ятки безпосередньо пов'язано із загальними завданнями Керченського заповідника щодо переданих йому пам'яток археології і, зокрема, боспорських городищ.

Два виступи було присвячено проблемам збереження городища Німфей. Так, **О.Ю. Соколова** (Санкт-Петербург) у доповіді «До проблеми музеєфікації городища Німфей» наголосила на відсутності охорони городища і стаціонарної огорожі. **Т.М. Арбузова** і **Н.В. Галченко** (Керч) у доповіді «Технічний стан і пропозиції з першочерговим завданням з облаштування і музеєфікації античного городища Німфей» зазначили, що стан відкритих археологами комплексів не однаковий, проте всі вони руйнуються, мають конструктивні деформації та ознаки вивітрювання будівельних матеріалів, утім після археологічного виявлення ці процеси дещо уповільнилися. Стисло характеризуючи комплекси, доступні для огляду на розкопах «М» і «Г», автори зазначили, що на цей час Німфей — це лише об'єкт дослідження, джерело поповнення фондів Керченського заповідника і наукової інформації. Проте його можливості мають бути

Огляд учасниками колоквіуму акрополя Пантікапея. Злі-ва на право: Н.З. Куніна, В.П. Толстіков, С.Д. Крижицький, В.М. Зінько

значно розширені, і Керченський заповідник повинен визначити пріоритети його розвитку.

О.М. Бутягін (Санкт-Петербург) у доповіді «Городище Мірмекій: проблеми консервації і музеєфікації» оприлюднив невтішні наслідки роботи з консервації розкопаних об'єктів, що проводились у 1950—1960 рр. і тривають дотепер, та визначив фактори, що гальмують процес музеєфікації городища. Першочерговими завданнями для подальшої музеєфікації Мірмекія доповідач назвав відновлення огорожі городища, постійну його охорону, створення і затвердження принципів реставрації і консервації на пам'ятках КГКЗ, а також розробку плану музеєфікації городища.

У доповіді «Порфмій — елліністичне укріплення на березі Керченської протоки (до проблеми збереження пам'яток археології)» **М.Ю. Вахтіна** (Санкт-Петербург) констатувала необхідність збереження і подальшої музеєфікації міста-укріплення Порфмій, що можна організувати за умов розробки конкретної програми, ви-значення завдань і етапів цієї роботи, віднайдення додаткових джерел підтримки. На завершення боспорського блоку доповідей виступив **Р.Г. Сinenко** (Керч) з доповіддю «Перспективи і проблеми реставрації, музеєфікації і реконструкції Керченського заповідника». Доповідач висловив подяку фонду «Деметра», завдяки якому Керченський заповідник тепер має добре облаштовану комп'ютерну базу, що дає змогу застосовувати різні підходи до моделювання, реконструкції і реставрації на нерухомих пам'ятках, і продемонстрував низку розробок, пов'язаних з акрополем Пантікапея.

Ранкова сесія завершилася гострою дискусією, під час якої відповідати на запитання щодо збереження боспорських городищ і охоронних зон заповідника доводилося не стільки доповідачам, скільки архітектору м. Керч О.О. Сальникову і директору Керченського заповідника П.І. Іваненку. У цілому

Учасники колоквіуму оглядають консервації давніх споруд городища Тірітака

учасники конференції констатували відсутність затверджених заповідних зон у м. Керч, матеріали яких протягом останніх 15 років не коригували.

Денна сесія, перший блок якої було присвячено одному з найбільших античних полісів Північно-Західного Причорномор'я Ольвії, відкрилася доповіддю **С.Д. Крижицького** (Київ) «Про врахування деформації під час реконструкції планування будівельних залишків у зонах зсувів ґрунту». Кінцевою метою дослідження архітектурно-будівельних решток є графічна реконструкція планування, яка залежно від їх збереженості розв'язується на основі трьох головних методичних підходів: академічного, архітектурно-археологічного і теоретичного. Утім, використання архітектурно-археологічного підходу значно ускладнюється, коли, крім звичної руйнації будівельних решток, відбуваються деформації, пов'язані з природними катастрофічними явищами і, особливо, з тривалими зсувними процесами. На основі досліджень в Ольвії С.Д. Крижицький навів низку рекомендацій щодо обрахування деформації будівельних решток, пов'язаних із зсувами, що значно підвищує достовірність реконструкції планування давніх споруд.

О.С. Беляєв (Київ) у доповіді «Із досвіду консерваційно-реставраційних робіт в Ольвії» розповів про використання різних методів і матеріалів для проведення консерваційно-реставраційних робіт. Так, відновлювати кладки з вапнякового каміння без негативних наслідків можна за допомогою цементних розчинів. Кожна ділянка міської забудови Ольвії має свої особливості, які обов'язково беруться до уваги під час консерваційних робіт. У цілому доповідач констатував, що відреставровані ольвійські будинки витримали перевірку часом. Про особливості функціонування Ольвійського національного заповідника йшлося у доповіді **Г.С. Лусікова** (Парутино), який запевнив, що одне з найважливіших його завдань — цілодобову охо-

рону всієї території — успішно розв'язано, так само як і облік усієї заповідної території.

В.В. Кранівіна (Київ) у доповіді «До проблеми збереження і музеєфікації земляних споруд» порушила дуже гостру проблему збереження досліджених археологами землянок і земляних поховальних споруд. Навівши різні способи консервації подібних споруд, доповідачка дійшла висновку, що на цей час відомий лише один спосіб збереження і музеєфікації земляних споруд — це створення над ними стаціонарних павільйонів. До загальної проблеми збереження земляних споруд необхідно віднести і завдання укріплення бортів розкопів, які досить інтенсивно руйнуються під впливом природних і антропогенних факторів.

Основні принципи музеєфікації античної Тіри запропонувала **Т.Л. Самойлова** (Одеса) у доповіді «Консервація і музеєфікація античного міста на прикладі давньої Тіри». План музеєфікації цього городища створювався за принципом наукової значущості об'єкта і репрезентативності будівельних решток. У плані консерваційних заходів використано наступну градацію: тимчасову консервацію, тривалу консервацію з елементами реставрації і без них, а також спорудження над окремими об'єктами накриттів чи павільйонів.

У заключному блоці денне засідання відкрили **Л.В. Марченко** і **Г.М. Ніколаєнко** (Севастополь) з доповіддю «Питання музеєфікації Херсонеса Таврійського», в якій основну увагу було приділено створенню проекту заповідних зон Херсонеського національного заповідника і питанням збереження античних пам'яток давнього міста і його хори.

Детальному розгляду питання музеєфікації одного з об'єктів античного Херсонеса було присвячено доповідь **М.П. Андрущенко** (Київ) «Як здійснити музеєфікацію ще одної виночавильні на Херсонеському городищі», в якій особливу увагу доповідач звернув на повну реконструкцію важливо-гвинтового пресу з відновленням усіх втрачених частин.

Н.О. Гаврилюк, М.А. Остапенко, Н.П. Тимченко (Київ, Запоріжжя) у доповіді «Досвід реконструкції курганів на о-ві Хортиця» розглядали питання відтворення історичного ландшафту півдня України і, зокрема, курганних насипів.

Ю.М. Стреленко (Київ) у доповіді «Досвід виконання консерваційних робіт на пам'ятках археології України» докладно проаналізував як дефініції різних заходів з охорони пам'яток, так і власне практичні заходи. Роботи зі збереження археологічних пам'яток слід починати з детальних археологічних, інженерних і технологічних досліджень. Усі реставраційні роботи і підбір матеріалів мають ґрунтуватися на висновках цих досліджень, а технологія консервації має забезпечувати дотримання основних принципів рес-

таврації. Наприкінці денної сесії **М.Ф. Федосєєв** (Керч) у доповіді «Досвід музеєфікації античних пам'яток Греції» продемонстрував зразки консервації і реконструкції різних античних будівель у сучасній Греції.

На другий день учасники колоквиуму ознайомилися з результатами розкопок і консерваційних засобів у боспорських античних містах Пантікапей, Тірітака, Німфей, Мірмекій, Порфмій, а також ґрунтових розписних склепів некрополя Пантікапея на північному схилі гори Мітрідат. Цю своєрідну екскурсію безпосередньо на пам'ятках провели керівники українських і російських археологічних експедицій, які досліджують ці об'єкти: к. і. н. В.П. Толстіков, к. і. н. О.О. Зінько, к. і. н. В.М. Зінько, О.Ю. Соколова, О.М. Бутягін, к. і. н. М.Ю. Вахтіна. Підбиваючи підсумки колоквиуму, учасники високо оцінили заходи, направлені на збереження Пантікапея і його некрополя, Тірітаки, а також підтримали необхідність активізува-

ти участь Керченського історико-культурного заповідника в процесі музеєфікації і збереження боспорських городищ. На великому значенні розглянутих питань для науки і подальшого розвитку культури наголосила у своєму виступі голова Республіканського комітету з охорони культурної спадщини Ради міністрів АРК С.Б. Скорченко. С.Д. Крижицький докладно проаналізував роботу колоквиуму і зауважив, що конференція з цього питання в Україні проводиться вперше. Про непересічне значення для розвитку українсько-російських наукових зв'язків і практичної діяльності щодо збереження античної спадщини півдня України говорив В.П. Толстіков. На завершення було прийнято рішення про проведення колоквиумів зі збереження пам'яток античної археології у Центрі досліджень Фонду «Деметра» один раз на два роки, а за підсумками першого підготувати і видати спеціальну наукову збірку.

Одержано 18.10.2005

ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ

Питання авторських прав є надзвичайно актуальним у науковому світі, особливо в час розвитку інформаційних технологій, швидкості та доступності копіювання, тиражування, отримання та використання даних. Порушення авторських прав та права на інтелектуальну власність нині, на жаль, не є рідкісним. Та це не має означати, що такі випадки повинні замовчуватись, прикриватись заради репутації співробітника, закладу тощо. Бездіяльність у цьому випадку може розцінюватися як співучасть у злочині, мати прикрі наслідки. З іншого боку, постає питання, чи завжди обґрунтованими і справедливими є звинувачення в плагіаті, і чи завжди наукові відносини є відділеними від особистісних.

В одному із попередніх номерів ми публікували лист-звернення колективу науковців із обуренням та засудженням дій автора статті журналу. Гадаємо, читачам буде цікаво дізнатися точку зору на неприємну ситуацію та відповідь на серйозний закид самого звинуваченого.

**Директору Інституту археології
НАН України академіку НАН України
П.П. Толочку**

Шановний Петре Петровичу!

Звертаюсь до Вас як до головного редактора наукового журналу «Археологія» та мудрого керівника Інституту археології НАН України. У журналі «Археологія». — 2005. — №3. було надруковано листа співробітників Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича, у якому йшлося про порушення мною їхніх прав

на інтелектуальну власність у статті «Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Пруто-Дніс-тровського межиріччя», опублікованій у журналі «Археологія». — 2004. — № 2. — С. 48—67. Змушений констатувати, що факти, викладені в листі, не відповідають дійсності; окремі дані сфальсифіковано або підтасовано під стару відому концепцію «групи товаришів».

Зокрема, у листі зазначено, що я був залучений до підготовки тому «Пам'яток археології, історії й культури. Чернівецька область» із 1993 р. і разом зі студентами займався лише графічним зменшенням планів і передруком анотованих списків.

Проте, згідно з довідкою, виданою головою робочої групи обласної редколегії з підготовки тому «Зводу пам'яток археології, історії й культури. Чернівецька область» п. Рачуком М.С., я був зарахований до складу робочої групи по пам'ятках археології в межах програми з підготовки матеріалів до зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР у Чернівецькій області у квітні 1989 р., протокол № 1, додаток № 3 (довідка, як і інші нижченаведені документи, перебувають у Польовому комітеті Інституту археології НАН України). Отже, маємо певну розбіжність у роках (5 років) залучення мене до виконання даної роботи.

Крім того, є роз'яснення випускника історичного факультету ЧНУ Макаровського Д., у якому зазначено, що ще у 1991 р. він зустрічав мене разом із доц. Пивоваровим С.В. у смт Кельменці і супроводжував під час проведення археологічних розвідок по селах району. Чомусь у публікації доц. Пивоваров С.В. про це замовчує, а стверджує протилежне.

Далі у листі автори заявляють, що за нез'ясованих обставин із фондів Центру зникли плани та копії анотованих списків, які стосуються середньовічних пам'яток регіону й пізніше опубліковані мною як власний доробок. Такі загадкові зникнення матеріалів з Центру і звинувачення мене у цьому не перші. Кілька років тому Б.П. Томенчук звернувся до Центру з проханням зробити відгук на його кандидатську дисертацію. Пивоваров С.В. зробив (без відома автора) її ксерокопію (це можуть підтвердити тодішні співробітники археологічної лабораторії). Пізніше копія тексту пропала і звинуватили у цьому мене, хоча згодом з'ясувалося, що вона була у іншого співробітника Центру - Мисько Ю.В. Тепер історія повторилася.

Щодо того, чікими матеріалами я користувався під час написання зазначеної статті, хочу повідомити наступне. У 1997—1998 рр. студент п'ятого курсу Гайдичук Я.І. писав дипломну роботу на тему «Відкриті поселення XI—XIII ст. на території Північної Буковини», про що свідчить тематика дипломних робіт, завірена завідувачем кафедри Балухом В.О. (тематика додається). Під час збирання матеріалів Гайдичук Я.І., згідно з офіційним клопотанням кафедри та за дозволом голови Чернівецької обласної редакційної колегії Зводу пам'яток історії та культури, зробив ксерокопії планів і анотованих списків, які зберігалися у них. Після захисту дипломної роботи ці копії він передав мені, про що йдеться у його нотаріально завіреному роз'ясненні (копія додається).

Починаючи з 2000 р. я проводжу археологічні розвідки на відкритих поселеннях області. З 2003 р. ці роботи ведуться згідно з плановою

темою відділу давньоруської та середньовічної археології ввіреного Вам Інституту. Вищезгадані плани я використовував для встановлення змін, які могли відбутися на поселеннях за 15 років з часу їх останнього огляду. Тому там, де не було змін, плани за низкою параметрів могли збігатися, зокрема й надруковані у журналі. Утім по кожній пам'ятці я можу надати власні графічні плани, фотоматеріали, відзняті під час дослідження, археологічні матеріали (кераміка, предмети побуту, прикраси), виявлені при обстеженні пам'яток. На сьогодні наявні матеріали обробляються, на їх основі вийде монографічне дослідження, після чого їх передадуть на збереження до фондів обласного краєзнавчого музею. Вина моя у тому, що у вищезазначеній публікації, коли власні плани і плани попередніх авторів співпадали, я не послався на перших їх авторів, адже ще у 1993 р. у зв'язку з переходом завідувача відділу археології Чернівецького краєзнавчого музею В.М. Войнаровського до Інституту українознавства НАН України у м. Львів та старшого наукового співробітника вищезазначеного відділу І.А. Піддубного до відділу новітньої історії Чернівецького краєзнавчого музею ними було надано дозвіл археологам Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича на використання результатів досліджень із посиланням на них. Про це я мав розмову з В.М. Войнаровським та І.А. Піддубним, побачився перед ними, про що є відповідні листи від вищезазначених авторів (копії додаються). Аналогічні розмови відбулися з доц. Л.П. Михайлиною та доц. С.В. Пивоваровим (це можуть підтвердити завідувач кафедри Чернівецького педінституту доц. Коваленко В.П. та декан історичного факультету ЧНУ проф. Добрянський О.В.). Як видно з подальших подій, останні мої вибачення не прийняли.

Автори листа також стверджують, що доц. Л.П. Михайлина та доц. С.В. Пивоваров проводили інструментальну зйомку відкритих поселень за допомогою кіпрегеля. У зв'язку з цим виникає логічне питання: яким чином тоді, наприклад, поселення в с. Вітрянка в ур. Горб займає площу 14 га (350 Ч 400 м), якщо сам мис, на якому воно розташоване, в перетині не має більше 100 м, або поселення Романківці в ур. Карликів займає площу 32 га (1600 Ч 200 м), насправді ж відстань становить близько 800 м. Невже кіпрегель такий неточний? Таких прикладів «інструментальної зйомки» можна навести достатньо. Державні гроші використано, а роботу зроблено неякісно і нефахово.

У чому ж основна причина такого звернення співробітників Центру. Це не є спроба захисту прав інтелектуальної власності. Якщо б це дійсно було так, то цей лист мав би з'явитися

відразу ж після виходу у світ статті, а не через півтора роки, коли я завершував написання докторської дисертації.

Справа в тому, що доц. С.В. Пивоваров постійно займався античним періодом, а саме: взаєминами племен черняхівської культури з античним світом. Йому пропонували розширити свої дослідження і з новими результатами вийти на захист докторської дисертації. Це може підтвердити член. кор. НАН України С.Д. Крижицький. Але Сергій Володимирович з невідомих причин, не маючи дотичного матеріалу, затвердив в Інституті археології НАН України тему докторської дисертації з давньоруського періоду, при чому слово в слово за тією темою, над якою я працюю 12 років. Таким чином, я змушений був змінити тему власного дослідження. Це, зокрема, може підтвердити член. кор. НАН України О.П. Моця.

Зрештою, доц. С.В. Пивоваров, знову-таки несподівано, вступає до докторантури кафедри історії України історичного факультету Чернівецького національного університету. І коли стало відомо про те, що я готую до видання монографію і можу вийти на захист, з'являється цей лист.

Вважаю, що колективу Центру настав час займатися конкретною справою охорони культурної спадщини Буковини, а не задоволенням амбітних претензій його директора доц. С.В. Пивоварова. У зв'язку з цим прошу Вас належно оцінити дії колективу Буковинського центру археологічних досліджень, співзасновником якого є також Інститут археології НАН України.

*З повагою, кандидат історичних наук, доцент
Возний І.П.*

Одержано 14.02.2005

НАШІ АВТОРИ

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу раннях слов'ян Інституту археології НАН України.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ГОРНИКОВА Марія Оникіївна — кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник відділу фізико-природничих методів в археології Інституту археології НАН України.

ДІДЕНКО Сергій Васильович — науковий співробітник Національного музею історії України, аспірант відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувачка бібліотеки Інституту археології НАН України.

КОРВІН-ПЛОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, учений секретар Інституту археології НАН України.

КОЧКІН Ігор Тарасович — старший викладач Прикарпатського національного університету.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

МАРГОЛІНА Ірина Євгенівна — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська».

МАЦКЕВИЧ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — аспірант відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

МОРДВИНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, завідувач відділу фізико-природничих методів у вивченні археологічних матеріалів Інституту археології НАН України.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, член Українського географічного товариства.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДСВ	— Античная древность и средние века
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
ВВ	— Византийский временник
ВИ	— Вопросы истории
ВДИ	— Вестник древней истории
ГМИИ	— Государственный музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Москва, Росія)
ИАК	— Известия Археологической комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
НЗХТ	— Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
НМІУ	— Національний музей історії України (Київ)
НС	— Нумизматика и сфрагистика
ОАК	— Отчеты археологической комиссии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
ТД	— Тези доповідей
ТІКА	— Турецька історико-культурна асоціація
Тр. КЭИИМК РАН	— Труды Костенковской экспедиции Института истории материальной культуры Российской Академии наук
УБЖ	— Український ботанічний журнал
Хсб	— Херсонесский сборник
MSROA	— Materiaiy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕНН ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підписаними підписами, резюме російською мовою і анкетні дані автора) в електронному (формат RTF) та роздрукованому варіантах.
  2. Увесь текст друкують 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервалу. Географічні назви подають в офіційно прийнятій транскрипції. Слова не скорочують.
  3. Точно вказують джерело цитати.
  4. Посилання у тексті оформлюють напівкодом, наприклад: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). Наприкінці тексту подають список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іванов А.А. Нові знахідки. — К., 1990.
Іванов А.А. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іванов А.А. Про культурну атрибуцію знахідки на Надпоріжжі // Археологія. — 1995. — №3. — С. 28—36
Петров А.А. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Потрібно подати список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕНН РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначають: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
4. На звороті ілюстрації підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», їх слід розшифрувати у підписковому тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті подають у форматі **TIFF** або **JPEG** не менше за **300 dpi**. Якщо рисунок роздруковано з електронного варіанта, подання відповідного файлу обов'язкове.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ◆ *Перевага у публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.*
  - ◆ *У разі недотримання поданих вище правил редакція не приймає матеріали до розгляду.*
  - ◆ *Відповідальність з точність наведених даних несуть автори статей і публікацій*
  - ◆ *Позиція редакції може не збігатися з поглядами авторів.*
-